گۆران ئازاد حەمە گەمحان

دەسەڵاتی دادوەری
لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

"توێژینەوەیەکی یاسایی بەراوردکارییانەیە"

٢٠٠٨

مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك)
سلێمانی ـ گەرەکی سەرچنار ـ ١٢١
کۆلانی ـ ٤٤
ژ.خانوو ـ ١

www.hoshyari.org
govarynovin@yahoo.com

ناوی کتێب: دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی فیدراڵیدا
نووسینی: گۆران ئازاد حەمە گەمحان
نەخشەسازیوبەرگ: فەهمی جەلال
تایپ: محەمەد بابۆڵی
چاپی یەکەم/ ٢٠٠٨ سلێمانی
تیراژ: (١٠٠٠) دانە
چاپ: دەزگای چاپو پەخشی حەمدی
ژمارەی سپاردن (٤٦) ساڵی ٢٠٠٨
ژمارەی زنجیرە: (٢٥٥)
لەبلاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی.ن.ك) ساڵی ٢٠٠٨

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ڕوونکردنەوەیەکی پێویست

ئەم کتێبە لەبنەڕەتدا تێزی ماستەرە پێشکەشی کۆلێژی یاسای زانکۆی کۆیە کراوە بەسەرپەرشتی بەڕێز (د.پشتیوان عەلی عەبدولقادر) لە ٢٠٠٧/٢/٢٨ گفتوگۆی لەسەرکراوەو وەك خۆی بەپلەی (بالآ) وەرگیراوە.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

پێشکەشە بە

- هەموو ئەو کەسانەی لە ژیانمدا ووشەیەکیان فێر کردم.
- خوێنی پاکی باوکم.
- دایکم.
- خۆشەویستو هاوڕێی ژیانم، خەندە.
- خوشكو براکانم .

سوپاسو پێزانین

سوپاسو پێزانین بۆ:-

مامۆستایانی خۆشەویستی کۆرسەکانی خوێندنو سەرپەرشتیاری ماستەرنامەکەم (د.پشتیوان عەلی عەبدولقادر) دەکەم، کەبەسەرنجو تێبینی وورد، دیدوبۆچوونی زانستیانە ڕێنمایی پێویستی کردوومو پشتیوانێکی سەرەکی تەواو کردنی ئەم ماستەرنامەیە بووە.

بۆ هەموو ئەوانەی هاوکاریان کردم، بەتایبەتی بەڕێزان (م. شۆڕش حەسەن، م. سامان فەوزی، م. لەتیف مستەفا ئەمین، م. سەروەر عەبدولڕەحمان، م. هۆشمەند عەلی، م. هۆشەنگ فاروق، م. خامۆش عومەر، م. مەسعود حەمید، یوسف گۆران، سۆران ئازاد، ماف پەروەر ئاوارە فەیزوڵڵا، کرێکار عەبدوڵڵا، تارق جامباز، ئاکۆ کۆیی، کاروان محەمەد، سەعید مەولوود).

بۆ هاوڕێی بەڕێزو خۆشەویستم (محەمەد بابۆڵی) کە کاری کۆمپیوتەرو تایپکردنی ئەم تێزەی گرتە ئەستۆی خۆی.

سەرجەم کادیرانی کۆمیتەی ٣ی ڕێکخستنی زانکۆو پەیمانگاکانی کۆیە.

لیستی هێماو ناوە کورتکراوەکان

بۆ سەرچاوە کوردیو عەرەبییەکان

سەرچاوەی پێشوو=	س. پ.
هەمان سەرچاوە=	هـ. س.
هەمان سەرچاوەی پێشوو=	هـ. س. پ.
لاپەڕە=	ل.
بەرگ=	ب.
چاپ=	چ.
زایینی=	ز.
وەرگێڕ=	و.
ترجمە=	ت.
جزء=	ج.
طبع=	ط.
دوکتۆر – الدکتور=	د.
بێ ساڵی چاپ=	ب. س.
بێ شوێنی چاپ=	ب. ش.

بۆ سەرچاوە ئینگلیزییەکان

لاپەڕە=	p.
سەرچاوەی پێشوو=	Op.Cit.,
هەمان سەرچاوە=	Ibid,

مەکتەبی بیروهۆشیاری
مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەكتەبی بیروهۆشیاری

ناوەڕۆك

بابەت	لاپەڕە
پێشەكی	٩
چاوخشاندنێكی سەرانسەری بە سیستەمی فەرمانڕەوایی فیدراڵی و دەوڵەتی فیدراڵی	١٣
پرەنسیپی جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان و ڕەگەزەكانی دەسەڵاتی دادوەری	٩٧
دەسەڵاتی دادوەری لەدەوڵەتی فیدراڵیدا	١٦٣
جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان و دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی عێراقدا	٢٠٩
كۆی دەرئەنجامەكان	٢٦٩
ڕاسپاردەكان	٢٧٣
لیستی سەرچاوەكان	٢٧٥

مەكتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

پێشەکی:

سیستەمی فەرمانڕەوایی فیدراڵی و دەوڵەتی فیدڕاڵی لەسەردەمی ئەمڕۆدا جێگای بایەخ و گرنگیەکی زۆرە، چونکە سەرکەوتنی نموونەی ئەو جۆرە دەوڵەتانەمان لەبەر چاوە، کە پیادەی ئەم جۆرە سیستەمە دەکەن، بۆیە دەستماندایە بەراورد کردنی نموونەی چەند دەوڵەتێکی فیدڕاڵی، وەك: ئەمەریکا، سویسرا، ئەڵمانیا، میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی و عێراق، کە هەر یەکەیان گرنگی و تایبەتمەندی خۆیان هەیە بەشێوەیەکی گشتی و بەتایبەت لەلایەنی دەسەڵاتی دادوەرییەوە، کە دەسەڵاتێکی دوانەیی و ئاڵۆزو تایبەتمەندە، دوای بەراوردکردنی نموونەی ئەو دەوڵەتانە دەتوانین ئەو کەم و کوڕییە، یاساییانەی لە دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ هەن پڕ بکەینەوەو بەهێزی بکەین.

گرنگی توێژینەوەکە:

دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ، لەڕووی یاسایی و سیاسییەوە لە قۆناغی سەرەتای جۆرە دەوڵەتێکی تازەدایە، لەبەر ئەوە هەرچەند توێژینەوە بکرێت لەم بارەیەوە دەتوانین بڵێین هێشتا پێویستی بەتوێژینەوەی زیاتر هەیە، جگە لەوە ئاستی تێگەیشتن و ناسینی ئەم سیستەمە لە عێراقدا لە ئاستێکی نزم دایە، هەر بۆیە تا ئەمڕۆش، کە باس لە فیدراڵیەت دەکرێت گفتوگۆو ڕای جیاوازی لەسەرە.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بەشێوەیەکی گشتی دەسەڵاتی دادوەری لەعێراقدا ڕۆڵی خۆی نەگێڕاوە، بەهۆی جیا نەکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەیەکتری و سەربەخۆ نەبوونی دەسەڵاتی دادوەری. گرنگی ئەم دەسەڵاتە لە دەوڵەتی فیدڕاڵی دا لێرەوەیە، کە دڵنیاییەك بەلایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی و چاودێری کردنی دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی دەدات، لەبەر ئەوە گرنگە ئەم دەسەڵاتە ڕۆڵی چالاکی خۆی بگێڕێت، لەلایەکی ترەوە دادگای باڵای فیدراڵی لە قۆناغی نووسینەوەو ئامادەکردنی پڕۆژە یاسای تایبەت بەدادگای فیدراڵییەو هەرێمی کوردستانیش لە قۆناغی ئامادەکردن و گفتوگۆیە لەسەر دانانی دەستوری تایبەت بەخۆی وەك سەرەتایەك بۆ لێکۆڵینەوەیەکی زانستی لەم بوارەدا، توێژینەوەکەمان تایبەت کردووە بەم بابەتە بەناونیشانی (دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا).

ئامانجی توێژینەوەکە:

بۆ ئاشکرا کردن و دەست نیشان کردنی ئەو کەمو کوڕی و لایەنە باشانەی هەیە لە دەوڵەتی فیدراڵیدا بەگشتی و لە دەسەڵاتی دادوەریدا بە تایبەت پڕکردنەوەی ئەو کەمو کوڕیانەش بەهەندێك لەو لایەنە باشانەی کە لەنموونەی دەوڵەتە فیدراڵییەکاندا هەیە، لەپێناو دروست کردنی بنەمایەکی بەهێزی یاسایی بۆ دەوڵەتی فیدراڵی و دەسەڵاتی دادوەری لەعێراقدا، ئەم لێکۆڵینەوەیە ئەنجامدراوە.

گرفتەکانی بەردەم توێژینەوەکە:

لەئەنجامدانی ئەم توێژینەوەیەدا، ڕووبەڕووی کۆمەڵێك ئاستەنگ بووینەوە، کەپێویستە ئاماژەیان بۆ بکەین وەك: نەبوونی زاراوەی یاسایی بە کوردی و

نەبوونی مانای زاراوە کوردییەکان لەبەرامبەر زاراوە عەرەبییەکاندا، و تازەیی بابەتەکە لەدەوڵەتی نوێی عێراق، چونکە جێگای گفتوگۆو دانوستاندنی بەردەوامی لایەنە سیاسیەکانی عێراقە.

هەروەها کەمی سەرچاوە ئەکادیمیەکان بەتایبەت لێکۆڵینەوەو توێژینەوە لەسەر ئەم بابەتە، لەهەمان کاتدا دامەزراوە یاساییەکان لەدەوڵەتی عێراقی فیدڕال لەسەرەتا دانو لە کارەکانیاندا نوێن، وەك دادگای باڵای فیدراڵ، جگە لەمانەش جێگیر نەبوونی بارودۆخی سیاسی لەدەوڵەتی عێراقی فیدڕاڵ.

ڕێبازی توێژینەوەکە:

ڕێبازی توێژینەوەکەمان خۆی لە ڕێبازی یاسایی بەراووردکاری دەبینێتەوە، چونکە ڕێبازێکی باشە بۆ توێژینەوەی ئەم جۆرە بابەتە، ئەویش بەدیاری کردنی لایەنی باشەو ئاشکرا کردنیو پیشاندانی لایەنە لاوازەکان، هەر بۆیەش توێژینەوەکەمان بەراوردکاریە لەنێوان چەند وڵاتێکی فیدڕاڵی وەك: ئەمەریکا، سویسرا، میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی، ئەڵمانیاو عێراق.

پێکهاتەی توێژینەوەکە:

ئەم ماستەرنامەیە لە چوار تەوەر پێك هاتووە، بەم شێوەیە دابەشکراوە:-

تەوەری یەکەم: باس لە (چاوخشاندنێکی سەرانسەری بە سیستەمی دەوڵەتی فیدراڵی) کراوەو تیایدا ئاماژە بە: (سەرەتایەکی مێژوویی و پێناسەی سیستەمی فیدراڵی، و هۆیەکانو ڕێگاکانی دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵیو دوانەیی دەستور و دەسەڵات لە دەوڵەتی فیدراڵیدا) دراوە.

تەوەری دووەم: باس لە (پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانو ڕەگەزەکانی دەسەڵاتی دادوەری) کراوەو لەچوارچێوەیدا بەسەر چەند لقێك

دابەش دەبێت، وەك: (پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، جیاکردنەوەی دەسەڵات لە سیستەمە سیاسییەکانو پەیوەندی و کاریگەری دەسەڵاتی دادوەری لەگەڵ دەسەڵاتی یاسادانانو جێ بەجێکردن).

تەوەری سێیەم: تەرخانکراوە بۆ (دەسەڵاتی دادوەری لەدەوڵەتی فیدراڵیدا)، و بەسەر دوو لقدا دابەش کراوە: (دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵیو دەسەڵاتی دادوەریی هەرێمەکانو پەیوەندی لەگەڵ دەسەڵاتی فیدراڵیدا).

تەوەری چوارەم: تایبەتە بە (جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانو دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی عێراقدا)، تیایدا باس لە: (جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەدەوڵەتی عێراقداو دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی فیدراڵیو دەسەڵاتی دادوەری لە عێراقو دەسەڵاتی دادوەری لەهەرێمەکان) کراوە.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

چاوخشاندنێكی سەرانسەری به سیستەمی فەرمانڕەوایی فیدراڵیو دەوڵەتی فیدراڵیدا

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١-١ سەرەتایەكی مێژوویی و پێناسەی سیستەمی فیدراڵی :-

١-١-١ مێژووی سەرهەڵدان و گەشەسەندنی سیستەمی فیدراڵی :

بەر لەپێناسەكردنی سیستەمی فیدراڵی، پێویستە بگەڕێینەوە بۆ مێژووی ئـەم سیـستەمە لەسـەدەكانی ڕابـردوودا، چـونكە ئاشـنا بـوون بەمێـژووی سیـستەمی فیـدراڵی یارمـەتیمان دەدات بـۆ زانیـاری زیـاتر لـەو بارەیـەوە، و پێویستە بزانین كە ئەو سیستەمە فیدڕاڵیانەی لە مێژوودا باس دەكرێن شێوەو پێكهاتـەیان زۆر جیـاواز بـووە بەبـەراورد لەگـەڵ ئـەو سیـستەمە فیدراڵیانـەی لەسـەردەمی ئـەمڕۆدا هـەن. سـەرەتاكانی فیدراڵیـەتو سـیما سـەرەكیەكانی فیدراڵیـەت وەك ڕواڵـەتێك لـە ڕواڵەتـەكانی سیـستەمە یـەكگرتووەكان بەچـەند قۆناغێك لە مێژوودا تێپەڕ بووە پێش ئەوەی بگاتە قۆناغی سەردەمو ڕواڵـەتی ئێـستای.[1] واتـە لەمێـژووی سـەدەكانی ڕابـردوو بیروبۆچـوونی هەنـدێك لەبنـەماكانی ئـەم سیـستەمە بـوونی هـەبووە، بـەڵام ناسـینی ئـەم سیـستەمە بەشـێوەیەكی تـەواو مێژووەكـەی نـزیكترە، یاسـا نـاس (Joshi) دەنووسـێت: "سیستەمی فیـدراڵی بیروبۆچوونەكەی زۆر كۆنـەو بـۆ سـەردەمی یۆنـانی كـۆن دەگەڕێتەوە، بەڵام سیستەمی فیدراڵی تا ڕادەیەكی زۆر لە دوو سەدەی ڕابردوو بڵاوبـۆوە، واتـا دەسـەڵاتی فیـدڕاڵی ئەنجامێكـە لەئەنجامـەكانی پێـشكەوتنی مێژوویی".[2]

---

[1] د. محەمـەد عومـەر مـەولوود: فیدراڵیـەتو دەرفـەتی پیـادەكردنی لـە عێراقـدا، و/ محەمـەد عومـەر مەولودو د. عومەر ئیبراهیم عەزیز، بڵاوكراوەی ئاراس، چ١، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٢١٨.

[2] وەرگیراوە لە: (محمد هماوەندی: الفیدرالیة والدیموقراطیة للعراق، دار ئاراس، ط١، مطبعة وزارة التربیة، اربیل، ٢٠٠٢، ل٣٦).

سەرەتا دەتوانین ئاماژە بەو بیرو بۆچوون و بیرمەندانە بکەین، کە لەڕووی تیۆرییەوە باسی سیستەمی فیدراڵیان کردووە، دواتر ئاماژەیەکی خێرا بەشێوەی ئەم سیستەمانە دەکەین کە شێوەیەکی نزیك لە فیدراڵیان هەبووە. زۆربەی نوسەران لەسەر ئەوە کۆکن کە بۆ یەکەم جار لەسەدەی شانزەهەمی زایینی ئاشنا دەبین بە لێکدانەوەو شیکردنەوەی تیۆری دەربارەی زاراوەی فیدراڵیزم و ئەم هەوڵەش بۆ (هانس ئالتۆزیۆس– Johannes Althuslils) دەگەڕێتەوە. ئەم بیرمەندە بۆچوونی وایە، کە دامو دەزگاکانی دەوڵەتی فیدراڵی دەبێت بەشێوەی یاسایی و پشت بەستوو بەدەستور ئاڵووگۆڕ بکات.[٣] بۆیە وای دادەنێت، کە یەکێتی فیدراڵی بریتیە لە بنەمای هەموو سیاسەتێك،[٤] و ئەم بیرمەندە لەژێر کاریگەری ئەندێشەی (کالڤن– Calvin)و قوتابخانەی (هێر بۆرنەر– Her borner) کە پەرتوکە گرنگەکەی لەژێر ناوی (Politica methodice digesta atgue exemp sacris et protauis illasora)دایە، فیدالیزم وەك چوارچێوە، بنەما، شێوەو پێکهاتەی وێنا دەکات.[٥]

(مۆنتسکیۆ ١٦٨٩–١٧٥٥) وەك بیرمەندێکی تر دوای (هانس ئالتۆزیوس) لە ئەوروپا گەشەی بە زاراوەی فیدرالیزم دا. دەکرێت هەنگاوەکانی بە هەنگاوی گرنگ بناسرێت، چونکە لە پەرتوکەکەیدا ڕەخنە لە جۆری حکومەتی دیموکراسی و ئەرستۆکراتیەکان دەگرێت، ئەمەش لەدوو ڕەخنەدا کورت

3 وەرگیراوە لە: (ئەکرەمی مهرداد: فیدرالیزم شێوەو بنەماکانی، ڕێبازی نوێ (گۆڤار)، ژمارە (٣٢)، ئاداری ٢٠٠٤، ل١٣).

4 د. عصام سليمان: الفدرالية والمجتمعات التعددية ولبنان، دار العلم الملايين، ط١، بيروت، ١٩٩١، ل٣٢.

5 ئەسەدوڵڵا ئەلەم: بنچینەکانی فیدرالیزم، و/ ڕێباز مستەفا، چاپخانەی کارۆ، وەزارەتی ڕۆشنبیری بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ب. س، ل١٦– ١٧.

دەکاتەوە. بە بۆچوونی مۆنتسکیۆ ئەم دوو کەمو کوڕییە لەناخی حکومەتدا هەیەو بەهیچ جۆرێك لەناو ناچێت، یەکەم ئەم سیستەمە ئەگەر وڵاتەکەیان بچووك بێت هێزی دەرەکی لەناوی دەبات، دووەم ئەگەر گەورەش بێت، کەمو کوڕی ناوخۆیی لەناوی دەبات، بۆیە لەبەرامبەر ئەم دوو خاڵە لاوازە لە دەوڵەتدا و بۆ دامەزراندنی دەوڵەتێکی بەهێز پێشنیاری دامەزراندنی کۆمارە یەککگرتووەکان یان حکومەتی یەککگرتوو دەکات.[٦]

مۆنتسکیۆ دەربارەی ئەم کۆمارە دەنووسێت: "ئەو جۆرە کۆمارە سەرەڕای ئەوەی لە توانای دایە دژی هێزێکی دەرەکی بەرگری لەخۆی بکات، تواناشی هەیە پارێزگاری لە گەورەیی و پان و بەرینی خۆی بکات".[٧]

دوای ئەوانە دەبێت ئاماژە بۆ هەوڵەکانی (کانت ١٧٢٤– ١٨٠٤) بکەین کە بیری مۆنتسکیۆی پەرە پێدا. لەبەر ئەوەی کانت بانگەشەی ئاشتییەکی جیهانی دەکرد بۆ هێنانەدی و بەرقەرارکردنی ئاشتی، فیدڕالیزمی بەپێویست دەزانی.[٨] کانت دەنووسێت: "بنچینەی ئاشتی مافەو هەبوونی فیدرالیزم بۆ دابین کردنی ئاشتی پێویستە".[٩]

کانت لەپەرتووکە بەناوبەنگەکەی (DeLa Paix perptuelle) کە لەساڵی ١٧٩٦ دەرچوو بانگەشەی ئاشتییەکی جیهانی دەکات، کە هەموو وڵاتان لە

6 بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (مۆنتیسکیۆ: ڕۆحی یاساکان، و/ ئیدریس شێخ شەرەف، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چ١، هەولێر، ٢٠٠٣، ل٢١٥.

7 هـ. س، ل٢١٥.

8 ئەسەدوڵڵا ئەلەم: س. پ، ل١٩.

9 وەرگیراوە لە: (حشمەت خوسرەوی: خوێندنەوەیەك بۆ مۆدیلەکانی فیدرالیزم، قەڵەم (گۆڤار)، ژمارە (٥)، گۆڤارێکی ڕۆشنبیری گشتی سەربەخۆیە، ئەنجوومەنی قەڵەمی کوردستانی ئێران– تاراوگە دەری دەکات، جولای ٢٠٠٥، ل١٧).

سیستەمێکی فیدراڵیدا ڕێك بخرێت بۆ ئەوەی گەل‌و وڵاتەکان لە بواری بازرگانی بەیەکدا نەدەن‌و فیدراڵی بە هۆکارێك دادەنێت بۆ پێشخستن‌و گەشەکردنی یاسا.[10] واتە کانت بۆ هاتنەدی‌و گەیشتن بە ئامانجەکەی سیستەمی فیدرالیزم بەڕێگایەکی گرنگ دەزانێت، دەکرێت بووترێت ئەم بۆچوونەی کانت، لەوەوە سەرچاوەی گرتووە، کە خودی سیستەمی فیدرالیزم بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگییە لەنێوان بەرژەوەندییە جیاوازەکان، بۆیە ئەگەر جیهان پڕ بێت لەبەرژەوەندی جیاوازو هەڕەشەی دەرەکی ئەو کات فیدرالیزم تاڕادەیەك دەبێتە شوێنی ڕاگرتنی بەشێك لە هاوسەنگی نێوان هەرێم‌و وڵاتەکان. بۆچوونی فیدراڵی لەلای فەیلەسوف (کانت) لەسەر بنەمای یەکێتی نێوان دەوڵەتی سەربەخۆ دانراوە، ئەمەش جۆرێکە لەیەکێتی ئیرادەی (اختیاری) کە دەکرێت لەهەرکاتێك هەڵوەشێتەوە لەنێوان دەوڵەتە جیاوازەکان نەك یەکێتییەکی لەجۆری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا کەلەسەر بنەمای دەستور دامەزراوەو ناتوانرێت هەڵوەشێتەوە.[11] بەبۆچوونی سولاف بانگەشەی کانت نزیکترە لە کۆنفدراڵی وەك لەفیدراڵی، کە هاوپەیمانی نێوان وڵاتەکان لەسەر بنەمای یاسای نێودەوڵەتییە نەك دەستور.[12]

لەهەندێ پەرتووکدا ئاماژە بەڕۆڵی (دی تۆکڤیل) کراوە. ناوبراو تەکانێکی تازەی بە تیۆری فیدراڵی داوە، کاتێك لە پەرتوکەکەی (Dela democratie in Amerique) لە ساڵی (١٨٣٥– ١٨٤٠) دا بۆ ئەوە دەچێت کە دیموکراسی پەیوەندی بەقەبارەی میللەتەوە هەیە نەك بە میللەتەکە خۆی. ئەم یاسا ناسە

[10] د. عصام سلیمان: س. پ، ل٣٣.

[11] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (الکیسي دو توکفیل: عن الدیمقراطیة في أمیرکا (١)، ترجمة بسام حجاز، ط١، معهد الدراسات الاستراتیجیة، بغداد– بیروت، ٢٠٠٧، ل٢٨٢–٢٨٥.

[12] ه. س، ل٩.

باسی لایەنە باش‌و خراپەکانی نیشتمانی گەورەو بچووك دەکات‌و هەریەکەیان بەجیا هەڵدەسەنگێنی‌و لە کۆتاییدا بۆ کۆکردنەوەی لایەنە باشەکانی هەردوو نیشتمانی گەورەو بچووك سیستەمی فیدڕاڵی بەگونجاو دەبینێ،[13] بەڵام سەبارەت بەو حکومەت‌و ئیمپراتۆریانەی کە لەمێژوودا لەشێوەی فیدراڵی ئەمڕۆ نزیکن. یاساناسان ئاماژە بۆ ناوی چەندین حکومەت‌و ئیمپراتۆر دەکەن‌و دەکرێت بڵێین هەموویان کۆکن لەسەر ئەوەی کە شێوەی بوونی ئەم جۆرە سیستەمە بۆ یەکەم جار بۆ سەردەمی یۆنانی کۆن دەگەڕێتەوە، و بۆ بەهێزی بۆچوونەکەشیان سایما چیا (Symmachia)و سایمپولیتیا باس دەکەن، کە جیاوازی لەنێوانیاندا لەناوەڕۆك بوو، کە سایماچیا کەمێك لەیەکێتیەکی سەربازی دەچوو، بەڵام سایمپولیتیا زۆر قوڵترو پتەوتر بوو.[14]

لەلایەکی تر هاملتن لەمێژووی یۆنان، ئاماژە بۆ دوو هاوبەندی (أئتلاف) دەکات، هەریەکەیان بەپێی لایەنە پێکهێنەرەکانی ڕۆڵیان لەمێژووی یۆناندا هەبووە، ئەوانیش بریتین لە هاوبەندی کۆماری گریکی بەسەرپەرشتی ئەنجومەنی (الامفکتیونین)و (کۆمەڵەی برایەتی).[15]

ئەگەر لە تایبەتمەندی‌و دەسەڵاتەکانی ئەو ئەنجومەنەی یەکەم وردبینەوە، دەبینین لە زۆر ڕووەوە لە تایبەتمەندیی دەوڵەتی فیدراڵی سەردەمی ئەمڕۆ نزیکە. ئەندامەکانی هاوبەندی (الامفکتیونیین) سەربەخۆیی‌و سەروەری هەرێمی‌و دەنگییان لەئەنجومەنی یەکێتی دا هەبووە، ئەم ئەنجومەنە بۆی هەبوو پێشنیارو بڕیار بۆ هەر ڕێ‌و شوێنێك بدات کە بەپێویستی دەبینێت بۆ

[13] د. عصام سلیمان: س. پ، ل٣٣– ٣٤.

[14] د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل٢٣٨.

[15] هاملتن ومالسن وجای: الدولة الاتحادیة، اسسها ودستورها، ت/ جمال محمد احمد، دار مکتبة الحیاة، بیروت، ١٩٥٩، ل١٧٤– ١٧٥.

چاکەی یۆنان بەگشتیی، و بۆی هەبوو شەڕ ڕابگەیەنێت و ڕاگەیاندنەکە جێ بەجێ بکات و لەهەموو ئەو کێشانەی لەنێوان ئەندامەکاندا دەکەونەوە ئەو وتەی کۆتایی دەگوت، سزای ئەندامی دەستدرێژیکاری دەدا بۆ سەر هاوڕێکانی و هەموو هێزی هاوبەندی بەکار دەهێنا دژی هەر کەسێك لەڕێسای هاوبەندی دەربچێت، ئەنجومەن بۆی هەبوو ڕەزامەندی نیشان بدات لەسەر ئەندامی نوێ لە هاوبەندی.[١٦] هەروەها لە یۆنان نموونەی زۆرتر هەبوو کەلێرەدا دەکرێت تەنیا ئاماژە بەناوەکانیان بکەین، وەك: یەکێتی بیلو بو نیسیان، یەکێتی بویوتیان، یەکێتی ئیتولیان، یەکێتی ئەسینا و یەکێتی سایماچیا و سایمپولیتیا.[١٧]

لە هیندستانی کۆنیشدا بیروباوەڕی فیدڕاڵی زۆر بڵاو بووەو دەوڵەتەکەیان لە چەند وڵاتێکی تێکەڵاوی (فیوداڵی – فیدراڵی) یەکێتی شارو هەرێمەکان پێکهاتبوو. جگە لەوانە کاتێك ئیمپراتۆریەتی ڕۆمانی لەسەدەی حەوتەمی زاینیدا دامەزرا هەر لەسەرەتای دروست بوونیەوە لەچەندین میرنشینی ناوچەیی و ئاینی و هەرێمی جیاجیا پێکهاتبوو، هەر نێوچەو هەرێمێکیش جۆرێك لە جۆرەکانی فیدڕاڵی پەیڕەو کردو، سەربەخۆیان تەواوو دەسەڵاتی تایبەتی خۆیان هەبووە.[١٨] ئەم دوو تایبەتمەندیەش گرنگی خۆی هەیە لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا مۆنتسکیۆ دەڵێت: "بەهۆی ئەم جۆرە حکومەتە بوو (مەبەستی دەوڵەتی فیدراڵیە) ڕۆمییەکان توانیان پەلاماری هەموو جیهانی

16 ه. س، ل١٧١.

17 وەرگیراوە لە: (محەمەد عومەر مولوود: س. پ، ل٢٣٩–٢٤٢).

18 حوسێن محمد عەزیز: فیدڕالیزم و دەوڵەتی فیدراڵ، چ٣، چاپخانەی سیما، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٥٢.

سەردەمی خۆیان بدەن".[١٩] ئەگەر فراوانبوونی سنووری جوگرافی دەوڵەت فاکتەرێك بێت بۆ دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵی، لە لایەکی دیکەوە فرە چەشنی و جیاوازی نەتەوەیی و مەزهەب و زمان فاکتەرێکی ترە، ئەم دوو فاکتەرە بەڕوونی لەفراوان بوون و بڵاوبوونەوەی شارستانیەتی ئیسلامی بوونی هەبووە، چونکە ئاینی ئیسلام لەگەڵ بڵاوبوونەوەو بەردەوام بوونی ڕۆژ لەدوای ڕۆژ سنووری جوگرافیاکەی فراوان دەبوو، ئەمەش هاوکات بوو لەگەڵ هاتنە ناوەوەی نەتەوەو زمانی جیا جیا بۆ ناو سنوورەکەی، بۆیە ئەم سیستەمە لەسەردەمی ئیسلامیشدا بە کردەوە بەکارهێنراوە، جگە لەوەی ناوەندێکی دەسەڵاتی ڕامیاری و سووپایی دەوڵەتی یەکگرتووی ئیسلام هەبووە، هەر وڵاتێ لەژێر سایەی دەوڵەتی ئیسلامی بووبێ، بەفەرمانی گەورەی موسڵمانان فەرمانڕەوایەتی تایبەتیان لەناوەندەوە بۆ دیاری کردووە، و ئەم فەرمان دابەش کردنەش بەناوی جێ نشینی موسڵمانانەوە فەرمانڕەوایی وڵاتەکەی کردووە،[٢٠] بەڵام جیاوازی بیروڕا هەیە لەسەر ئەوەی کە ئایا سیستەمی ویلایەت لەسەردەی ئیسلامدا دەچێتە چوارچێوەی سیستەمی فیدڕاڵی یاخود لەدەرەوەی ئەم چوارچێوەیەیە؟

محەمەد عومەر مەولود وای بۆ دەچێ کە سیستەمی ویلایەت ناچێتە ناو چوارچێوەی سیستەمی فیدراڵی، بەڵکو دەڵێ: "سیستەمی ویلایەت لە ئیسلامدا بێ گومان بە جۆرێك لەجۆرەکانی سیستەمی نا ناوەندی (لامەرکەزی) کارگێڕی (ئیداری) دادەنرێت، کە پێویستیەکانی ئەوکات دۆزیەوە."[٢١] ئەمە لەلایەك لەلایەکی ترەوە دەربارەی دەسەڵاتی یاسادانان بەگشتی پرەنسیپی یەك

19 مونتسکیۆ: س. پ، ل٢٠٥.

20 حوسێن محەمەد عەزیز: س. پ، ل٥٢– ٥٣.

21 د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل٣٨٥.

یاسایی هەیە لە دەوڵەتی ئیسلامی بەبێ بوونی جیاوازی لەنێوان ناوەندی خەلافەتو ویلایەتەکان، ئەمەش ڕێگر بووە لە دروست بوونی هەر ناکۆکیەك، کە لە نێوان یاسای ناوەندیو یاسای ویلایەتەکان بکەوێتەوە،[٢٢] بەڵام محەمەد هەماوەندی پێچەوانەی محەمەد عومەر بۆچوونەکانی خۆی باس کردوەو ڕەخنە لە پاساوەکانی دەگرێت، باس لەوە دەکات، کە جگە لە دوو سەرچاوە سەرەکییەکەی ئیسلام، کە (قورئانو سوونەت)ن، سەرچاوەکانی تری شەریعەتی ئیسلام بە فراوانیو بەنەرمی ناسراون، بۆیە ئەگەر ئەو دووانەی سەرەوە دوو سەرچاوەی سەرەکی شەریعەتن، ئەوا بەتەنیشت ئەوانەوە (أجماعو اجتهاد) بە جۆرەکانییەوە وەك (قیاس، الاستحسان، استطلاح، العرف) ڕۆڵیان هەیە لە دۆزینەوەی بڕیاری حوکمی پێویستو ڕوو بەڕوو بوونەوەی دیاردەکان،[٢٣] بە بۆچوونی ئێمە، ناکرێت بەراوردێکی وورد لەنێوان تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتە فیدراڵیەکانی سەردەمی کۆن لەگەڵ دەوڵەتە فیدراڵییەکانی ئەمڕۆدا بکەین، چونکە جیاوازی لەشێوەو پێکهاتنو ڕێکخستنی هەیە، هەر لەبەر ئەوەشە ناکرێت بە نموونە مێژوویەکانی پێشوو بڵێین دەوڵەتی فیدراڵین بەمانای ئەمڕۆ، چونکە ئەم سیستەمە فیدراڵیەی ئەمڕۆ لە ئەنجامی گەشەو پێشکەوتنی مێژووی وڵاتان بەم شێوەیە گەیشتووە. بەمانایەکی تر هاتنە کایەی ئەم فیدراڵیە بە ڕۆژو شەوێك نەبووە، یان بە بڕیارێکی سیاسی لەپڕ دروست نەبووە، بەڵکو پرۆسەکە بەماندوبونێکی زۆرو بەچەند قۆناغێك هاتۆتە کایەوە، تا بەم شێوەیەی گەیشتوە.[٢٤] جگە لەوە کۆی

[22] ه، س، ل٣٨٥.

[23] د. محمد هماوەندی: الفیدرالیة والدیمقراطیة للعراق، ل٤٦– ٤٧.

[24] سەعدی عوسمان: مەسەلەی فیدراڵی لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، سەنتەری برایەتی (گۆڤار)، ژمارە (٩)، ساڵی دووەم، کانوونی یەکەمی ١٩٩٨، ل٨٦؛ بۆ زانیاری بڕوانە: (د.احمد کمال

یاساناسو مێژوونووسان لەسەر ئەوە کۆکن کە دەوڵەتی فیدڕاڵی بەمانا مۆدێرنو پێشکەوتووەکەی سەردەمی ئەمڕۆ بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەگەڕێتەوە، کە دابەش بوونی دەسەڵات بۆ دوو ئاستی دەسەڵاتی فیدراڵیو دەسەڵاتی هەرێمەکان بوونی دەستوری هەرێمەکان، لەپاڵ دەستوری فیدڕاڵیو بەشداربوونی دەوڵەتە ئەندامەکان لەپیادەکردنی دەسەڵاتی فیدراڵی بۆ یەکەمجار لەساڵی ١٧٨٧ لە وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا لە کۆنگرەی فلادلفیا دەرکەوت.[٢٥]

١-١-٢ پێناسەی سیستەمی فیدراڵی:

لەڕووی زاراوەوە وشەی (فیدراڵی) بۆ زۆر مانای، تا ڕادەیەك جیاواز، بەکارهاتووە. ڕەگی ئەم زاراوەیە بۆ سەرچاوەی جیا جیا دەگەڕێتەوە.

هەندێك وشەی فیدراڵی بۆ زاراوەی (Federe)ی لاتینی دەگەڕێننەوە کە بەمانای (to trust) واتە متمانە کردن دێت.[٢٦] و ئەسەدۆڵلا ئەلەم ڕیشەی چەمکی فیدرالیزم بۆ وشەی لاتینی (Feodes) دەگێڕێتەوە کە مانای یەکێتی، پەیمان، پڕۆتۆکۆل دەگەیەنێ.[٢٧] و(Federal) لە زۆربەی فەرهەنگەکان بەمانای (یەکێتی) دێت.[٢٨]

ابو المجد: التاریخ الدستوری للولایات المتحدة الامریکیة، بدون سنة ومکان طبع، ل٤٣– ١٥٠).

[25] جابر بیل ایة: الموند جی. بنجهام باویل الاین: السیاسات المقارنة في وقتنا الحاضر، نظریة العالمیة، ت/ هشام عبدالله، دار الاهلیة للنشر والتوزیع، ط١، عمان، ١٩٩٨، ل٩٥٥؛ Select constitutions (U.A., U.S.A., FRANCE, CANADA, SWITZER LAND, U. S. R., CHINA, JAPAN & INDIA), P.204.

[26] ڕۆجەر داڤیدسۆن: فیدڕالیزم، و/ عومەر کەریم عەزیز، ڕێبازی نوێ (گۆڤار)، ژمارە (٣٢)، ئاداری ٢٠٠٤، ل٢٥.

[27] ئەسەدوڵلا ئەلەم: س. پ، ل١٢؛ احسان عبدالهادی سلمان: الفیدرالیة، دراسة في الاطار المفاهیمي

وشەی (Foedus) لە بنەڕەتدا هاوبەشە لەگەڵ وشەی (Fides) یان متمانە، و وشەی (Bind)ی ئینگلیزی. وەك ڕوونە بنەڕەتی (Foedus) جۆرێکە لەڕێککەوتن، پشت دەبەستێت بە باوەڕی ئاڵوگۆڕ لەنێوان لایەنەکان یان پەیمانێکی باوەڕ پێکراو (تعهد موثوق – Trusting promise).

بەپێی سیاسەتە نێو دەوڵەتیەکان ڕێککەوتووەکان بریتین لە حکومەتەکان و ڕێککەوتنیش لەیەکێتی فیدراڵی دێتە کایەوە،[29] بەڵام هەردوو یاساناس (گرین ستن و پاڵس بای– Palsby & Grenstien) ڕایان وایە کە وشەی (Federalism) بۆ وشەی لاتینی (Foedus) دەگەڕێتەوەو ماناکەی بەگوێرەی فەرهەنگی لویسی لاتینی مانای کۆمەڵە (Legue) یان ڕێککەوتنی نێوان دوو لایەنی زیاتر (treaty) یان پەیمان (Compact) یان هاوپەیمانیەتی (Allianc) یان گرێ بەست (Contaract) یان گرێ بەستی ژن هێنان (marriage- Contract) دەگەیەنێ.[30] ئینسکلۆپیدیای زانستە کۆمەڵایەتیەکان ئاماژەی بەوە کردووە کە ووشەی (Federation) چوار مانای تەم و مژاوی هەیە کە بریتین لە:–

١– هاوپەیمانیەتی (Alliance).

٢– کۆمەڵە (League).

والنظرى قراءة في النموزج الآلمانى، منشورات مکتب الفکر والتوعية في الاتحاد الوطني الکردستانى، ٢٠٠٥، ل١٤.

[28] د. کميل حبيب و أحمد عودى: قاموس المفردات الدبلوماسية والعلاقات الدولية، (انکليزى، انکليزى– عربى)، المؤسسة الحديثة– للکتاب، طرابلس– لبنان، ل٢٢٧.

[29] وەرگیراوە لە: (محمد هماوەندي: الفدرالية والحکم الذاتى واللامرکزية الادراية الاقليمية، مؤسسة موکريانى للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠١، ل١٨١).

[30] هـ. س، ل١٨١).

٣– کۆنفدراسیۆن (Confederation).

٤– یەکێتی– فیدراڵ (Federation).[31]

یاساناسان گەلێ پێناسەیان بۆ کردووەو هەوڵیان داوە هەموو لایەنەکانی لەچوارچێوەیەکی دیاریکراودا دابڕێژن، ئەم کارەش تا ڕادەیەکی زۆر گرانە. بۆیە لێرەدا هەوڵدەدەین لەڕێگای خستنەڕووی چەند پێناسەیەکەوە ماناکەی ووردتر ڕوون بکەینەوەو دواتر پێناسەیەکی گشتگیر بخەینەڕوو. بەر لەهەرشتێك یاساناسان زۆر زاراوە بەکاردەهێنن بۆ دەوڵەتی فیدراڵی لەوانە (یەکێتی ناوەندی)،[32] (دەوڵەتی فیدراڵی)،[33] (دەوڵەتی یەکێتی)،[34] بەڵام ئێمە (دەوڵەتی فیدراڵی) بەبەراورد لەگەڵ زاراوەکانی تر بەگونجاو دەبینین، چونکە (یەکێتی ناوەندی) لەگەڵ زۆر زاراوەی تر تێکەڵدەبێت، کە لە زۆر شوێنی تر

[31] وەرگیراوە لە: (د. عبدالرحمن البزاز: الدولة الموحدة والدولة الاتحادية، مطبعة العانى، بغداد، ١٩٥٨، ل٢٩).

[32] د. عبدالکريم علوان: النظم السياسية والقانون الدستورى، دار الثقافة والتوزيع، عمان، ٢٠٠١، ل٧٢؛ ثروت بدوى: النظم السياسية، دار النهضة العربية، ١٩٦٤، ل٢٣٦؛ د. عصمت عبدالله الشيخ: النظم السياسية، ط٣، ١٩٩٨، ل٨٢؛ د. محمد کامل ليلة: النظم السياسية، ل٢٣٢؛ ابوزيد على المتين:النظم السياسية والحريات العامة، ط٣، مؤسسة شباب الجامعة، الاسکندرية، ١٩٨٢، ل١٨.

[33] منذر الشاوى: القانون الدستورى (نظرية الدولة)، دار القادسية للطباعة، بغداد، ١٩٨١، ل٢٥٠.

[34] د. اسماعيل الغزال: القانون الدستورى والنظم السياسية، ط١، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت– لبنان، ١٩٨٢، ل٩٩؛ زهير شکر: الوسيط في القانون الدستوري، الجزء الاول، ط٣، القانون والمؤسسات الاساسية (النظرية العامة والدول الکبرى)، المؤسسة الجامعة للدراسات والنشر والتوزيع، ١٩٩٤، ل٦١؛ د. کمال الغالى: مبادىء القانون الدستورى والنظم السياسة، مطبعة دار الکتاب– دمشق، ط٨، دمشق، ١٩٩٦– ١٩٩٧، ل٩١؛ محمد عزيز شکرى: المدخل الى قانون الدولى العام وقت السلم، ط٢، دار الفکر، سوريا، ١٩٧٣، ل٨٥. د. نورى لطيف: النظام الفدرالى، دار المسيرة للصحافة والطباعة والنشر، بدون سنة ومکان طبع، ل٣٢.

بەکاردەهێنرێت، بۆ نموونە (یەکێتی کەسی)و (یەکێتی سەربەخۆیی)و (یەکێتی هاوپەیمانی)و....هتد. وەك ڕوونە لەم جۆرە یەکێتیانەدا یەك جۆرە دەوڵەت بوونی نیە، وەك ئەوەی کە لەدەوڵەتی فیدراڵیدا یەك دەوڵەت هەیە، بەڵکو چەند دەوڵەتێك بەیەکەوە بەستراونەتەوە.[٣٥]

بەکارهێنانی زاراوەی (دەوڵەتی یەکگرتوو) بەمانای فیدراڵی گونجاو نییە، چونکە لەلایەك (دەوڵەتی یەکگرتوو) لەئەنجامی یەکگرتنی دوو دەوڵەت یان زیاتر پێك دێت.[٣٦] لەلایەکی ترەوە ئەو یەکێتیەی، کە لێرەدا هەیە هاوشێوەی ئەو یەکێتیە نیە کە لەدەوڵەتی فیدراڵیدا هەیە.[٣٧] مونذیر شاوی زاراوەی (یەکێتی فیدراڵی) بەگونجاو نابینێ، چونکە وشەی یەکێتی کە بەکارهاتووە دەبێتە هۆی ئەوەی بۆ ئەوە بچین کە (یەکێتی فیدراڵی) جۆرێکە لەجۆرەکانی (یەکێتی دەوڵەتەکان).[٣٨] ئێمەش لەگەڵ ئەو بۆچوونەین کە زاراوەی (دەوڵەتی فیدراڵی) شایستەیە،چونکە نابێتە هۆی تێکەڵاوبوونی بەجۆرە نزیکەکان لێی و ئاماژەیە بۆ جۆرێك لەجۆرەکانی دەوڵەتی یەکێتی، کە بریتییە لە دەوڵەتی فیدراڵی، زۆر لەیاسا ناسانیش کۆکن لەسەر زاراوەی دەوڵەتی فیدراڵی.[٣٩] جگە لە زاراوەی (دەوڵەتی فیدراڵی) کە جیاوازی بیروبۆچوونی لەسەرە، هەروەها زۆربەی کات یاساناسان لەناوهێنانی پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی جیاوازن، بەڵام ئەم جیاوازییە دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی ناوی ئەو هەرێمانە لە

35 د. منذر الشاوي: القانون الدستورى – نظرية الدولة، (الهامش رقم (١)، ل٢٥٠.

36 د. كمال الغالي: س. پ، ل٩٢.

37 د. منذر الشاوي: نظرية الدولة، (الهامش رقم (١)، ل٢٥١.

38 هـ. س، ل٢٥١.

39 د. عبدالرحمن البزاز: الدولة الموحدة والدولة الاتحادية، ط١، مطبعة العانى، بغداد، ١٩٥٨، ل٢٨؛ د. كمال الغالي: س. پ، ل٩٢؛ د. منذر الشاوي: نظرية الدولة، ل٢٥٠.

دەوڵەتە فیدرالییەکاندا، بۆ نموونە لە ئەمەریکا (ویلایەت)ە، لەسویسرا (کانتۆن)ە، بەڵام نابێت بۆ ئەم هەرێمانە وشەی دەوڵەت بەکاربهێنرێت، چونکە بەشێك لە نموونەی دەوڵەتە فیدڕاڵیەکان لەڕێگای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێکی ساکار دروست دەبن، نەك یەکگرتنی چەند دەوڵەتێك، جگە لەوە هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی ناکرێت لەڕووی پێناسەی یاسایی ڕاستەقینە بەتایبەت لەبواری نێودەوڵەتی بەدەوڵەت دابنرێن.[٤٠]

زۆربەی پێناسەکان، کە بەفیدراڵیەت دراوە پێناسەی دەوڵەتی فیدراڵی لەخۆی دەگرێت وەك شێوەو چۆنیەتی پێکهاتنی و یان پێکهاتەکەی، نەك فیدراڵیەت وەك چەمك یان سیستەم بۆ فەرمانڕەوایی.[٤١] ئێمە بۆ پێناسەی فیدراڵی زیاتر بۆ پێکهاتەی دەوڵەتی فیدراڵی دەگەڕێینەوە. زۆربەی یاساناسان دەوڵەتی فیدراڵی بەم شێوەیە پێناسە دەکەن: دەوڵەتی فیدراڵی لە دوو دەوڵەتی یەکگرتوو یان دوو هەرێم یان زیاتر لەگەڵ یەکتری پێکدێت، بەگوێرەی دەستورێکی هەمیشەیی، کە دەقی تێدا هاتووە لەسەر دوو جۆرە دەسەڵات ڕێك دەکەون کە بریتیە لەدەسەڵاتی دەوڵەتی فیدڕاڵی و دەسەڵاتی هەرێمەکان لەناوخۆدا، بەمەش دەوڵەتە یەکگرتووەکان واز لەکەسایەتی نێو دەوڵەتی دەهێنن، بۆ بەرژەوەندی کەسایەتیەکی نێو دەوڵەتی نوێ ئەویش بریتیە لەدەوڵەتی فیدراڵی.[٤٢]

40 د. عبدالرحمن رحيم عبدالله: اللامركزية الادارية واللامركزية الفدرالية و اوجه المقارن بينهما، القانون والسياسة (مجلة)، العدد (١)، السنة الاولى، حزيران ١٩٩٤، ل١٣٨.

41 سولاف محمد امين: س، پ، ل٧.

42 د. قحطان احمد سليمان: الاساس في العلوم السياسة، بدون سنة والمكان الطبع، ل٢٢٥؛ د. عبدالكرم علوان: س. پ، ل٧٢؛ د. محمد كامل ليلة: النظم السياسة، ل٢٣٢– ٢٣٣؛ د. ابو زيد على المتين: س. پ، ل١٨؛ داود الباز: اللامركزية السياسية الدستورية في دولة الامارات العربية المتحدة،

بەو مانایە هەر دەوڵەتێك پێویستە واز لە تەواوی سەروەری دەرەکی و بەشێك لەسەروەری ناوخۆیی خۆی بهێنێت، واتا دەوڵەت یان هەرێمەکان لەلایەك دەستبەرداری بەشێك لەسەروەری خۆی دەبێت بۆ دەوڵەتی فیدراڵی، لەلایەکی تر لەناوخۆیدا لەهەوڵی پارێزگاری کردنی سەربەخۆییە خۆجێییەکەیەتی (خۆبەڕێوەبەری)، کەواتە دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر دوو پایەی وازهێنان و پارێزگاری لەسەربەخۆیی خۆجێیی دامەزراوە. بەواتایەکی دیکە فیدراڵیزم لە واقیعدا ڕێککەوتن یان گونجاندنێکە لە نێوان هەندێك مانای دژ بەیەك، واتە لەنێوان سەربەخۆیەتی و ئاوێتە بوون، لەنێوان ناوەندیەتی و نا ناوەندیەتی، لەنێوان تەواوکاری و پارچە پارچە بوون.[43] (کمال الغالی) یش هەر لەچوارچێوەی ئەم مانایە نوسیویێتی: "دەوڵەتی فیدراڵی بەشێکی ملکەچە بۆ دەسەڵاتی یەکگرتوو و بەشەکەی تر پارێزگاری دەکات لەسەربەخۆییەکە".[44] بۆیە دەبێ لە دەوڵەتی فیدراڵی دەسەڵاتەکان لەنێوان دوو حکومەت یان زیاتر دابەش بکرێن، ئەم دابەش کردنەش بەشێوەیەك بێت لەلایەك پارێزگاری لەسەربەخۆیی بکات، لەلایەکی تر واز لەبەشێکی سەروەری بهێنێت بۆ دەوڵەتی فیدراڵی، بۆیە بە بۆچوونی هەندێ یاساناس وەك د. محسن خلیل فیدرالیزم وەك چەمکێکی سیاسی لەڕوانگەی تیۆرییەوە بەو بیرو پرەنسیپانە دەوترێت کە بۆ دابەش کردنی دەسەڵات لەبەڕێوەبردنی سیستەمی سیاسیدا لەبەرچاو

دار النهضة العربية– القاهرة، بدون سنة، ل١٤؛ زهير شكر: س. پ، ل٦١.

[43] عەلی شممەری: فیدرالیزم و سیستەمەکانی یەکێتی فیدراڵی، و/ حەسەن یاسین، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤، ل٨.

[44] د. كمال الغالی: س. پ، ل٩١.

دەگیرێن.[45] بەو مانایەی ئەم جۆرە دەوڵەتە لەسەر دابەش کردنی ئەرکی سیاسی بەسەر دەسەڵاتی فیدڕاڵی و دەسەڵاتی هەرێمەکان کار دەکات.[46]

جگە لەمە سەربەخۆیی هەرێمەکان بەوە دێتەدی، کە هەریەکەیان دەستورو دەزگا هەڵسوڕاوەکانی دەوڵەتیان بەشێوەیەکی سەربەخۆ هەبێت، واتە بۆ هەر هەرێمێك دەستوری تایبەت بە ئەنجومەنی نوێنەران و دادگاو حکومەتی هەبێت.[47] واتە لە ناوەوەی دەوڵەتی فیدراڵی هەرێمەکان خاوەن دامەزراوەی یاسایی وسیاسی سەربەخۆن و تاڕادەیەك بچوك کراوەی دەوڵەتە فیدراڵیەکەن. لەم بارەشەوە مۆنتسکیۆ دەڵێت: "ئەو حکومەتە بەهۆی پەیمان بەستنی چەندین دەسەڵاتی سیاسی دروست دەبێت کە ئامادەن ببنە ئەندامی دەوڵەتێکی گەورەترو دەسەڵاتێکی یەکگرتوو دروست بکەن. ئەو حکومەتە بەو کۆمپانیایە دەچێت کە لەچەندین کۆمپانیای بچووك پێك هاتبێ، کۆمپانیا سەرەکییەکە بەهۆی ئەندامێتی کۆمپانیا تازەکان گەورەتر دەبێ و لەو ڕێگەیەشەوە دەتوانن هێزێکی پێویست بۆ پاراستنی ئاسایشی خۆیان دابین بکەن و یەکێتیەکەیان بپارێزن".[48]

لەم پێناسەیەی مۆنتسکیۆ ڕوونە، کە لەلایەنی هێزەوە سەیری دەوڵەتی فیدراڵی کردووە، ئەمەش لەبەر ئەوەی لەم سەردەمەدا دەوڵەتە لاوازەکان بەرگەی هێرشی دەرەکییان نەگرتووە. شێرزاد نەجاڕ لە چوارلاوە پێناسەی فیدراڵیەتی کردووە:–

[45] بەهادین ئەحمەد محەمەد: تیۆری دەوڵەت و سیستەمە ڕامیارییەکان، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم/ سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٧٠.

[46] د. محسن خليل: القانون الدستوری والنظم السياسة، بدون مكان طبع، ١٩٨٧، ل٣٣٤.

[47] ثروت البدوی: س. پ، ل٢٣٦.

[48] مونتسکیۆ: س. پ، ل٢١٥.

١–پێناسەی دامەزراوەیی –وەزیفی: فیدراڵیەت شێوازێکی ڕێکخستنی سیاسییە کەبەدیهێنانی ئەرکەکانی دەوڵەت لەچوارچێوەی پەیوەندی نێوان هەرێمە فیدراڵیەکانو حکومەتی ناوەندی (مەرکەزی) لە ئەستۆ دەگرێ، هەروەها ڕێپێدراوی (الصلاحیە) بەهەر ئاستێك لە ئاستەکانی ڕێکخستنی دەوڵەتا دەبەخشێ لەپێناو دەرکردنی بڕیارە کۆتاییەکان.

٢–پێناسەی دەستوری: سیستەمی سیاسی کاتێك دەبێت، کە فیدراڵیەت دەسەڵاتە سەرەکییەکانی دەوڵەت (یاسادان، جێ بەجێکردن، دادگایی) چ لەسەر ئاستی دەوڵەت بەگشتی یان لەسەر ئاستی هەرێمە فیدراڵیەکان بوونیان کاراو دەستوری بێت.

٣–پێناسەی فەلسەفەی کۆمەڵایەتی: ئەم پێناسەیە سنووری دەوڵەت وەك ڕێکخراوەیەك دەبەزێنێو ڕەهەندێکی کۆمەڵایەتی بەفیدراڵیەت دەبەخشێ بەپێدانی (صلاحیە) ئیدارەی خۆی بە کۆمەڵە بچوکەکان لە دوایشدا تەرکیزکردنی لەسەر پرەنسیپی نا ناوەندی (لامەرکەزی).

٤–پێناسەی سوسیۆلۆژی: ئەم پێناسەیە جەخت لەسەر ئەوە دەکات کە کۆمەڵگە جیاوازەکان لەڕووی ڕەگەزو ئایینو ئابووریو مێژوو سیفەتێکی فیدراڵی لەخۆ دەگرن بەبێ لەبەرچاوگرتنی شێوازی سیستەمی سیاسی دەوڵەت.[٤٩]

ئەم دەستورە خاڵێکی گرنگە لەدەوڵەتی فیدراڵیو بوونی دەوڵەتی فیدراڵی جیا دەکاتەوە لە جۆرەکانی تری یەکێتی، یان بە واتایەکی تر بوونی چوارچێوە یاساییەکەیە، چونکە وەك یاساناس (Durand) دەنووسێ: "سیستەمی فیدراڵی جگە لە چوارچێوەیەکی یاسایی بۆ دیاردەیەکی سیاسی زیاتر هیچی

[49] د.شێرزاد ئەحمەد النجار: گوتاری فیدرالیزم، لەخەباتی سیاسی ئەمڕۆی گەلی کوردستانو عێراقی داهاتوودا، یاسا (گۆڤار)، ژمارە (٦)، چاپخانەی ڕەنج، بەهاری ٢٠٠٢، ل٧٦.

تر نیە".[٥٠] لێرەدا ئەوە ڕوونە کە مەرجە دەوڵەتی فیدراڵی دەستورێکی نوسراوو ڕوونی هەبێت کە تیایدا دەسەڵاتو ئەرکەکانی دەوڵەتی فیدراڵیو هەرێمەکان بەڕاشکاوانە باس کرابێت، چونکە فیدرالیزم سیستەمێکی یاساییە، لەسەر بنچینەی چەند ڕێسایەکی دەستوری ڕوون دامەزراوە، کەژیانی هاوبەش بۆ نەتەوەو ئایینو مەزهەبو لایەنە جیاجیاکان لە چوارچێوەی یەك دەوڵەتدا دابین دەکات، کە دامەزراوە دەستورییەکان لەدەوڵەتی یاسادا بەڕێوەیان دەبات.[٥١] هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی تێکەڵاو بوونێك دروست نەبێت لەنێوان ئەو مانایەی، کە هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی بریتین لەیەکەی دەستوری نەك یەکەی کارگێڕی (ئیداری). بۆ نموونە یاسر خالد بەهەڵە پێناسەی فیدراڵی کردووە (فیدراڵیەتی بە مانای سیستەمی نا ناوەندی (لامەرکەزی) کارگێڕیی داناوە).[٥٢] ئەم پێناسەیە هەڵەیە، چونکە لەسیستەمی فیدڕاڵیدا دەسەڵاتی ناوەندیو دەسەڵاتە ناوچەییەکان دەسەڵاتێکی یاسایین لەڕێی هەڵبژاردنەوە دروست دەبنو دەستور ڕێکیان دەخات.[٥٣] لە (فەرهەنگی نوێ)دا پێناسەی دەوڵەتی فیدراڵی بەوە کراوە کە: "دەوڵەتێکە تێیدا حکومەتێکی ناوەندیو کۆمەڵێك حکومەتی هەرێمی هەن، کە هەریەکێك لەو

[50] وەرگیراوە لە: (د. محمد هماوەندی: الفدرالیة والحکم الذاتی واللامرکزیة الاداریة الاقلیمیة (دراسة نظریة مقارنة)، ل١٨٢).

[51] عەلی شمەری: س. پ، ل٦.

[52] یاسر خالد علی برکات: الفدرالیة في العراق، الأسلوب لضمان الوحدة الوطنیة، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.mcsr.net,p.3 ، بڵاوکراوەتەوە لە ڕێکەوتی ٢٠٠٦/٥/٧.

[53] مەریوان ووریا قانیع: چەند سەرنجێك لەسەر فیدرالیزم، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.rahand.com,p.2، بڵاوکراوەتەوە لە ڕێکەوتی ٢٠٠٥/٩/١٠.

دوو ئاستە لە فەرمانڕەواییدا سەربەخۆن و هەردەم ئەمە بەپێی دەستورێکی نووسراو دەبێت کە پارێزگاری لێدەکات".[٥٤]

لە ئەنجامی ئەم پێناسانەی، کە باسمان کردوون، دەتوانین پێناسەی فیدراڵی بەم شێوەیە بکەین: سیستەمێکی سیاسی– دەستوریی یە، بەپێی ئەم سیستەمە چەند دەوڵەتێك یاخود چەند هەرێمێك لەیەك دەوڵەتدا یەك دەگرن بۆ دەوڵەتێکی یەکگرتووی خاوەن یەك سەروەری، تیایدا ئەندامەکانی ئەم دەوڵەتە واز لەسەروەری نێودەوڵەتی خۆیان دەهێنن بۆ بەرژەوەندی ئەم دەوڵەتە تازەیە، بەبێ ئەوەی واز لەسەروەری ناوخۆیی خۆیانی بێنن، بەشێوەیەك کە پارێزگاری لەسەربەخۆیی خۆجێیان بکەن و بەشداربن لە دروستکردنی ویستی (ئیرادەی) گشتی ئەم دەوڵەتە.

[٥٤] Geoffre Roberts F Alistir Eduards: فەرهەنگی نوێ بۆ شیکاری ڕامیاری– ئینگلیزی، عەرەبی، کوردی، و/ محمد چیا، ب. س، ب. ش، ل١٢٤.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١- ٢ هۆیەکان و ڕێگاکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی

١-٢-١ هۆیەکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی:

١-٢-١-١ هۆکاری ترس:

لە مێژووی زۆربەی ولاتان ئەو ڕاستیە سەلماوە، کە شەڕ تاکە چەکێك بووە بۆ بەهێزکردنی پایەی دەسەلاتی دەوڵەت لەلایەك و فراوان کردنی سنووری جوگرافی دەسەلات و ولاتەکەی لەلایەکی تر، لەم ڕووەشەوە ولاتە لاوازو بێ هێزەکان قوربانی هێرش و پەلاماری دەوڵەت و ئیمپراتۆرە بەهێزەکان بووین و ئەمەش وای کردووە بۆ یەکگرتن و بەرگری هاوبەش هەستێك دروست بکات.[٥٥] بۆیە ڕێکخستنی هێز ئامانجێك بووە بۆ ڕاوەستان لەبەرامبەر هەڕەشەو شەڕی بێگانەدا و یەکێ بووە لە بنەماکانی دامەزراندنی سیستەمی فیدراڵی.

بنامین فرانکلینی ئەمەریکی لە ساڵی ١٧٨٩ گوتویەتی: "ئێمە هەمووومان یان دەبێ یەکبگرین و خۆ بەیەکەوە گرێ بدەین یان چاوەڕوانی ئەوەبین، کە ڕۆژێکی وا دابێ هەمووومان یەك بەیەك بەدەستی بێگانە هەڵواسرێین".[٥٦] ئەو ترسەی لێرەدا باسی دەکەین ترسی دەرەکی یە، بۆ نموونە ڕەگ و ڕیشەی مێژوویی کۆنفدراسیۆنی سویسرا بۆ سەدەی چواردەهەم دەگەڕێتەوە بۆ ئەوکاتەی کە ١٤ کانتۆن و ناوچە بۆ خۆپاراستن لەهەڕەشە دەرەکییەکان، هاوپەیمانێتی یەکانیان لەناو خۆیاندا دروست کرد. پاش ساڵێك لە جەنگی

[٥٥] اوستن رنی: سیاسة الحکم، ت/ د.حسین علی الدنون، ج٢، المکتبة الاهلیة، بغداد، ١٩٦٦، ل٢٨٦.

[٥٦] وەرگیراوە لە: (ئەحمەد عەزیزی: فیدرالیزم و سیستەمی فیدراڵی، نۆڤین (گۆڤار)، ژمارە (١)، ساڵی یەکەم، ئاياری ٢٠٠٤، ل٧١.

١٨٤٨ دەستورێك دژی ناوچە کاتۆلیکەکان دانرا.[57] کەواتە زۆربەی یاساناسان لەسەر ئەوە کۆکن کە هەستکردن بە بوونی مەترسیی هاوبەش لە گرنگترین هۆکارەکانە کە پاڵ بە گەلانەوە دەنێت بۆ یەکێتیو یەکگرتن. هەر ئەم مەترسییە دەرەکییەیە کە هۆکاری سەرەکی یەك بوونە (الوحدة) لەدەوڵەتی فیدراڵیدا،[58] بەڵام ئێمەش لەگەڵ ئەو بۆچوونەین کە جیا لەترسی دەرەکی ترس لەناوخۆی وولاتیش ڕۆڵی سەرەکی هەیە لەدروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵیدا. ئەم ترسەش دەکرێت لە دوو ئاستدا بێت، یەکەم ترس لە کۆبوونەوەی دەسەلاتەکان لەبازنەیەکی ناوەندی بچووکداو گومانو دوو دڵی بەرامبەر مەبەستو ویستو پلانەکانی ناوەند، دووەم ترس لە خراپ بەکارهێنانی ناوەند بۆ کۆی ئەو تواناییانەی لەبەردەست دان.[59]

ئەم ترسە لەبەهێزبوونی دەسەلاتی ناوەندو خراپ بەکارهێنانی ئەم دەسەلاتە وای کردووە ئەو گروپو لایەنانە بیر لەدەوڵەتی فیدراڵی بکەنەوە، لەم دۆخەشدا بیر لەوە دەکرێتەوە تایبەتکاریو (أختصاص) دەسەلات لەدەوڵەتێکی ناوەندی دابەش بکرێت بۆ سەر هەرێمە بچووكو جیاوازەکان، ئەزموونی بەلجیکاو ئەڵمانیا بەرجەستەکەری ئەم فۆرمە تایبەتییەی دەوڵەتی فیدراڵین.[60] بیرکردنەوەو هەوڵ دان بۆ گۆڕینی دەوڵەتی عێراق لەدەوڵەتێکی ناوەندی بەهێزەوە بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی ئەنجامی بوونی ترسە لەبەهێزبوونو خراپ بەکارهێنانی دەسەلاتی ناوەند، ئەم ترسەش لەلای کوردو شیعە بەڕوونی هەستی پێ دەکرێت، بەهۆی ڕابردوویەکی پڕ لەئازارو جینۆسایدو کیمیاباران ،

[57] زهیر شکر: س. پ، ل٦٢.

[58] ه. س، ل٦٢.

[59] مەریوان وریا قانیع: س. پ، ل٤.

[60] ه. س، ل٥.

بۆیە داخوازی سەرەکی کورد لە نووسینەوەی دەستور گۆڕینی ناسنامەی سیستەمی فەرمانڕەوایی دەوڵەتی عێراقی بوو لەدەوڵەتێکی سادەوە بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی.

١-٢-١-٢ هۆکاری جیاوازی ڕەگەزو زمانو ئایین:

لایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی زۆربەی کات دووجۆرن، یان هەرێمەکان لە بنەڕەتدا جیاوازیەکی زۆریان نیەو وەك یەکن وەك ئەڵمانیا، یان جیاوازیان هەیەو وەك یەکترنین نمونەی بەلجیکا.[61] کە دەڵێین جیاوازی، مەبەستمان لەسەرجەم جیاوازییەکانە کە تاکەکانی ولاتێك لەیەکتری جیاوازن، بەڵام لەهەمووی زیاتر مەبەستمان نەژادو زمانە.

دەوڵەتی فیدراڵی بەهۆی ئاڵۆزی لەپێکهاتنیدا، کە لەچەند هەرێمێك پێك دێت، وای کردووە هەندێ کات جیاوازبن لە نەژادو زمان...هتد، باشترین چارەسەر لێرەدا بۆ دۆزینەوەی گونجاندنێك لەنێوانیاندا دەوڵەتی فیدڕاڵییە، کە چارەسەرێکە بۆ کێشەی جیاوازی نەتەوەیی، کولتور، زمان لەچوارچێوەیەکی جوگرافیدا لەسەر بنەمای ئەم تیۆرییە سیستەمی فیدراڵی دەتوانێ ڕێگە چارەیەك بێ بۆ لێك گرێدانی گروپو نەتەوەی جیاوازیش لەنێو چوار چێوەیەکی جوگرافیدا.[62]

[61] ئەم کاتەش سێ ئەگەر هەیە: ١- دەوڵەتەکە دابەش دەبێت بۆ زۆرینەو کەمینەیەکی ئاشکرا وەك کەنەدا. ٢- هەندێك زۆرینەیە ئەوەی تر نزیکە لە زۆرینە وەك بەلجیکا، یان هیچ زۆرینەیەکی ئاشکرا نیەو بەڵکو چەند کەمینەیەك هەیە. بڕوانە (د.عاصم خلیل: الفدرالیة حل للصراعات العرقیة فی الشرق الاوسط، ٢ی نیسانی ٢٠٠٤، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.amin.org, ، لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/١٠/٧.

[62] ئەحمەد عەزیزی: س. پ، ل٧٢؛ د. عاصم خلیل: س. پ، ل١، ٢.

بۆ نموونە بەلجیکا لەساڵی ١٨٣٠ وەك یەك دەوڵەتی فەڕەنسی زمان‌و سانترالیست بنیاتنراوە، بەڵام ململانێی نێوان زمانی هۆڵەندی‌و فەڕەنسی لە زیادبوون دابوو، لەسەرەتای ساڵانی (١٩٦٠)ەوە هەرچەندە ئەم دوو زمانە بەشێوەیەکی فەرمی لە بەهادا یەکسان بوون، بەڵام بەکردەوە زمانی فەڕەنسی زاڵە، جا لەبەر ئەوەی هەردوو گروپە زمانییەکە هەوڵی جێبەجێکردنی پڕۆژە سانترالیستیکەی خۆیان دەدەن، بۆیە بۆ چارەسەری ئەم گرفتە بەلجیکا ڕێگەی فیدراڵی گرتەبەر بەجۆرێ پاش چەندین ڕیفۆرمی دەستوری ساڵانی (١٩٧٠، ١٩٨٠، ١٩٩٣)دا، سەرەنجام ئەم وڵاتە بۆ سێ ناوچەی، ڤالونی یەکان‌و برۆکسل دابەشکرا، هەروەها بۆسێ کۆمەڵەی زمانی فلامانی، فەڕەنسی، ئەڵمانی دابەش کرا.[٦٣] کەواتە چاکترین چارەسەر بۆ ئەو وولاتانەی کە دەناڵێنن بەدەست جیاوازییەکان‌و بۆ مانەوەی وڵات بەیەك پارچەیی دەوڵەتەکە دەوڵەتی فیدڕاڵی یە،[٦٤] بەڵام جگە لەوەی کە هۆکاری جیاوازی نەتەوەیی‌و ئایینی‌و مەزهەبی‌و زمان‌و کلتور ڕۆڵیان هەیە لەدروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵی.[٦٥]

کەواتە دەوڵەتی فیدراڵی چارەسەرێکە بۆ نەهێشتنی ئەو جیاوازیانە، چونکە تاکە دڵنیاییە کە ڕێ لەتەقینەوەی هێزە سەربەخۆکان دەگرێت لەناو ئەو

---

[63] Dr. Franz Fallend: فرە جۆری فیدرالیزم بەراورد کاری لەنێوان چەند سیستەمێکی فیدراڵی، و/ کەمال ڕەشید، نۆڤین (گۆڤار)، ژمارە (١)، مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)، ساڵی یەکەم، ئایاری ٢٠٠٤، ل١٨٦– ١٨٧.

[64] علی القطبی: بێ ناونیشان، توێژینەوەیەکە بڵاوکراوەتەوە لە سایتی ئەلکترۆنی: www.alrafdain.com, p.5. لەڕێکەوتی ٢٠٠٥/٤/٨. (بەڵام دەکرێت لەدەوڵەتێکدا کە پێکهاتەی دانیشتوانی جیاوازی هەبێت، ئەم جیاوازیەش نەبووبێتە هۆی دروست کردنی کێشە).

[65] وەرگیراوە لە: (د. نوری لطیف: النظام الفدرالی، دار المسیرة، ل٤١).

دەوڵەتانەی، کە هاوڕەگەزو هاونەتەوە نین، کەهەندێ جار چەند نەتەوەو گەل‌و کلتورێکی جۆراو جۆرو جیاواز لەگەڵ یەکدا دەژین،[٦٦] بەڵام لەگەڵ ئەمەش دەتوانین بڵێین ئەم هۆکاری جیاوازیە، چەند ڕۆڵی پۆزەتیڤ دەبینێ لەمانەوەی دەوڵەتێکی یەکگرتوو بەهەمان ئەندازەش ئەگەری ئەوەی دەبێ لە لاوازکردنی دەوڵەتەکە ڕۆڵی نێگەتیڤ ببینێت.

بۆ نموونە ئەو جیاوازییە مەزهەبی‌و نەتەوەیی‌و زمانیەی ئەمڕۆ لەعێراقدا هەیە، ڕۆڵی گرنگی بینیووە لەوەی عێراق ببێت بەدەوڵەتێکی فیدراڵی، بەڵام هەر خودی ئەم جیاوازیانەی سەرەوە مەترسین لە داهاتوودا بۆ دووبارە هەڵوەشانەوەی عێراق‌و جیابوونەوەی هەرێمەکان لەشێوەی دەوڵەتی سەربەخۆ، بەهۆی ئەوەی هەر هەرێمەی داوای سەپاندن‌و پارستنی تایبەتمەندی خۆیان بکەن، ئەمەش هاوکار دەبێت کەپێکهاتە جیاوازییەکانی عێراق هەریەکەیان لەپێناو پاراستنی تایبەتمەندیەکانیان لەعێراق جیاببنەوەو عێراق ڕووبەڕووی هەڵوەشانەوە بێتەوە.

١-٢-١-٣ هۆکاری فراوانی پانتایی جوگرافی:

هۆکاری فراوانی جوگرافیا ڕۆڵی خۆی هەیە لەدروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵیدا، تەنانەت دەتوانرێ بەسەر یەك کیشوەر جێ بەجێ بکرێت‌و سەرکەوتووش بێت،[٦٧] چونکە ئەم فراوانییە دەبێتە هۆکارێك، کە دەوڵەتی سادە نەتوانێ بەشێوەیەکی پێویست لەسەرانسەری وڵات پێویستییەکانی فەرمانڕەوایەتی ناوەندی پیادە بکات، بۆیە پەنا دەباتە بەر دەوڵەتی فیدراڵی، چونکە بەهۆی دابەش بوونی دەسەڵات لەنێوان فیدڕاڵی‌و هەرێمەکان قورسایی

---

[66] ئەحمەد عەزیزی: س. پ، ل٧٧.

[67] د. محسن خلیل: س. پ، ل٣٣٦، ٣٣٧.

بەڕێوەبردنی دەسەڵات لەسەر حکومەتی ناوەند کەم دەبێتەوە وەك لەڕەخنەکەی مۆنتسکیۆ باس کرا کە حکومەتە دیموکراسی و ئەرستۆکراتییەکان ئەگەر پان و بەرین و گەورەش بن، ئەوا بەهۆی کەموکوڕی ناوخۆیی هەرەس دێنن.[68] کەوابێ بۆ چارەسەرکردنی ئەم کەموکوڕییەی دووەم، فراوانی پانتایی جوگرافی دامەزراندنی دەوڵەتی فیدراڵی باشترین چارەسەرەو هەندێ نووسەر لەمە زیاتر دەڕۆن کاتێك دەنووسن: "فیدرالیەت چارەسەر نییە، بۆ وڵاتێك کە ڕووبەڕی دانیشتوانی بچووك بێت"،[69] بەڵام ئەم بۆچوونە جێگای ڕەخنەیە، چونکە ناکرێت بڵێین دەوڵەتێك ڕووبەری بچوك بێت نابێت ببێتە دەوڵەتێکی فیدراڵی، یاخود سیستەمی فیدراڵی، تیایدا سەرکەوتوو نییە، چونکە فراوانی ڕووبەری جوگرافی دەوڵەت یەکێکە، لە هۆکارەکانی دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵی، ئەمە لەلایەك و لەلایەکی تر دەکرێت وڵاتێك کەڕووبەری بچوك بێت، بەڵام کێشەی جیاوازی نەتەوەیی و ئاینی و زمان و ...هتد هەبێت، ئەوکاتە دەوڵەتی فیدراڵی چاکترین ڕێگایە.

١-٢-٢ ڕێگاکانی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی:

١-٢-٢-١ چوونە پاڵ (انضمام):

بریتییە لە یەکگرتنی چەند هەرێمێك یان چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ، بەشێوەیەکی ئارەزوومەندانە، کە ئەم هەرێمانە دەست لەبەشێکی دەسەڵاتی

---

[68] مۆنتسکیۆ: س. پ، ل٢١٥.

[69] علی القطبی: بێ ناونیشان، توێژینەوەیەکە بڵاوکراوەتەوە لە سایتی ئەلکترۆنی: www.alrafidain.com, p.5، لەڕێکەوتی ٢٠٠٥/٤/٨.

ناوخۆیی و دەرەکی خۆیانهەڵدەگرن بۆ پێکهێنانی دەوڵەتێکی گەورەو بەهێز، ئەویش بریتییە لە دەوڵەتی فیدراڵی.[70]

لەم شێوازەی دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵیدا دەبینین مافی دەوڵەتانی ئەندام ڕێژەیەکی گەورەیە، هۆی ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو دەوڵەتە ئەندامانەی دامەزرێنەری دەوڵەتە فیدراڵیەکەن، بەڕێژەیەکی دیاری کراو نەبێت بۆ دەوڵەتی فیدراڵی واز لەدەسەڵاتی خۆیان ناهێنن، بەواتایەکی تر ئەوە دەگەیەنێ، کە دەوڵەتە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی هەوڵ دەدەن دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی تەسك بکەنەوە،[71] بەڵام وەك لەپێناسەی دەوڵەتی فیدراڵی ڕوون کرایەوە سەروەری دەرەکی هەردەم لەدەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵییە وەك: پەیوەندییەکانی دەرەوە، پەیمانبەستن، بەرگری کردن، بۆیە هەوڵدان بۆ کەم کردن و تەسك کردنەوەی دەسەڵاتی فیدراڵی تاڕادەیەکی کەم ئەنجامی دەبێت.

ئەم شێوازە هەوڵدانی هەرێمەکانە بۆ بەهێزبوونیان و دەربازبوونیان لەلاوازی، بۆ نموونە (١٣) ویلایەتەکەی ئەمەریکا لەکۆنگرەی فیلادلفیا لە ٢٥ی ئایاری ساڵی ١٧٨٧ دا لەسەر دامەزراندنی دەوڵەتێکی فیدراڵی ڕێککەوتن بۆ بەهێزبوونیان لەبەردەم بەریتانیا.[72] یا وەك دروست بوونی سویسرا لەساڵی ١٨٤٨دا وەك دەرەنجامی کۆبوونەوەی ٢٢ کانتۆن لەگەڵ یەکتریدا.

---

[70] د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٥٨؛ د. عبدالغنی بسیونی عبدالله: النظم السیاسیة والقانون الدستوری، بدون سنة ومکان الطبع، ل١٠٣؛ د. محمود خیری عیسی و بطرس بطرس غالی: المدخل في علم السیاسة، ط١٢، مکتبة الانجلو المصریة، القاهرة، ١٩٩١، ل٢٢٢.

[71] د. کمال الغالی: س. پ، ل٩١.

[72] د. حافظ علوان حمادی الدلیمی: النظم السیاسة في اوروبا الغربیة والولایات المتحدة الامریکیة، دار وائل للطباعة والنشر، الاردن، ٢٠٠١، ل٢٥٧.

١-٢-٢-٢ هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێکی ساکار

مەبەست لەم جۆرە هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێکی ساکاری یەکگرتووە بۆ چەند قەوارەیەکی دەستوری سەربەخۆو پاشان هەرێمەکان بەپێی دەستورێکی فیدراڵی نوێ یەك دەگرنەوەو دەوڵەتێکی تازە دادەمەزرێنن.[٧٣]

هەندێ لە توێژەران وەك مەریوان وریا قانع پێیان وایە، مۆدێلی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵی لەسەرەوە بۆ خوارەوە، ڕێك پێچەوانەی دروستبوونی دەوڵەتی فیدراڵییە لە مۆدیلی یەکەمدا. لەیەکەمدا کۆمەڵێك دەوڵەت و ناوچەی بچووك و تا ڕادەیەك لاواز یەکدەگرن بۆ دروستکردنی دەوڵەتێکی گەورەی فیدراڵی و بەهێز، لەدووەهەمدا دەوڵەتێکی ناوەندی دابەش دەبێت، یەکەمیان ترس لە لاوازی لۆ کاڵەکان، دووەهەمیان ترس لە بەهێزی ناوەند دروستی دەکات.[٧٤] دەوڵەتەکانی بەشێوازی دووەم دروست دەبن بەهێزترن بەبەراورد بەو دەوڵەتانەی بەشێوازی یەکەم دروست دەبن، هۆی ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە لەشێوازی یەکەمدا دەوڵەتەکان لەبنەڕەتدا سەربەخۆن و خاوەن سەروەری خۆیانن لەبەر ئەوە دەسەڵاتی فیدڕاڵی کەم دەکەنەوە بەڕێژەیەکی زیاتر بۆ پارێزگاریکردن لە ئازادی و دەسەڵاتی خۆیان،[٧٥] بەڵام لەشێوازی دووەمدا دەسەڵات و سەربەخۆیی زیاتر بۆ دەوڵەتی فیدڕاڵی یەو دەسەڵاتی هەرێمەکان کەم و بەرتەسك دەکرێتەوە. بەلجیکاو فەنزویلاو مەکسیك و هیند و بەرازیل و ئوستralia بەم شێوازە دروست بوون.

[٧٣] بڕوانە: (داود الباز: س. پ، ل٢٠؛ د. محمود خیری عیسی و بطرس بطرس غالی: س. پ، ل٢٢٢).

[٧٤] مەریوان وریا قانع: س. پ، ل٥.

[٧٥] د. کمال الغالی: س. پ، ل٩٣.

بەشێکی گرنگی دەوڵەتە فیدرالییەکانی ئەمڕۆی ئەوروپا بەشێوازی دووەم دروست بوون، ئەمەش پەیوەندییان بەتێك شکانی دەوڵەتە ناوەندییە بەهێزەکانەوە هەیە وەك ئەڵمانیای دوای هیتلەر.

ڕێچکەی دروستبوونی دەوڵەتی عێراق هەمان شێوازە، هەرچەندە ئەمڕۆ لەیەك هەرێم پێکهاتووە ئەویش هەرێمی کوردستانە، بەڵام بەپێی دەستوری ئەم دەوڵەتە بوار ڕەخساوە بەشێوەیەکی یاسایی بۆ دروستبوونی چەند هەرێمێکی تر، (ئەم دەستورە دان بەو هەرێمە نوێیانە دادەنێت کەبەپێی حوکمەکانیەوە دادەمەزرێن).[٧٦]

[٧٦] مادە ١١٧/ دووەم/ لە دەستووری هەمیشەیی عێراق، ٢٠٠٥.

١-٣ تایبه‌تمه‌ندییه‌كانی ده‌وڵه‌تی فیدراڵیو به‌راوردكردنی له‌گه‌ڵ جۆره‌كانی تری ده‌وڵه‌تدا

١-٣-١ تایبه‌تمه‌ندییه‌كانی ده‌وڵه‌تی فیدراڵی:

١-٣-١-١ له‌سه‌ر ئاستی نێوخۆیی:

ده‌وڵه‌تی فیدراڵی له‌لایه‌نی ناوخۆیی زۆر ئاڵۆزه‌ وه‌ك له‌سه‌ره‌تادا باسمان كرد، چونكه‌ ده‌بێ هه‌وڵ بدرێت هاوسه‌نگییه‌ك له‌نێوان ده‌سه‌ڵاتی هه‌رێمه‌كانو ده‌سه‌ڵاتی ده‌وڵه‌تی فیدراڵی بێته‌دی. بۆیه‌ له‌تایبه‌تمه‌ندییه‌كانی ده‌وڵه‌تی فیدراڵی له‌ ئاستی ناوخۆیی بوونی دوو ئاستی حكومه‌تی فیدراڵیو حكومه‌تی هه‌رێمه‌كانه‌ كه‌ له‌ژێر ڕكێفی یه‌كتر دانینو وابه‌سته‌ی یه‌كتر نین، به‌ڵكو هه‌ر یه‌كه‌یان ئۆرگانی به‌شێوه‌یه‌كی سه‌ربه‌خۆ ئه‌ركه‌كانی خۆیان به‌رامبه‌ر به‌ هاولاتیان ئه‌نجام ده‌ده‌ن.[77] كه‌واته‌ له‌ده‌وڵه‌تی فیدراڵی دوو ئاستی جیا له‌ده‌سه‌ڵاتو فه‌رمانڕه‌وایی هه‌یه‌، له‌سه‌رێكه‌وه‌ ده‌سه‌ڵاتو فه‌رمانڕه‌وایی فیدراڵی، له‌سه‌رێكی تره‌وه‌ ده‌سه‌ڵاتو فه‌رمانڕه‌وایی هه‌رێمه‌كان، له‌به‌ر ئه‌مه‌یه‌ پیاده‌كردنی ده‌سه‌ڵات له‌كاروباری ناوخۆییدا مه‌سه‌له‌یه‌كی ئاڵۆزه‌.[78] بۆیه‌ ده‌توانین بڵێین ده‌وڵه‌تی فیدراڵی به‌م شێوه‌یه‌ ده‌بێت:-

١- ده‌وڵه‌تی فیدراڵی خاوه‌نی هه‌ر سێ ده‌سه‌ڵاته‌ (ده‌سه‌ڵاتی یاسادانو جێ به‌جێكردنو دادوه‌ری)، هه‌رێمه‌كانیش به‌جیاو سه‌ربه‌خۆ له‌و سێ ده‌سه‌ڵاته‌ی فیدراڵی خاوه‌نی هه‌ر سێ ده‌سه‌ڵاتی یاسادانانو جێ به‌جێ كردنو دادوه‌رین.

---

[77] Dr. Franz Fallend: س. پ، ل١٧٧، ١٧٨.

[78] دێڤید بودنهایمه‌ر: فیدرالیزمو دیموكراسی، و/ كامل محه‌مه‌د قه‌ره‌داغی، ڕێبازی نوێ (گۆڤار)، ژماره‌ (٣١)، كانوونی یه‌كه‌می، ٢٠٠٣، ل٢٧.

٢- شه‌ڕی نێوان هه‌رێمه‌كان به‌شه‌ڕی ناوخۆیی داده‌نرێت نه‌وه‌ك شه‌ڕی نێو ده‌وڵه‌تی، هه‌ر بۆیه‌ چاره‌سه‌ری ناكۆكیه‌كانیش به‌ گوێره‌ی ده‌ستوری ده‌وڵه‌ته‌ فیدرالیه‌كان ده‌بێت نه‌ك به‌ گوێره‌ی یاسای گشتی نێو ده‌وڵه‌تی.[79]

٣-هه‌ر هه‌رێمێك له‌پاڵ ده‌ستوری فیدراڵیدا ده‌ستوری تایبه‌ت به‌هه‌رێمه‌كه‌ی خۆی ده‌بێت، به‌مه‌رجێك بڕگه‌كانی له‌گه‌ڵ ناوه‌ڕۆكی ده‌ستوری فیدڕاڵی ناكۆك نه‌بن.[80]

١-٣-١-٢ له‌سه‌ر ئاستی نێوده‌وڵه‌تی:

له‌ئاستی نێو ده‌وڵه‌تی، ده‌وڵه‌تی فیدراڵیدا یه‌ك كه‌سایه‌تی یاسایی نێو ده‌وڵه‌تی هه‌یه‌، به‌ڵام ئه‌م خاڵه‌ لای هه‌ندێ له‌ یاسا ناسان جێگه‌ی هه‌ڵوه‌سته‌و گفتوگۆیه‌و به‌شێوه‌یه‌كی گشتی دابه‌شبوونه‌ به‌سه‌ر دوو بۆچوون دا:-

یه‌كه‌م: به‌شێكی زۆر له‌ یاساناسان بۆ ئه‌وه‌ ده‌چن، كه‌مانای ده‌وڵه‌تی فیدڕاڵی ئه‌وه‌یه‌ هه‌رێمه‌كان واز ده‌هێنن له‌به‌شێكی سه‌روه‌ری ناوخۆییو له‌ته‌واوی سه‌روه‌ری ده‌ره‌كی، بۆیه‌ ئه‌م هه‌رێمانه‌ له‌ ده‌وڵه‌تی فیدراڵی خاوه‌ن كه‌سایه‌تی یاسایی نێو ده‌وڵه‌تی نین، به‌ڵكو ته‌نیا له‌ده‌وڵه‌تی فیدڕاڵی دا خاوه‌ن كه‌سایه‌تیه‌كی یاسایی نێو ده‌وڵه‌تییه‌.[81]

---

[79] د. فیصل كلثوم: دراسات في القانون الدستوري والنظم السياسية، منشورات جامعة دمشق، كلية الحقوق، مطبعة روضة، دمشق، ٢٠٠٤- ٢٠٠٥، ل٢٦٠.

[80] د. سعد عصفور: س. پ، ل٢٦٤، ٢٦٥؛ د. فيصل كلثوم: س. پ، ل٢٥٩.

[81] القاضى نبيل عبدالرحمن حياوي: اللامركزيه والفدراليه، المكتبة القانونية، ط١، بغداد، ٢٠٠٤، ل٢٠؛ د. نعمان احمد الخطيب: الوسيط في النظم السياسية والقانون الدستوري، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، الاردن، ٢٠٠٤، ل٨٨؛ د. حكمت شبر: القانون الدولى الدولى العام، دراسة مقارنة في الفقهين الاشتراكى والرأسمالى، ج١، مطبعة دار السلام، بغداد، ١٩٧٥، ل٢٤٣؛ د. عبدالله اسماعيل البستانى: مذكرات أولية في القانون الدستورى، مطبعة الرابطة، ط٤، بغداد، ١٩٥٠- ١٩٥١، ل٣٢؛ د.

دووەم: بەشێکی تر لەیاسا ناسان بۆ ئەوە دەچن، کە هەرێمەکان خاوەن کەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتین هەروەکو دەوڵەتی فیدڕاڵی.[٨٢]

لە خوێندنەوەی ئەم دوو بۆچوونەدا دەردەکەوێت، کە جیاوازی لەنێوانیان لەوە دایە ئایا هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی خاوەنی کەسایەتی یاسایی نێو دەوڵەتین یان نا؟ بۆچوونی دووەم ڕوونە، کە یاسا ناسان بۆ ئەوە دەچن هەرێمەکان خاوەن کەسایەتی یاسایی نێو دەوڵەتین. بە بۆچوونی ئێمە ئەو هۆکارەی وای لێ کردوون، ئەم بۆچوونەیان لا دروست ببێت، بریتییە لەو بەدەربوونەی (استثناء) لە دەستوری هەندێ وولاتدا هەیە کە هەندێ مافی لە ئاستی دەرەوەدا پێ داون. بۆ نموونە دەستوری ئێستای ئەڵمانیای فیدراڵی (١٩٤٩) دانی ناوە بە مافی بەستنی پەیماننامە بۆ هەرێمەکانی ئەندام لە دەوڵەتی فیدراڵی، کە لەدەستورەکەیدا هاتووە: "دەکرێت ویلایەتەکان لە سنووری دەسەڵاتەکانیان و بەڕەزامەندی حکومەتی فیدڕاڵی (یەکێتی) پەیماننامە لەگەڵ دەوڵەتانی بێگانە ببەستن".[٨٣]

لە دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبیدا هاتووە کە ڕێگە بەهەرێمەکان دەدرێت هەندێك ڕێککەوتننامەی سنوردار کە سروشتێکی کارگێڕیان هەیە ببەستن، بەڵام بەمەرجێك ناکۆك نەبن لەگەڵ بەرژەوەندی فیدراڵی و لەگەڵ یاسای فیدڕاڵی و بەمەرجێك پێشتر ئەنجومەنی باڵا ئاگادار بکەنەوە،[٨٤] هەرچەندە ئەم دەسەڵاتەی بە هەرێمەکان دراوە بەپێی دەستوری

حسين عثمان: النظم السياسة، والقانون الدستوری، ج٢، المکتبة القانونية، دار الجامعة، بيروت، ١٩٨٨، ل١٢١.

[82] وەرگیراوە لە: (داود باز: س. پ، ل٤٤).

[83] مادە (٣٢)، بڕگە (٣)، لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵی ساڵی ١٩٤٩.

[84] مادە (١٢٣)، لەدەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ساڵی ١٩٧١.

ناوخۆییە نەك یاسای نێودەوڵەتی.[٨٥] لە لایەکی دیکەوە ڕوونە ئەم مافەی کە بەهەرێمەکان دراوە ڕەها نییە، چونکە زۆربەی کات تەنیا لە سنوورێکی دیاری کراو ڕێگەیان پێ دەدرێ، کە ئەو ڕێککەوتننامەیە ببەستن، واتە بەتوندی کۆت دادەنرێت لەسەریان بەمەبەستی توندکردنی مانەوەی لێپرسراویەتی سەرەکی فەرمانداریەتی سیاسەتی دەرەوە بەدەستی فیدڕاڵی.[٨٦] بۆ نموونە لە دەستوری ئەڵمانیا هاتووە، کە هەرێمەکان دەتوانن پەیماننامە ببەستن لەگەڵ دەوڵەتی بێگانە لە مەسەلەکانی ناو چوارچێوەی دەسەڵاتی هەرێمەکە یاخود دوای ڕەزامەندی حکومەتی فیدراڵی لەسەری.[٨٧]

لە دەستوری ساڵی ١٩٤٤ یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو مافی نوێنەرایەتی نێو دەوڵەتی درابوو بەهەندێك کۆمارەکان، بۆ نموونە ئۆکرانیاو کۆماری ڕووسیای سپی لەدەوڵەتی یەکێتی سۆڤیەت بوون بەئەندام لەنەتەوە یەکگرتووەکان،[٨٨] بەڵام ئەم بەدەر بوونە لەڕێسای گشتیدا، کار ناکاتە سەر ئەو ڕێسایەی کە هەرێمەکان لە دەوڵەتی فیدراڵی خاوەنی کەسایەتی یاسایی نێو دەوڵەتی نین، چونکە یاسای نێو دەوڵەتی دان نانێت تەنها بەبوونی دەوڵەتی فیدراڵی نەبێت. بۆیە دەوڵەتی فیدراڵی، کە خۆی بەتەنیا خاوەن کەسایەتی یاسایی نێو دەوڵەتی بێت ئەوسا سەروەری دەرەکی هەمووی بەتەواوی بۆ دەوڵەتی فیدراڵی دەگەڕێتەوەو هەرێمەکان خاوەنی کەسایەتی یاسایی نێو دەوڵەتی نین، ئەمەش

---

[85] د.الشافعی محمد بشير: نظرية الاتحادبين الدول وتطبيقاتها بين الدول العربية، ط١، دار المعارف، القاهرة، ١٩٦٣، ل٣٩.

[86] هيلين تورار: تدويل الدساتير الوطنية، ت/ باسيل يوسف، بيت الحکمة، بغداد، ٢٠٠٤، ل١٥٧.

[87] مادە (٣٢)، بڕگە (٣)، لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵی ساڵی ١٩٤٩.

[88] د. محمد رفعت عبدالوهاب: الانظمة السياسية، منشورات الحلبی الحقوقية، بيروت- لبنان، ٢٠٠٥، ل٥٩- ٦٠. (یەکێتی سۆڤیەت بە یەکێتیەکی تایبەت دادەنرێت).

مانای ئەوەیە، کە دەوڵەتی فیدراڵی بەتەنیا خۆی لەڕووبوونەوەی دونیای دەرەوەدا دەردەکەوێت. بەم مانایەش تەنیا دەوڵەتی فیدراڵی بەبەستنی پەیماننامەکان (بەبێ هەرێمەکان) توانای هەیە لە دروستکردنی ڕێسا نێو دەوڵەتیەکان، جگە لەوە هەر خۆی بەتەنیا (مخاطبە)ی ڕێساکانی نێو دەوڵەتی دەکا.[89]

جگە لەوە ئەگەر هەر هەڵسووکەوتێ دەربچێ لە دەوڵەتی فیدراڵی لە بواری نێو دەوڵەتی دا، ئەوسا لێپرسینەوەی نێو دەوڵەتی ڕووبەڕووی دەوڵەتی فیدڕاڵی دەبێتەوە بەبێ جیاوازی لەوەی ئایا ئەم هەڵسووکەوتە لەهەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی دەرچووە، یان لە دەوڵەتی فیدراڵی، بەمەش ڕێساکانی لێپرسراویەتی نێودەوڵەتی لەسەر دەوڵەتی فیدڕاڵی جێبەجێدەکرێت،[90] و دەوڵەتی فیدراڵی لێپرسراوە لەڕووبەڕووبوونەوەی دونیای دەرەوەدا، کە یەك هەرێمو یەك گەلی هەیە.[91] کۆی هەموو هەرێمەکان لە دەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە یەك هەرێم ئەویش هەرێمی دەوڵەتی فیدراڵی یەو قەوارەی نێو دەوڵەتی هەیە[92] کە دەکاتە کۆی هەرێمی ویلایەتە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی.

جگە لەو پاشماوانەی پێشوو پاشماوەیەکی تر، کە لەئەنجامی بوونی یەك کەسایەتی یاسایی نێو دەوڵەتی دەکەوێتەوە بریتیە لە بوونی یەك ڕەگەزنامە بۆ سەرجەم هاوولاتیانی دەوڵەتی فیدراڵی، ئەویش بریتیە لەڕەگەزنامەی دەوڵەتی

[89] د. يحيى الجمل: الانظمة السياسية المعاصرة، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة طبع، ل٤٢.

[90] حكمت شبر: س. پ، ل٢٤٥؛ هيلين تورار: س. پ، ل١٥٩.

[91] بەهادین ئەحمەد: س. پ، ل٨٣؛ د. عبدالرحمن رحيم عبدالله: س. پ، ل١٤.

[92] بەهادین ئەحمەد: ه. س، ل٨٥، ٨٦.

فیدراڵی.[93] واتە ڕاستە هەرێمەکانی فیدراڵی لەناوەوە لەیەکەی دەستوری سەربەخۆ پێکهاتووەو هاوولاتیانی هەرێمەکانی دەوڵەتی فیدرالیش زۆربەی کات لەیەکتری جیاوازن لەڕووی زمانو کلتورو ئایین، بەڵام ئەمانە هیچ ڕێگریەك دروست ناکات لەبەردەم بوونی یەك ڕەگەزنامە بۆ سەرجەم هاوولاتیان لەسەرانسەری دەوڵەتی فیدڕاڵی ئەمە لە دەستوری عێراقو[94] سویسرا ئاماژەی پێکراوە.[95] بەڵام لەگەڵ ئەم ڕاستیەش هەندێك لەیاسا ناسان وای دەبینن، کە دەکرێت لە دەوڵەتی فیدراڵی هاوولاتیان هەڵگری دوو ڕەگەزنامەبن، کەیەکێکیان بۆ دەوڵەتی فیدراڵیو ئەوەی دیکەش بۆ هەرێمە پێکهێنەرەکان دەگەڕێتەوە، بەو مانایە لە دەوڵەتی فیدراڵی دوو جەمسەری (ئیزدیواجی) ڕەگەزنامە هەیە، واتە لەیەك کاتدا هاوولاتی دەوڵەتی فیدراڵی هەڵگری دوو ڕەگەز نامەیە.[96] ئەم بۆچوونەش لەڕووی زانستیەوە دوورە، چونکە لەلایەك لەگەڵ پێناسەی دەوڵەتی فیدراڵی ناگونجێت کە دەوڵەتی فیدراڵی لە ئاستی نێو دەوڵەتی یەك دەوڵەتە، و ڕەگەزنامەش پەیوەندیەکی یاساییو سیاسییە لەنێوان دەوڵەتو هاوولاتیاندا کەواتە هەموو هاوولاتیان بە یەك پەیوەندی بەدەوڵەتی فیدرالییەوە بەستراونەتەوە، ئەویش بریتیە لە ڕەگەزنامەی دەوڵەتی فیدراڵی، کە ڕەگەزنامە تاکە ڕێگایە لەکۆمەڵگای نێو دەوڵەتی بۆ پارێزگاری

[93] د. نوري لطيف: القانون الدستوري، ل١٣٠؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسة، ط١، منشورات الحلبي الحقوقية، حلب، ٢٠٠٦، ل١٢٠؛ د. محسن خليل: القانون الدستوري والنظم السياسية، س. ث، ل٣٢٠.

[94] بڕوانە: (مادە (١٨)، لە دەستووری کۆماری عێراق، ٢٠٠٥)، کە ڕەگەزنامەی عێراقی مافی هەر عێراقییەکەو بنەمای هاوولاتی بوونیەتی.

[95] مادە (٢٧)، لە دەستووری سویسرای یەکگرتوو ساڵی ٢٠٠٠.

[96] حكمت شبر: س. پ، ل٢٤٤.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

کردن لە تاك، چونکە پارێزگاریکردنی لەو بوارەدا نابێت تەنیا لەرێگەی ئەو دەوڵەتەوە نەبێت کە ئینتیمای بۆی هەیە.[97] لە لایەکی دیکە دەوڵەت خۆی ڕەگەزنامە دادەهێنێتو دەیدات بە تاکەکان مەرجی دیاریکراوی بۆ دادەنێت بۆ بەدەستهێنانی لەلایەن تاکەکانو خاوەنی داهێنانی (انشاء) ڕەگەزنامە تەنها ئەو دەوڵەتانەن، کە دان بەکەسایەتی یاسایی نێودەوڵەتیان نراون،[98] بەڵام دەکرێت بوترێت ئەو بۆچوونەی کە پێی وایە هاووڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی مافی هەیە دوو ڕەگەزنامەی هەبێت ئەوانە تێکەڵیان کردووە لەنێوان زاراوەی ڕەگەزنامەو نیشتەجێ بوون (التوطن) بۆ نموونە لە ئەمەریکا لەپاڵ بوونی چەندین هەرێم، یەك ڕەگەزنامەی ئەمەریکی بۆ هەمووی هەیە،[99] بەڵام ئەو پەیوەندیەی کە تاکێك بە ویلایەتی ئەندام دەبەستێتەوە ناکرێت بوترێت ڕەگەز نامەیە.[100]

کەواتە لە دەوڵەتی فیدڕاڵیدا تەنها ڕەگەزنامەی دەوڵەتی فیدراڵی هەیە بەهیچ جۆرێك بوونی دوو ڕەگەزنامە لەیەك کاتدا بۆ هاووڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی ناگونجێتو پاشکۆیەتی هاووڵاتیان بۆ هەر ویلایەتێك بریتیە لە پاشکۆی ناوخۆییو ناچێتە ناو چوارچێوەی نێو دەوڵەتی، ڕووکاری دەرەکی دەوڵەتی

---

[97] د. هشام خالد: المركز القانوني لمتعدد الجنسية، ط١، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية، ٢٠٠١، ل٢٠.

[98] د. جابر ابراهيم الراوي: شرح احكام قانون الجنسية، وفقا لآخر التعديلات (دراسة المقارنة)، ط١، دار وائل للنشر، عمان- اردن، ٢٠٠٠، ل١٣.

[99] د. الشافعي محمد بشير: س. پ، ل٤٢.

[100] د.خالد سمارة الزعبي: مبادىء القانون الدستوري والنظم السياسية، ط١، عمان-اردن، ١٩٩٦، ل١٠٥.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

فیدراڵی بەدەر لەوانەی باسمانکرد چەند ئەنجامێکی تری لەبواری نێودەوڵەتی لێ دەکەوێتەوە کە دەتوانین لێرەدا بەخاڵ باسیان بکەین.

١- مافی بڕیاردانی شەڕو ئاشتی بەتەنها بۆ دەوڵەتی فیدراڵی دەگەڕێتەوەو دەوڵەتی فیدڕاڵی بەتەنها خۆی دەسەڵاتی بەسەر گشت هێزە چەکدارەکانو وڵاتدا هەیە. لە دەستوری ئەمەریکی دا سەرۆك سەرکردەی باڵای سەربازییە.[101]

٢- دەوڵەتی فیدراڵی خاوەن یەك دراوی ناوەندی دەبێتو دەوڵەتی فیدراڵی ئاڵای فیدراڵی هەڵدەکاتو هەر هەرێمێکیش لەپاڵ ئاڵای دەوڵەتی فیدراڵی ئاڵای تایبەت بەهەرێمەکەی خۆی هەڵ دەکات.[102]

١-٣-٢ بەراوردکردنی دەوڵەتی فیدراڵی لەگەڵ جۆرەکانی تری دەوڵەتدا :

١-٣-٢-١ بەراوردکردنی دەوڵەتی فیدراڵی لەگەڵ دەوڵەتی کۆنفیدراڵی دا:

سەرەتا باس لەدەوڵەتی کۆنفدراڵی دەکەین، کە بریتییە لەیەکێتی نێوان چەند دەوڵەتێك بەپێی پەیماننامەیەکی نێو دەوڵەتی دادەمەزرێت، لەگەڵ ئەوەش دەوڵەتە ئەندامەکان پارێزگاری لەسەربەخۆیی دەرەکیانو مانەوەی سیستەمی ناوخۆییان دەکەن، بەڵام ئەم یەکێتیە بۆ هێنانەدی بەرژەوەندی هاوبەش لەنێوانیان دادەمەزرێت، لە دەستەیەك پێك دێت، دەکرێت کۆنگرەیەك بێت یان کۆمەڵەیەك یان ئەنجومەنێك بێت کە نوێنەری هەموو دەوڵەتەکانی تێدایە.[103] بۆ نموونە یەکێتی نێوان (١٣) ویلایەتەکەی ئەمەریکا لەساڵی (١٧٧٦- ١٧٨٧)و یەکێتی کۆنفدراڵی سویسرا ساڵی ١٩٢١-١٨٤٨.[104]

---

[101] مادە (٢)، برگە (٢)، لە دەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[102] عەلی شممەری: س. پ، ل٤٦.

[103] د. عبدالغنی بسیونی عبدالله: النظم السیاسة والقانون الدستوری، ل٩٦؛ د. حسین عثمان محمد

جیاوازیەکانی نێوانیان بریتی یە لە:-

١- ئەم یەکێتییە لەنێوان دوو دەوڵەت یان زیاتر بەگوێرەی پەیماننامەیەکی نێودەوڵەتی دروست دەبێت،[١٠٥] بەڵام دەوڵەتی فیدراڵی بەگوێرەی ڕێککەوتن لەسەردانانی دەستور دروست دەبێت، ئەمەش مانای وایە کە کۆنفدراڵی ڕێکخستنێکی نێو دەوڵەتییە دەکەوێتە ناو چوارچێوەی یاسای گشتی نێو دەوڵەتی، بەڵام فیدراڵی ڕێکخستنێکی ناوخۆییە دەچێتە ناو چوارچێوەی یاسای گشتی ناوخۆیی.[١٠٦] کەواتە ئەو شەڕەی لەنێوان دەوڵەتەکان هەڵدەگیرسێ بەشەڕی نێودەوڵەتی دادەنرێت، بەڵام بەپێچەوانەوە شەڕ لەنێوان هەرێمەکان لەدەوڵەتی فیدراڵیدا بەشەڕی ناوخۆ دادەنرێت.

٢- ناوەڕۆکی ئەو ڕێککەوتنەی، کە کۆنفدراڵی لەسەری دامەزراوە هەموار ناکرێت، تەنها بەڕەزامەندی سەرجەم دەوڵەتانی ئەندام نەبێت، بەپێچەوانەوە لە دەوڵەتی فیدراڵی دا بەپێی ڕێ و شوێنە یاساییەکان دەکرێت دەستوری فیدڕاڵی هەموار بکرێت لەگەڵ بوونی ناڕەزایی هەندێ هەرێم بەبێ ئەوەی هەرێمەکان مافی جیابوونەوەیان هەبێت، بەڵام نەبوونی مافی جیابوونەوە ڕەها نییە، بەڵکو هەرێمەکان دەکرێت ئەو مافەیان هەبێت وەك دەستوری یەکێتی سۆڤیەت کە لە ماددەی (١٧) ئاماژەی بۆ کردووە.[١٠٧]

عثمان: النظم السياسة، ل١٠١، د. فيصل كلثوم: س. پ، ل٢٥٥.

[104] د. عصام العطية: القانون الدولى العام، ط٦، وزارة التعليم العالى والبحث العلمي، بدون سنة ومكان الطبع، ل٤٠٦.

[105] ه. س، ل٤٠٥.

[106] د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسة، الدول والحكومات، منشاءة المعارف بالاسكندرية، ٢٠٠٦، ل٧٤.

[107] د. ثروت بدوي: س. پ، ل٨٠؛ حكمت شبر: س. پ، ل٢٤٣.

٣- ئەو کۆنگرە یان دەستەیەی کە لەنێوان دەوڵەتەکان پێك دێت لەیەکێتی کۆنفدرالی بەدەوڵەتێکی ناوەندی دانانرێت لەسەرووی دەوڵەتە ئەندامەکان، بەڵکو تەنها کۆنگرەیەکی سیاسییە، یان ڕاوێژکارییەو ئەو کۆنگرەیە مافی نییە ئەو بڕیارانە لەسەر دەوڵەتە ئەندامەکان بەهێز بسەپێنی کە یەکێتیەکە دەری دەکات بۆ ئەوەی دەوڵەتەکان پابەند بکات بەجێ بەجێکردنی بڕیارەکانی.[١٠٨] بەواتەیەکی دیکە جێ بەجێکردنی بڕیارەکان بەڕەزامەندی وڵاتەکان بەستراوەتەوە.[١٠٩]

ئەمەش پێچەوانەی دەوڵەتی فیدراڵیە کە لەیەکگرتنی دەوڵەتەکان دەوڵەتێکی باڵا دروست دەبێت لەسەرووی هەموو هەرێمەکانەوەو دەسەڵاتی هەیە هەرێمەکان پابەند بکات بەجێ بەجێکردنی بڕیارەکانی دەوڵەتی فیدراڵی.

٤- لە کۆنفدراڵی دەوڵەتە ئەندامەکانی پارێزگاری لەتەواوی سەروەری و سەربەخۆیی و ئازادیان لەهەردوو لایەنی ناوخۆیی و دەرەکی دا دەکەن،[١١٠] بەڵام لەدەوڵەتی فیدراڵی دا هەرێمەکان واز لەسەروەری دەرەکی دەهێنن بەتەواوی بۆ دەوڵەتی فیدراڵی و پارێزگاری لەبەشێکی سەروەری ناوخۆیی دەکەن.

٥- دەستەی ناوەندی (الهيئة المركزية) لەیەکێتی کۆنفدرالی بریتییە لە کۆنگرەیەکی دیبلۆماسی کە نوێنەری دەوڵەتە ئەندامەکان پێکی دەهێنن.[١١١] ئەو دەستەیە دەسەڵاتی یاسادانانی هەڵبژێردراو نییە لەلایەن گەلەکەی

---

[108] د. اسماعيل الغزال: س. پ، ل٩٠.

[109] زهير شكر: س. پ، ل٥٩.

[110] د. عبدالغني بسيونى عبدالله: النظم السياسة والقانون الدستورى، ل٩٧؛ د. نورى لطيف: النظام الفدرالى، ل٣٨.

[111] د. كمال الغالي: س. پ، ل١٧٨.

لەدەوڵەتی یەکێتی.[112] ئەمەش مانای ئەوەیە کەیەکێتی کۆنفدراڵی دەسەڵاتی ڕاستەوخۆی نییە لەسەر هاووڵاتی دەوڵەتانی ئەندام واتە بڕیارەکانی جێ بەجێ نابێت، تەنها لەڕێگای حکومەتی دەوڵەتە ئەندامەکانو ڕەزامەندیان نەبێت،[113] بەڵام لەدەوڵەتی فیدراڵی دەستەیەکی یاسادانان هەیە کە لەدوو ئەنجومەن پێك دێتو ئەم دامەزراوەیە یاساکان دەردەکاتو ئاراستەی هەموو هاووڵاتیانی هەرێمەکان دەکات، دەسەڵاتەکەی ڕاستەوخۆیەو دەتوانێ هۆکارەکانی زۆرلێکردن (وسائل الاكراه) بەکاربهێنێ بۆ جێ بەجێکردنی بڕیارەکانی لەسەر هەرتاکێكو لەهەر هەرێمێك بێت.[114]

٦- لەلایەنی کات یان تەمەنی دامەزراندنەوە جیاوازن، چونکە یەکێتی کۆنفدرالی بۆ چەند مەبەستێکی دیاریکراوو کاتی دادەمەزرێت، واتە بۆ ماوەیەکە، ئەمەش وا دەکات کە یەکێتی کۆنفدراڵی جێگیر نەبێ و بۆ ماوەیەکی زۆر بەردەوام نەبێت، بە بۆچوونی ئێمەش ئەمە وادەکات کە زیاتر خۆی لە قۆناغێکی گواستنەوە دەبینێتەوە یان دەگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی یان پێشەکییەکە بۆ بزووتنەوەی جودا خوازی.[115] لەکاتێکدا دەوڵەتی فیدراڵی یەکێتیەکی جێگیرەو ئەو پەیوەندییەی کە هەرێمەکانی بەیەکەوە بەستۆتەوە بەهێزە، بۆیە تەمەنی ئەم دەوڵەتە شێوەیەکی بەردەوام وەردەگرێت، بۆ نموونە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، سویسرا، ئەڵمانیا کەماوەی چەندین ساڵە بەردەوامن.

[112] د. اسماعيل مرزة: القانون الدستوري، دراسة مقارنة للدستور الليبي ودساتير دول العربية الاخرى، منشورات الجامعة الليبية، ليبيا، بدون سنة، ل١٧٨.

[113] ه. س، ل١٧٨.

[114] د. اسماعيل مرزة: س. پ، ل١٨٣.

[115] ه. س، ل١٧٩.

١-٣-٢-٢ جیاوازی نێوان دەوڵەتی فیدراڵیو دەوڵەتی سادە (ساکار):

دەوڵەتی سادە بریتییە لەو دەوڵەتەی کە سەروەریو دەسەڵات تێیدا دابەش نەکراوە، بەواتایەکی تر دەوڵەتەکە لەڕووی سیاسی یەوە یەك پارچەیە هەر چەندە ئەگەر لەڕووی کارگێڕییەوە دابەش کرابێت.[116] یان دەڵێن دەوڵەتی سادە یەك پارچەیە (وحدة) لە ڕووی دەستورو یاسادانانو جێ بەجێکردن.[117] لە دەوڵەتی سادە یەك دەسەڵاتی یاسادانانو جێ بەجێکردنو دادوەری هەیە، و بە بوونی یەك دەستوری یەکگرتوو بۆ سەرجەم وڵات جیادەکرێتەوە، بۆیە دەتوانین بڵێین کە بوونی یەك یاسادانان (تشريع)و یەك دەسەڵات پێوەرێکی زانستییە بۆ دیاریکردنی دەوڵەتی سادە،[118] بەڵام هەندێکی تر پێیان وایە بوونی یەك دەستور مانای دەوڵەتی سادەیە.[119]

دەوڵەتی سادە ئەگەر سادەو یەك پارچەبێت لەلایەن دەسەڵاتو دەستورەوە، لەلایەن بەڕێوەبردنەوە جیاوازەو دەکرێت بووترێت بەشێوەیەکی گشتی بە دوو شێوە بەڕێوە دەچێت:-

یەکەم: بەڕێوەبردنی ناوەندی: لەم ڕێگایەدا هەموو بڕیارو فەرمانو یاساکان لەلایەن ناوەندەوە دادەنرێنو سەرۆکی یەکەی بەڕێوەبردنەکانو پارێزگاکان پاشکۆی ئەوانن، چونکە هەڵدەستن ئەوان بڕیارەکان جێبەجێ دەکەن.[120]

[116] د. نوری لطيف: النظام الفدرالي، ل٢٢.

[117] د. قحطان احمد سليمان: س. پ، ل٢١٧.

[118] مجموعة المؤلفين العرب: دراسات دستورية عراقية حول موضوعات اساسية للدستور العراقى الجديد، الدولة الموحدة والدولة الفيدرالية، ط١، المعهد الدولى القانون حقوق الانسان، كلية الحقوق بجامعة دي بول، ٢٠٠٥، ل٣٧٤.

[119] د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسة، ل١٠٩.

[120] قاضى نبيل عبدالرحمن حياوى: اللامركزية والفدرالية، ل١١؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسة، ل١١٣.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دووەم: نا ناوەندی (لامەرکەزی): بریتیە لە دابەشکردنی دەسەڵاتی بڕیار لەنێوان حکومەتی ناوەندی لەلایەك و کارگێڕی ناوچەیی لەلایەکی ترەوە کە هەندێ سەربەخۆیی لەدەسەڵاتی ناوەندی هەیە.[١٢١] بە مانایەکی تر فراوان کردنی دەسەڵاتی ناوچەیی و لەسەر کەم کردنەوەی دەسەڵاتی ناوەندی،[١٢٢] بەڵام لەگەڵ ئەم فراونیە لەدەسەڵاتدا مانای پچڕاندنی پەیوەندی نیە لەنێوان دەسەڵاتی ناوچەیی و دەسەڵاتی ناوەند.[١٢٣]

جۆرەکانی ناناوەندی جۆراو جۆرەو ئێمە لێرەدا تەنها ئەو جۆرە باس دەکەین، کە لە بابەتی توێژینەوەکەمان نزیکە، ئەویش ئۆتۆنۆمی، (ناناوەندی هەرێمی تەواوە)[١٢٤] لەدەوڵەتی ساکاردا لەوانەیە هەندێ هەرێم یان ناوچە ئۆتۆنۆمیان هەبێت، ئەگەرچی بیروبۆچوونەکان جیاوازن لەسەر سروشتی یاسایی ئۆتۆنۆمی، کەهەندێکیان بۆ ئەوە دەچن ئۆتۆنۆمی سیستەمێکی سێیەمەو شوێنێکی ناوەڕاست لەنێوان ناناوەندی کارگێڕیو فیدراڵی وەردەگێڕن، (شارل دیران) سەبارت بەڕاهاتنی لەگەڵ سروشتی یاسایی و ئۆتۆنۆمیدا دەڵێت: "چەند سیستەمێکی یاسایی هەن کە بەناوەڕاستی نێوان دەوڵەتی یەکگرتوو و دەوڵەتی فیدراڵی دادەنرێن".[١٢٥] یاخود ئۆتۆنۆمی سیستەمێکی پێشکەوتووە لە ناناوەندی کارگێڕی.[١٢٦] هەندێکیان وەك

121 زهير شكر: س. پ، ل٥٠؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسة، ل١١٣.

122 د. خالد قبانى: اللامركزية ومسألة تطبيقها في لبنان، ط١، منشورات بحر الوسط ومنشورات تحويدات، بيروت، ١٩٨١، ل٥٥.

123 د. اسماعيل غزال: س. پ، ل٩٥- ٩٦.

124 بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (دراسات دستورية عراقية) س. پ، ل٣٧٧؛ د. خالد قباني: س. پ، ل٥٨).

125 وەرگیراوە لە: (د. خالد قبانى: س. پ، ل١٦٢).

126 د. منذر الشاوي: القانون الدستورى- نظرية الدولة، ل٢٢٤.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

سیستەمێکی سێیەم پێناسەی دەکەن، واتە لەنێوان سیستەمی ناناوەندیو فیدراڵی دا سیستەمی ئۆتۆنۆمی هەیە،[١٢٧] بەڵام بۆچوونی دروست لەسەر ئەم سیستەمە، ئەوەیە کە ئۆتۆنۆمی شێوازێکە لەشێوازەکانی ناناوەندی کارگێڕی بەر فراوان.[١٢٨]

لەو سیستەمەدا کە باس لەڕەگەزی سەربەخۆیی دەکرێت، مەبەستمان ئەوەیە دانیشتوانی ژێر سایەی فەرمانڕەوایی ئۆتۆنۆمی نوێنەرەکانی خۆیان هەڵدەبژێرن و ئەو نوێنەرانە دەسەڵاتی یاسادانیان هەیە لە سنووری ناوچەکەی خۆیانو لەو بابەتانەی کە تایبەتە بە ناوچەکەیان، بەمەرجێك دژی یاسای ناوەندو بەرژەوەندی ناوەند نەبێت، چونکە ڕەگەزی دووەمی ناناوەندی پەیوەندی ئەندامێتییە بەناوەندەوە، بۆیە ناوەند ڕێنمایی و چاودێری کارەکانی دەکات، چونکە لەڕێگای ئەم چاودێرییەوە یەکپارچەیی وڵات دەپارێزرێ، جگە لەمە لە نموونە پراکتیکەکانی ئەو جۆرە بەڕێوەبردنە دەبینین سەربەخۆیی دارایی بۆ ئەو ناوچانە بوونی هەیە، بۆ نموونە سەربەخۆی دارایی لە ئۆتۆنۆمی کوردستان-عێراق ئاماژەی بۆ کراوە کە ناوچەی ئۆتۆنۆمی خۆی دەسەڵاتی هەیە بە ئازادی خەرجی بکات.[١٢٩]

لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی جیاوازی دەوڵەتی فیدراڵی و دەوڵەتی سادە بریتیە لە:-

١- لە دەوڵەتی سادە یەك سیاسەتی دەرەوەو ناوەوە بەڕێوە دەچێت ئەمەش بۆ بوونی یەك دەسەڵاتو سەروەری دەگەڕێتەوە، بەڵام دەوڵەتی فیدراڵی تایبەتکاریو دەسەڵات تیایدا لەنێوان دەوڵەتو هەرێمەکاندا دابەشکراوە، بۆیە

127 وەرگیراوە لە: (د. خالد قبانى: س. پ، ل٢٠٣).

128 د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل١٩٤.

129 مجموعة المؤلفين العرب: س. پ، ل٣٨٩.

ئەگەر لەسەر ئاستی نێو دەوڵەتی سیاسەتێكی یەكگرتوو پەیڕەو بكەین ئەوا لە ئاستی ناوخۆیی دا هەر هەرێمەی تا ڕادەیەك بەشێوەیەكی سەربەخۆ بەڕێوەی دەبات، چونكە دەستورێكی سەربەخۆو دەسەڵاتی یاسادانان‌و جێ بەجێكردن‌و دادوەری سەربەخۆی هەیە.

٢- بوونی یەك دەسەڵات دەبێتە هۆی بوونی یەك یاسای یەكگرتوو لەسەرانسەری وولاتدا كە ئەمەش بەیەكێك لە جیاكارییەكانی دەوڵەتی سادە دادەنرێت،[١٣٠] بەڵام بەدەربوون هەیە لەم ڕێسا گشتییە كە هەندێ بڕیارو یاسا بارودۆخی تایبەتی هەرێمەكان لەبەرچاو دەگرن،[١٣١] بەڵام هەرێمەكان خاوەنی ئەنجومەنی یاسادانانی تایبەت بەخۆیانن لەپاڵ بوونی ئەنجومەنی یاسادانانی فیدراڵی‌و ئەم ئەنجومەنە زۆربەی كات لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێت‌و یاسای تایبەت بەو هەرێمە دەردەكات، ئەمەش وا دەكات كە گریمانەی چەندێتی یاساكان بكرێت لەدەوڵەتی فیدراڵی دا.

٣- یەكێك لەو جیاكاریانەی دەوڵەتی فیدڕاڵی پێی ناسراوە پرەنسیپی بەشدارییە (مبدء المشاركة) كە بەگوێرەی ئەم پرەنسیپە هەرێمەكان بەشداری لە دروستكردنی ویستی دەوڵەتی فیدڕاڵی دا دەكەن، ئەمەش لەڕێگای بەشداریكردنیان لە ئەنجومەنی یاسادانانی دەوڵەتی فیدراڵی دێتەدی، كە ئەنجومەنی هەرێمەكان بەبێ جیاوازی ژمارەی دانیشتوان‌و جیاوازی جوگرافیا هەموو هەرێمەكان بەیەكسانی بەشدارن تیایدا، بەڵام لەناناوەندی بەشداری ناكەن لە دروستكردنی وویستی دەوڵەت لەڕێگای دامەزراوە ناوخۆییەكان.[١٣٢]
هەر لەو چوارچێوەیە محەمەد عومەر دەڵێ: "ئەگەر سەربەخۆیی دەستە

[130] منذر الشاوی: القانون الدستوری، نظریة الدولة، ل٢٠٢.

[131] د. عبدالغني بسیونی عبدالله: النظم السیاسیة والقانون الدستوری، ل٨٨.

[132] د. خالد قبانی: س. پ، ل٥٢.

ناناوەندییەكان (لامەركەزیەكان) تەنیا وەزیفەی كارگێڕی بگرێتەوە بەناناوەندی (لامەركەزی) كارگێڕی دادەنرێت، كەچی ئەگەر ئەو سەربەخۆییە درێژ ببێتەوەو هەردوو وەزیفەی یاسادانان‌و دادوەریش بگرێتەوە، دەبێتە ناناوەندی سیاسی".[١٣٣]

٤- پرەنسیپێكی تر كە دەوڵەتی فیدراڵی پێی جیادەكرێتەوە، بریتیە لەسەربەخۆیی خۆجێی، ئەمەش بەهۆی ئەوەی هەرێمەكان دەستوری تایبەت بەخۆیان‌و هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان‌و جێ بەجێ كردن‌و دادوەری خۆیان هەیە، بەڵام دەسەڵاتی ناوچەكان لە سیستەمی ناناوەندی تەنها كورت دەكرێتەوە بۆ كاروباری كارگێڕی.[١٣٤]

٥- خاڵێكی گرنگتر لە دەوڵەتی فیدراڵی دا بریتییە لە دیاریكردنی دەسەڵات‌و تایبەتكارییەكان (ئیختصاصەكان)ی دەوڵەتی فیدراڵی‌و هەرێمەكان بەشێوەیەكی ڕوون لەدەستوری دەوڵەتی فیدراڵی دا،[١٣٥] كە ئەم دەستورەش تایبەتمەندی خۆی هەیەو بەشێوەیەكی ئاسایی ناگۆڕدرێت، بەڵكو پێویستی بە ڕێ‌و شوێنی تایبەت هەیە، بەڵام دیاریكردن‌و دابەشكردنی دەسەڵات‌و تایبەتمەندییەكان لەدەوڵەتی ناناوەندیدا بەگوێرەی یاسا دیاری دەكرێت، كە دەوڵەت دەتوانێت بەگوێرەی سیاسەتی خۆی زیادو كەمی بكات.[١٣٦]

[133] د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ٣٧٥.

[134] د. منیر محمود الوتری: في القانون العام، المركزیة واللامركزیة، ط١، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٦، ل٢١؛ د. خالد قبانی: س. پ، ل٥٢.

[135] حكمت شبر: س. پ، ل٢٣٩.

[136] د. محسن خلیل: س. پ، ل٣٣٦؛ د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٦٧٥.

مەکتەبی بیرو هوشیاری

٦- لە دەوڵەتی سادەدا چاودێری دەوڵەتی ناوەند لەسەر ناوچەکان پەیوەندی نێوانیان بەڕێوە دەبات.[١٣٧] بوونی ئەم چاودێرییە فراوانە لەسەر دامەزراوەکانی ناوچەکان لەپێناو پارێزگاریکردن لەیەکپارچەیی یاسایی و سیاسی دەوڵەتە لەلایەك و نەهێشتنی کەم و کوڕی و چاکتر بەڕێوەچوونی کاروبارەکانە لەلایەکی دیکەوە.[١٣٨] ئەم پەیوەندی چاودێرییە لەدەوڵەتی فیدراڵی جیاوازە، چونکە دەستور لەدەوڵەتی فیدراڵی پەیوەندی نێوان دەوڵەتی فیدراڵی و هەرێمەکان ڕێك دەخات و بەڕێوەی دەبات و چاودێری لە دەوڵەتی فیدراڵی زۆربەی کات دادگای دەستوری باڵا ئەنجامی دەدات و سەربەخۆیی هەرێمەکان دەپارێزێ.[١٣٩] دەسەڵاتی دادوەریش دەکات چاودێری بۆ ئەوەی کە هیچ هەرێمێك لە سنووری تایبەتکاری خۆی هێرش نەکاتە سەر تایبەتکاریی دەوڵەتی فیدراڵی یان هەرێمێکی دیکە.[١٤٠]

---

137 د. خالد قباني: س. پ، ل٥٢.

138 د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ٣٧٤.

139 د. خالد قباني: س. پ، ل٥٢.

140 د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٦٩، هەندێك بۆ ئەوە دەچن کە ئەم چاودێرییە لەدەوڵەتی فیدراڵی و دەوڵەتی لامەرکەزی دا هەیە، بەڵام لەڕووی جۆری چاودێرییەکەوە لەڕووی چەندایەتی (الکم)و لەڕووی چۆنایەتیەوە (الکیف) جیاوازن، وەك ڕوونە چوارچێوەی چاودێری لەدەوڵەتی فیدراڵی دا تەسك ترو دیاریکراوە، بەڵام لەدەوڵەتی لامەرکەزی ئەم چاودێریە چوارچێوەی زۆر فراوان ترە، جیاوازیەکە لەڕووی چۆنیەتییە، بە بۆچوونی ئێمە گرنگە، چونکە لەدەوڵەتی فیدراڵی دا چاودێریەکە دوو جەمسەرە، واتە هەرێمەکان چاودێری کاروباری دەوڵەتی فیدراڵی دەکەن و دەوڵەتی فیدراڵیش چاودێری کاروباری هەرێمەکان دەکەن، بەڵام لە لامەرکەزی کارگێڕی ئەم چاودێرییە یەك جەمسەرە، چونکە تەنها ناوەند چاودێری دەسەڵاتی هەرێمەکان دەکات. (د.داود الباز: س. پ، ل٥٨، ٥٩).

مەکتەبی بیرو هوشیاری

٧- ناناوەندی سیاسی تەنها لە دەوڵەتی فیدراڵی نەبێت بوونی نییە، بەبێ دەوڵەتی سادە، بەڵام ناناوەندی کارگێڕی لەچوارچێوەی دەوڵەتی سادە هەیە لەگەڵ چوارچێوەی دەوڵەتی فیدراڵی.[١٤١]

لێرەدا دەتوانین بڵێین لەفەرهەنگی یاساییدا چەمکی ناناوەندی سیاسی و چەمکی فیدراڵی بە هاو واتای یەکتر دادەنرێن. واتە کاتێك دەڵێین دەوڵەتی فیدراڵی، واتە ناناوەندی سیاسی، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ناناوەندی سیاسی، جگە لەکاروباری بەڕێوەبردن کاروباری فەرمانڕەوایش دەگرێتە خۆی لەڕێگای هەرسێ دەسەڵاتی هەرێمەکان، واتە جگە لە دەسەڵاتی کارگێڕی دەسەڵاتی یاسادانانیشی هەیە، بۆیە (ثروت بدوي) پێی وایە ئەوکاتەی یەکە کارگێڕیەکان لە دەوڵەتی سادەدا دەسەڵاتی یاسادانان بەدەست دەهێنن ئەوکات دەوڵەتەکە شێوەی دەوڵەتی سادە لەدەست دەدات،[١٤٢] بەڵام بەپێچەوانەوە دەبینین لە سیستەمی ناناوەندی کارگێڕی، تەنها کاروباری بەڕێوەبردن دەگرنە خۆ، بەبێ ئەوەی ئەم کاروبارە درێژ ببێتەوە بۆ فەرمانڕەوایی. لەدەوڵەتی فیدراڵی لەگەڵ دەسەڵاتی ناوەندی بەشدار دەبن لە پیادەکردنی سەروەری ناوخۆیی، بەڵام لە ناناوەندی یەکە کارگێڕییەکان لەبەر ئەوەی تەنها تایبەتکاریەکانیان کورت کراوەتەوە بۆ بەڕێوەبردنی نێوچەیی، هیچ سەروەرییەکیان نییە بەمانایەکی ورد.[١٤٣] لەبەر ئەوەشە کە یاساناسەکان ناناوەندی بەواتای ناناوەندی بەڕێوەبردن بەکاردەهێنن و ناناوەندی سیاسی بەهاو واتای فیدراڵی بەکاردەهێنن .

---

141 د.داود الباز: س. پ، ل٥١؛ د. محسن خليل: س. ث، ل٣٣٤.

142 ثروت بدوي: س. پ، ل٨٢.

143 د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٦٧، ٦٨.

٨- لە دروست بوونی دەوڵەتی فیدڕاڵی بەهەردوو ڕێگای هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێکی سادە بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی و بەیەکگرتنی چەند دەوڵەتێکی سەربەخۆ بۆ دەوڵەتێکی فیدراڵی، لەهەردوو کاتدا شێوەی دەوڵەتەکە دەگۆڕێت، واتە دەوڵەتەکە لەدەوڵەتێکی سادەوە دەگۆڕێت بۆدەوڵەتێکی ئاوێتە یان فیدراڵی، بەڵام بەپێچەوانەوە کاتێك دەوڵەتە سادەکە سیستەمی ناناوەندی کارگێڕی پەیڕەو دەکات یان ئۆتۆنۆمی لەهەردوو کاتدا شێوەی بۆ شێوەی دەوڵەتێکی تر ناگۆڕدرێت.

٩- جیاوازی لەنێوان دەوڵەتی فیدراڵی و ناناوەندی کارگێڕی جیاوازییەکی قوڵ و ناوەڕۆکییە (جەوهەرییە) نەك جیاوازیەکی ڕوکەش و لەپلە دابێت. ئەو یاسا ناسانەی دەنووسن کە جیاوازییەکە ناوەڕۆکی نییە، بەڵکو جیاوازیەکەیان لە پلەدایە[١٤٤] پاڵپشتی بۆچوونەکەیان بەوە دەکەن کە ئەو سەربەخۆییەی هەرێمەکان لەدەوڵەتی فیدڕاڵی هەیانە لەناوەڕۆکیدا جیاوازی نییە لەو سەربەخۆییەی کە یەکە کارگێڕییەکان لە ناناوەندی هەیانە،[١٤٥] بەڵام ئەم بۆچوونە دروست نییە، چونکە لە ناناوەندی سیاسی سەروەری لەبواری ناوخۆیی لەنێوان هەرێمەکان و دەوڵەتی فیدراڵی دا دابەش بووە، جگە لەمە هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێ بەجێ کردن و دادوەری لەنێوانیان دابەش دەبێت و ئەمەش کاریگەری دەبێت لەسەر شێوەی دەوڵەت کەوا دەکات بەدەوڵەتێکی ئاوێتە (مرکب) دەربکەوێت، بەڵام بەپێچەوانەوە لە سیستەمی ناناوەندی ئەرکی یەکە کارگێڕییەکان کورت دەبێتەوە بۆ تایبەتمەندی کارگێڕی، جگە لەمە سەروەریش دابەش نەکراوە، کەواتە شێوەی دەوڵەتەکە

[144] د. منذر الشاوی: القانون الدستوری، نظریة الدولة، ل٢٥٠- ٢٥١.

[145] ثروت بدوی: س. پ، ل٢٤٩، ٢٥٠؛ د. خالد قبانی: س. پ، ل٥٣؛ د. طعیة الحرف: س. پ، ل٢٢٣.

ناگۆڕدرێت بۆیە جیاوازییەکە ناوەڕۆکییە نەك ڕووکەش.[١٤٦] لەبەر ئەوە سیستەمی فیدڕاڵی شێوازی فەرمانڕەوایی یە، بەڵام سیستەمی کارگێڕی ناوەندی تەنها شێوازی کارگێڕیە.[١٤٧]

[146] د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ٣٧٥.

[147] د. طعیمة الجرف: س. پ، ل٢١٧.

مەكتەبی بیر و هۆشیاری

٤-١ دوانەیی دەستور و دەسەڵاتەکان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

١-٤-١ دوانەیی دەستور لە دەوڵەتی فیدراڵی دا

١-١-٤-١ دەستوری فیدراڵی:

پرەنسیپەکانی سیستەمێکی فیدراڵی کاتێك دەتوانن لەبواری پراکتیکیدا جێگای خۆیان بگرن کەلەسەر بنەمایەکی یاسایی دامەزرابن، کە باسیش لە بنەما یاساییەکانی دەکەین مەبەستمان لەیاسای دەستورییە، کە دەبێتە بەڵگەو دۆکۆمێنتێکی متمانە پێ کراو، بۆیە لایەنێکی دیکەی گرنگی سیستەمی فیدرالیەت ئەوەیە کە هەموو سیستەمە فیدرالیەکان خاوەنی دەستورێکی نوسراوەن.[148]

دەستور لەدەوڵەتی فیدرالیدا، پرەنسیپی سەربەخۆیی خۆجێیی و یەکگرتن دەگونجێ، ئەوەش بەهۆی ئەوەی کە دەسەڵات و تایبەتکاری هەرێمەکان لەدەستوردا دیاری دەکرێت و لەلایەکی تر ئەو ڕێ و شوێنانە دیاری دەکرێن کە پارێزگاری لە تایبەتمەندییەکانی هەرێمەکان دەکەن.

لەبەر ئەو هۆیانەیە کە دەستور بەرۆحی سیستەمی فیدرالیەت پێناسە دەکرێت و هەندێ یاساناس لەبەرامبەر ناناوەندی سیاسی دا چەمکی (ناناوەندی سیاسی دەستوری) بەکاردەهێنن، چونکە ئەو بنەمایەی کە ناناوەندی سیاسی لەسەری دادەنرێت بریتییە لە دەستور، ئەم دەستورەش کارێکی یاسایی ناوخۆیە ڕێساکانی یاسای گشتی ناوخۆیی، بەڕێوەی دەبات.[149] دەکرێت بڵێین یەکەم گرەنتی لەدەوڵەتی فیدراڵی بوونی دەستورێکی

---

148 د. خالد سمارة الزعبي: س. پ، ل١٠٧.

149 ئیسماعیل حەمە ئەمین (وەرگێڕان): فیدراڵیزم چی یە؟ پرسیارێك و هەزارها وەڵام، نۆڤین (گۆڤار)،

نووسراوە، چونکە دەستورەکە دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی فیدراڵیی بەڕوونی دیاری کردووەو دڵنیاییە کە بۆ هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی، لەبەر ئەوەیە دەستوری فیدراڵی چەند تایبەتمەندیەکی هەیە، بۆ نموونە پێویستە دەستوری دەوڵەتی فیدراڵی نووسراوبێت.

بەگشتی لە زانستی دەستوریدا لەڕووی نووسینەوە دوو جۆرە دەستور بوونیان هەیە، یەکەم دەستوری نوسراوە،[150] دووەم دەستوری عورفیە[151] مەرجە دەستوری فیدراڵی لەشێوەی یەکەم دابێت ئەوەش لەبەر ئەوەیە کە بتوانرێت بە ئاسانی لایەنەکانی دەوڵەتی فیدراڵی لەکاتی بوونی جیاوازی لەنێوانیان بگەڕێتەوە سەری، ئەم مەرجە یاساناس (whear) وای دەبینێ کە مادام دەقەکانی ئەو ڕێککەوتنە لەئاستێکی گرنگدان، بۆیە پێویستە بخرێتە بواری نووسین و ئەوەش هەرچەندە لەڕووی تیۆریدا مەرج نییە بەپێی پرەنسیپی فیدراڵی، بەڵام لەلایەنی پراکتیکیدا دەبێت قبوڵی پێویستی ئەو کارە بکەن.[152]

ژمارە (٤)، ئایاری ٢٠٠٥، ل١٦٥.

150 دەستووری نوسراو ئەو دەستوورەیە بڕیارەکانی دەردەچێت لەشێوەی دەقی تەشریعی و دەستووریش لەو کاتەدا بە نووسراو دادەنرێت، ئەگەر دەستوورەکە ئەحکامەکانی تۆمار کرا لەبەڵگەنامەیەکی نووسراو و لەلایەن ئەو لایەنەی کە شەرعیەتی دانانی دەستووری هەیە.(ابراهیم عبدالعزیز شیحا: المبادیء الدستوریة العامة، توزیع منشاة المعارف الاسكندریة، ٢٠٠٦، ل٩٢).

151 دەستووری عورفی ئەو دەستوورەیە کە بڕیارەکانی بۆ عورف دەگەڕێتەوەو یاسا دانەر دەستی نییە لەدانانی و دەرناچێت لەبەڵگەنامەیەکی فەرمیدا، واتە ئەم دەستوورە بەهۆی دووبارە بوونەوە جێگیر بووەو هێزی یاسای بەدەستهێناوە، ئەم دابەش کردنە دابەش کردنێکی ڕێژەییە، چونکە لەپاڵ هەر دەستوورێکی نووسراو دەکرێت کۆمەڵێك عورفی دەستووری هەبن و بەپێچەوانەوەش.(ابراهیم عبدالعزیز شیحا: المبادیء الدستوریة العامة، ل٩٢).

152 وەرگیراوە لە (د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل٢٤١).

جگە لەمە لەدەوڵەتی فیدراڵی پێویستە ڕێساکانی تایبەت بە دابەش کردنی تایبەتکاریەکان لەنێوان دەوڵەتی فیدراڵیو هەرێمەکان بنووسرێتەوە.[153] و لەگەڵ بۆچوونەکەی (ماجد راغب حلو) نین کە مەرجی نووسین بەمەرجێك دانانێت لەدەستوری فیدراڵی، بەڵکوو پێویستە ڕێساکانی نووسراوو ڕوون بن.[154]

دیارە ئەمەش لەبەر گرنگی دەستورە لەدەوڵەتی فیدراڵی کە پەیوەندییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی لەگەڵ هەرێمەکان ڕێکدەخات، لەبەر ئەمە دەبێ دەستورەکە ڕوونو ئاشکرا بێت، بۆیە یاسا ناس (Dicey) وای بۆ دەچێ کە دەستوری عورفی دەبێتە هۆی بەرهەم هێنانی بەدحاڵی بوون (سوء الفهم)و جیاوازی لەنێوان لایەنەکان دەربارەی بڕگەو مادەی دەستورەکە، لەبەر ئەمە ئەڵێ دەبێ ئەو دەستورە نوسراوەبێت.[155]

کەواتە دەستوری نووسراو ئەم سوودانەی هەیە:-

١- یاسای نوسراو جێگاو پێگەی خۆی باشتر دەسەپێنێت بەبەراوورد لەگەڵ عورفو دابو نەریت.

٢- ڕاگەیاندنی دەستور هەروەکو نوێ بوونەوەی (پەیمانێکی کۆمەڵایەتی)یە بۆ دەسەڵاتی دەوڵەت.

٣- نووسینەوەی دەستورو بڵاوکردنەوەی لەنێوان هاووڵاتیاندا ڕێگایەکی باشە بۆ پەروەردەی نیشتمانی.

---

153 ابراهیم عبدالعزیز شیحا: المبادیء الدستوریة العامة، ل١٢٩.

154 وەرگیراوە لە (سولاف محمد امین: تحدید الصلاحیات في الدولة الفدرالیة، دراسة تحلیلیة مقارنة في طبیعة الدستور الفدرالی، رسالة ماجستیر، غیر منشور، کلیة القانون جامعة صلاح الدین، ٢٠٠٦، ل٢٥).

155 وەرگیراوە لە: (د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل٢٦٠).

٤- دەستوری نووسراو دڵناییەکی بەهێزە بۆ پارێزگاری مافو ئازادی تاکەکانو دیاری کردنی سنووری دەسەڵاتەکان.[156]

٥- دەستوری نوسراو دەقەکانی جێگیرو ڕونەو ڕێگە نادات بە فراوان کردنی ماناکان لەکاتی شیکردنەوەی دەقەکان.[157]

کەواتە ئەم چەندایەتیو فرە چەشنیەی دەسەڵات پێویستی بەبوونی دەستورێکی نووسراوەو ڕونە. جگە لەوە بۆ پاراستنی مافی هەرێمە پێکهێنەرەکان پێویستە ئەم دەستورە پایە بەرزبێت، واتە لەسەروی هەموو یاساکانی دەوڵەتی فیدراڵی بێت.[158]

(whera) دەربارەی پرەنسیپی پایەبەرزی دەستور لە دەوڵەتی فیدراڵیدا وای بۆ دەچێ کە (زۆر چاکە ئەگەر بووترێت کە دەوڵەتەکە یەکێتی یە (فیدراڵیە) ئەگەر دەستورەکەی باڵا بوو) ئەمەش مانای وایە، کە ئەو ڕێکەوتنەی حکومەتی فیدڕاڵیو حکومەتی هەرێمەکان پێکی دەهێنێتو دەسەڵاتەکان دابەش دەکەن لەنێوان خۆیان پێویستە باڵا بێت بەسەر حکومەتی فیدڕاڵیو حکومەتی هەرێمەکان، چونکە ئەو ڕێککەوتنەی کەوا پەیوەندیەکانیان ڕێك دەخات پێویستە لەسەروی هەموو ویستەکانەوە بێت.[159]

لە دەستوری زۆربەی وڵاتە فیدڕاڵیەکان ئاماژە بۆ پایەبەرزی دەستوری فیدڕاڵی کراوە لەسەر دەستوری هەرێمەکان. ئەمەش لەدەوڵەتی فیدراڵی وەك ڕێسایەکی گشتی لێهاتووە.

---

156 د. نوری لطیف: النظام الدستوری، ل١٣٢.

157 ابراهیم عبدالعزیز شیحا: المبادیء الدستوریة العامة، ل١٢٨.

158 داود باز: س. پ، ل٧٠، ٧١.

159 وەرگیراوە لە: (د. نوری لطیف: النظام الفدرالی، ل١٣٠).

لێرەدا پرسیارێك دروست دەبێت، كە ئایا مەرجە ئەم پایە بەرزییەی دەستوری فیدراڵی لەسەر دەستوری هەرێمەكان و سەرجەم یاساكانی دەوڵەت بەڕاشكاوانە ئاماژەی پێ بكرێت لە دەستوردا؟

هەندێ لە یاساناسان وای بۆ دەچن كە دەبێ پایە بەرزی دەستور لە دەستوری فیدراڵیدا بەڕاشكاوانە ئاماژەی پێ بكرێت.[160] بۆنمونە لە مادەی (١٥١)ی دەستوری میرنشینی یەكگرتووەكانی عەرەبی هاتووە كە ئەحكامەكانی ئەم دەستورە سەروەری هەیە لەسەر دەستوری میرنشینە ئەندامەكان لە دەوڵەتی فیدڕاڵی.[161]

لە دەستوری ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكادا هاتووە كە دەستوری فیدراڵی لەسەروی هەموو یاساكانی ولاتەوەو پێویستە لەسەر هەموو ویلایەتەكان ڕێزی بگرن،[162] بەلام ماجد حلو بەپێچەوانەی بۆچوونەكەی سەرەوە وای بۆ دەچێ كە پرەنسیپی پایە بەرزی دەستور لە پرەنسیپە بنەڕەتیەكانی دەستورە، بۆیە پێویست ناكات ئاماژەی بۆ بكرێت بەشێوەیەكی ڕاشكاوانە،[163] بەلام بە بۆچوونی ئێمە لەبەر ئەوەی دەستوری فیدڕاڵی لە لوتكەی هەڕەمی یاساكانی ناوخۆیی وولاتەو لەهەموویان بەرزترە، بۆیە ئەگەر ئاماژەی بۆ نەكرا بەشێوەیەكی ڕاشكاوانە لە دەستوردا كاریگەری نابێت لەسەری، بۆ نموونە لە دەستوری بەلجیكا (ساڵی ١٩٩٤) باسی نەكردووە. خاڵێكی تر سەبارەت بە دەستور باشترە دەستورەكە وشك (جامد) بێت، لەبەر ئەوەی دەوڵەتی فیدراڵی پێویستی بە دەستورێكی نووسراو هەیە، ئەم

160 داود باز: س. پ، ل٧١.

161 مادە (١٥١) لەدەستووری میرنشینە یەكگرتووەكانی عەرەبی.

162 مادە (٦)، بڕگە (٢)، لەدەستووری وولایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا.

163 ماجد راغب الحلو: القانون الدستوری، دار الجامعة الجدیدة، الاسكندریة، ٢٠٠٣، ل١٤.

دەستورە دەستنیشانی سەروەری‌و دەسەلات‌و پەیوەندی نێوان بەشە جیاوازەكانی ناو دەوڵەتی فیدراڵی دەكات... دەستوری فیدراڵی دەستورێكە دوو ئاستی فەرمانڕەوایەتی لێكدی جیا دەكاتەوەو بەهەریەكێكیان ئەرك‌و بەرپرسیاریەتی تایبەت دەبەخشێت.[164]

مەبەست لەم دوو ئاستەش ئاستی دەسەلاتی ناوەندییە كە ماف‌و ئەركەكانی دیاری كراوە لەگەڵ ئاستی هەرێمەكان، واتە دوو بەرژەوەندی هەیە، بەرژەوەندی فیدراڵی‌و بەرژەوەندی هەرێمەكان، جا لەبەر ئەوە پێویست دەكات دەستورەكە وشك بێت بۆ ئەوەی هیچ لایەكیان نەتوانێ گۆڕانكاری بە ساكاری لە دەستورەكەدا بكات‌و ببێتە هۆی زیان گەیاندن بەلایەنەكەی تر، بۆیە ئەگەر دەستورەكە وشك بوو پارێزگاری دەكات لەهاوسەنگی نێوان دەسەلاتی فیدڕاڵی‌و دەسەلاتی هەرێمەكان، چونكە دەستوری وشك بریتیە لەو دەستورەی كە ڕێ‌و شوێن‌و چۆنیەتی هەمواركردنی بە ئاڵۆزی‌و دیاری كراوە، ئەمەش بەپێچەوانەی دەستوری نەرم كە بەهەمان ڕێ‌و شوێنی یاسای دیكە هەموار دەكرێت، واتە لەكاتی دەستوری ووشك یاسا دانەر ناتوانێ زیان بە دەستور بگەیەنێ بەهۆی ئەو یاسایانەی دەریان دەكات، مانای وایە كە دەستور هەموار ناكرێ تەنها دوای ڕێو شوێنی ڕێگای جیاواز لە ڕێو شوێنی تایبەت بە دروست كردن‌و دانانی یاسای ئاسایی.[165]

ئەم ڕێو شوێن‌و ڕێگا تایبەتیانەی بۆ هەموار كردنی دەستوری فیدڕاڵی هەن، لە ولاتێكەوە بۆ یەكێكی دیكە جیاوازن، دەتوانین دەوڵەتی فیدڕاڵی بەسەر چەند ڕێو شوێنێك دابەش بكەین.

164 مەریوان ووریا قانع: س. پ، ل٦.

165 منذر الشاوی: القانون الدستوری، نظریة الدستور، منشورات مركز البحوث القانونیة (٤)، دار القادسیة للطباعة، بغداد، ١٩٨١، ل٣٤.

لەهەندێ ولاٚتی فیدراڵی هەموار کردن بە دوو قۆناغی جیاواز لەیەك دەڕوات، کە بریتی یە لە قۆناغی پێشنیارکردنو قۆناغی پەسند کردن. لەمەشدا جیاوازی هەیە لەنێوان وولاٚتەکان لەو لایەنەی کە کێ مافی پێشنیاری هەیەو کێ مافی پەسەندکردنی هەیەو ئەو ڕێژەیەی کە پێویستە بۆ پێشنیارو پەسند کردن.

لەدەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا هەموارکردن بەدوو قۆناغی دابڕاو لەیەکتری دەڕوات، یەکەمیان قۆناغی پێشنیارکردنە بۆ هەموار کردن، دووەمیان قۆناغی پەسەندکردنە.

لەئەمەریکا کۆنگرێس پێشنیاری هەموارکردن دەکات، ئەمەش بەدەنگی (٣/٢) ئەندامانی دوو ئەنجومەنەکە، یان ئارەزووی کۆنگرەیەك کە کۆنگرێس داوای دەکات لەسەر ئارەزووی (٣/٢) ئەنجومەنی یاسادانانی هەرێمەکان، بەلاٚم پەسەند کردنەکە لە دوو کات دەبێت:

١- کاتێك ئەنجومەنی یاسادانان لە (٣/٢)ی هەرێمە جیاوازەکان پەسەندی دەکەن.

٢- کاتێك کە هەموارکردنەکە پەسەند دەکرێت لەلایەن ئەو کۆنگرەیەی کە بەستراوە لە (٤/٣)ی هەرێمەکان.[١٦٦]

ئەوەی جێگای هەڵوەستەیە لە دەستوری ئەمەریکا دەبینین ویلایەتەکان ڕۆڵێکی گرنگو چالاك دەبینن لەهەردوو قۆناغی هەموار کردنی دەستور.[١٦٧] ئەمەش خاڵێکی پۆزەتیڤە لە دەوڵەتی فیدراڵی بەهۆی ئەوەی هەرێمەکان بەردەوام ترسو گومانیان هەیە لە دەوڵەتی فیدراڵی لەوەی دەسەلاٚتەکانیان کەم بکرێتەوە یان بەرژەوەندیەکانیان زیانی پێ بگەیەنرێت، بۆیە کاتێك

166 مادە (٥)، لە دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

167 د. سعید عصفور: س. پ، ل٢٦٨.

لەهەموارکردن دەسەلاٚتێکی فراوان دەدرێت بەهەرێمەکان دەبێتە هۆی زیادکردنی دڵنیایی لەلایان (هەرێمەکان) بەرامبەر بە دەوڵەتی فیدراڵی، بەلاٚم لەهەندێ ولاٚتی فیدراڵی وەك سویسرا پێشنیارکردن بۆ هەموارکردنی دەستورو پەسەندکردنی پێشنیارەکەش لەلایەن ڕاپرسی گەلەوە دەبێت کە ئەم ڕێگایە زۆر بە دیموکراسیو گونجاو دەبینین، چونکە ویستی گەل بەگشتی بەشداری دەکات لەپەسەندکردنو پێشنیار کردن.[١٦٨]

لە دەستوری نوێی عێراق بۆ هەموارکردنی دەستوری فیدڕاڵی ئاماژەی بۆ دوو قۆناغ کردووە، ئەویش بەهەمان شێوە قۆناغی پێشنیارکردنو قۆناغی پەسەندکردن.

لە دەستوردا هاتووە، کە سەرۆك کۆمارو ئەنجومەنی وەزیران بەیەکەوە یان پێنج یەکی (٥/١)ی ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران بۆیان هەیە پێشنیاری هەموارکردنی دەستور بکەن.[١٦٩] دەسەلاٚتی پەسەند کردنیشی پێویستی بە (٣/٢)ی ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەرانو بەڕەزامەندی گەل لەڕاپرسییەکی گشتیو پەسەندکردنی سەرۆك کۆمار.[١٧٠]

لێرەدا دەبینین لەهەردوو قۆناغ، واتە پێشنیارکردنو پەسەندکردن مافی هەرێمەکان پارێزراوە، بەلاٚم لەهەندێ ولاٚتی فیدراڵی هەرێمەکان مافیان کەمترە بەبەراورد لەگەڵ دەوڵەتی فیدراڵی بۆ هەموارکردن وەك دەستوری ئەڵمانیای ١٨٧١ کە ئەگەر ئەنجومەنی نوێنەرایەتی ڕەزامەندی دەربڕی لەسەر هەموار کردنەکە ئەوسا هەموارکردنەکە جێ بەجێو کاریگەر دەبێ، هەرچەندە ئەگەر

168 القاضي نبيل عبدالرحمن حياوي: الدولة الاتحادية الفدرالية تعديل الدستور (٤)، ط١، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠٠٤، ل٥٠.

169 مادە (١٢٦)، یەکەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق، ٢٠٠٥.

170 مادە (١٢٦)، دووەمو سێیەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق، ٢٠٠٥.

ئەنجومەنی پیران نا ڕازیش بێت لەسەر هەموار کردنەکە،[١٧١] بەلام بە بۆچوونی ئێمە دەبێ مافی هەرێمەکان لەهەردوو قۆناغی پێشنیارو پەسەندکردن پارێزراو بێ بۆ هەموار کردنی دەستور، چونکە ڕێو شوێنی هەمواركردنی دەستور بەیەكێك لە دڵنیاییەکان دادەنرێت کە بڕوابوون بەهەرێمەکان دەدات.

١-٤-١-٢ دەستوری هەرێمەکان:

لەدەوڵەتی فیدراڵیدا هەموو هەرێمە پێکهێنەرەکانی خاوەنی دەستوری تایبەت بەخۆیانن، لەبەر ئەوەی یەکێك لەمەرجەکان بۆ بەدیهێنانی سەربەخۆیی خۆجێی لەهەرێمەکان بریتیە لە بوونی دەستور، واتە هەرێمەکان خاوەن ڕێکخستنێکی دەستوری بن.[١٧٢]

ئەم دەستورە دامەزراوەو دەسەڵاتە ناوخۆییەکانی هەرێم ڕێکدەخات، ئەمەش مانای وایە، کە هەرێمەکان دەستوری سەربەخۆی خۆیان هەبێ تا بە ئازادی کاروبارەکانیان بەڕێوەببەن‌و تایبەتکاریەکانیان پیادە بکەن کە تایبەتە بەهەرێمەکان‌و دەسەڵاتی فیدڕاڵی نەتوانێ ئاراستەیان بکات،[١٧٣] هەرچەندە هەرێمەکان لەدانانی دەستورەکەیان بەشێوەیەکی گشتی ئازادی تەواویان هەیەو هیچ کۆتێکیان لەسەر نییەو پێویست ناکات بۆ پەسەندکردنی دەستورەکە بۆ دەسەڵاتی فیدڕاڵی بگەڕێنەوە،[١٧٤] بەلام ئەگەر کۆت هەبوو ئەوکات هەرێمەکان پابەندن بەو کۆتانەی کە دەستوری فیدڕاڵی دای دەنێ

---

171 القاضي نبيل عبدالرحمن حياوي: الدولة الاتحادية الفدرالية تعديل الدستور (٤)، ل٥٠.

172 د. كمال الغالى: س. پ، ل٩٤.

173 محمد هماوەندي: الفدرالية والحكم الذاتي، واللامركزية الادارية الاقليمية، ل٢٣.

174 ه. س، ل٢٠٠.

لەسەر هەرێمەکان،[١٧٥] واتە دەستوری هەرێمەکان نابێت ناکۆك بێت لەگەڵ دەستوری فیدڕاڵی، بۆیە ئەگەر سەیری دەستوری وڵاتە فیدرالیەکان بکەین دەبینین ئەو کۆتانە بەڕاشکاوانە لەدەستوری دەوڵەتە فیدرالیەکان بەسەر هەرێمەکان سەپێنراوە، کەدەبێ پابەندبن پێوەی. بۆ نموونە دەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا سیستەمی فەرمانڕەوای کۆماری سەپاندووە بەسەر هەرێمەکان[١٧٦] و دەستوری ئەڵمانیا مەرجی ئەوەی داناوە لەسەر هەرێمەکان، کە پەرلەمانەکەیان بەدەنگ دانی نهێنی ڕاستەوخۆو بە سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەیی هەڵبژێردراوبێت.[١٧٧] دەستوری سویسرا مەرجی ئەوەی داناوە لەسەر دەستوری هەرێمەکان کەدەبێ دەستورەکەیان بەڕەزامەندی گەل لەڕێگای ڕاپرسی گەلەوە دەرچووبێت‌و بتوانێت لەلایەن گەلەوە پێداچوونەوەی بۆ بکرێت.[١٧٨]

جگە لەوە دەستوری فیدراڵی سەروەری هەیە لەسەر دەستوری هەرێمەکان. بۆیە بە بۆچوونی ئێمە ئەو ئازادییەی کە هەرێمەکان هەیانە لەکاتی دانانی دەستوری هەرێمەکەیان ئازادی یەکی ڕەهایان نیە، بەڵکو ئازادیەکەیان لەو چوارچێوەیە کە دەستوری فیدراڵی بۆی دیاریکردوون.

بۆیە ئەگەر دەستوری فیدڕاڵی هەموار کرا ئەوکات پێویستە لەسەر لایەنی پەیوەندیدار لەهەرێمەکان ڕێو شوێنی هەموارکردنی دەستوری هەرێمەکە بگرنەبەر، بۆ ئەوەی دەستوری هەرێم ناکۆك نەبێت لەگەڵ دەستوری فیدراڵی،

---

175 د. عبدالغنی بسیونی عبدالله: النظم السیاسة والقانون الدستوری، ل١١٥.

176 مادە (٤)، بڕگە (٤)، لە دەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

177 د. مصطفى ابو زيد فهمی: مبادیء الانظمة السياسية، دار الجامعة الجديدة الاسكندرية، ٢٠٠٣، ل٦٣.

178 مادە (٥١)، لەدەستوری سویسرای یەکگرتوو.

بۆ نموونە لەدەستوری نوێی عێراقدا هاتووە: "هەر هەرێمەی دەستورێك بۆ خۆی دادەنێت، کەدەسەلآتو ئەرکەکانیو شێوازەکانی کارپێکردنیان دیاری بکات بەجۆرێك ناکۆك نەبێت لەگەڵ ئەم دەستورەدا".[179]

[179] مادە (١٢٠)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق، ٢٠٠٥.

مەکتەبی بیروهوشیاری

١-٥ دوانەیی دەسەلآتی جێ بەجێ کردن لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

١-٥-١ دەسەلآتی جێ بەجێ کردنی فیدراڵی :

دەسەلآتی جێ بەجێ کردن لە دەوڵەتی فیدراڵی دووانەیی یە، واتە دەسەلآتی جێبەجێ کردنی دەوڵەتی فیدراڵی لەلایەكو دەسەلآتی جێبەجێ کردنی هەرێمەکان لەلایەکی ترو، ئەم دەسەلآتی جێبەجێ کردنە بەپێی شێوەی ڕژێمو پێکهاتنو ڕادەی پابەندبوون بە پرەنسیپی لێك جیاکردنەوەی دەسەلآتەکان لەدەوڵەتێکی فیدراڵی، تا دەوڵەتێکی تر جیاوازە، و دەسەلآتی جێبەجێ کردن لەسەرۆكو حکومەتی فیدراڵی پێك دێت، بەپێی لەبەرچاوگرتنی سیستەمی فەرمانڕەواییەکەی[180]. ئەم حکومەتە نوێنەرایەتی سەرجەم دەوڵەتی فیدراڵی دەکات، هەڵدەستێ یاساکانی فیدراڵی لەسەرجەم وڵاتو هەرێمەکان جێبەجێ دەکاتو،[181] و ئەم بابەتانە دەچنە ناو چوارچێوەی تایبەت کاری حکومەتی فیدراڵیو جێگای گرنگیو بایەخی سەرجەم هەرێمە پێکهێنەرەکانە، بۆ نموونە وەك کاروباری دەرەوەی دەوڵەتی فیدراڵی، ئاڵوگۆڕی نوێنەری دیبلۆماسی سیاسی، بەستنی پەیمان نامە، کاروباری بازرگانیو ڕاگەیاندنی شەڕو ئاشتی.[182] بۆ جێ بەجێ کردنی بڕیارەکانی حکومەتی فیدراڵی لەهەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی بەشێوەیەکی گشتی سێ ڕێگا هەن:

[180] لەبەشی دووەمی ئەم ماستەرنامەیە باس لەشێوەکانی دەکەین.

[181] د. عبدالغنی عبداللە: النظم السیاسة والقانون الدستوری، ل١١١؛ د. طعیمة الجرف: س. پ، ل٢١٠؛ سعید عصفور: س. پ، ل٢٦٢.

[182] د. الشافعي محمد بشیر: س. پ، ل٧٢؛ د. خالید قبانی: س. پ، ل١٤١.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

یەکەم: ڕێگای بەڕێوەبردنی ڕاستەوخۆ:

بەگوێرەی ئەم ڕێگایە حکومەتی فیدراڵی (بەڕێوەبەرایەتی) تایبەت بەخۆی لەناو هەرێمەکە دروست دەکا ئەم بەڕێوەبەرایەتییە ملکەچی حکومەتی فیدراڵییەو سەربەخۆیە لەهەرێمەکان. ئەم بەڕێوەبەرایەتیە یان دەستەیە یاساو ڕێساو بڕیاری ناوەند بەڕاستەوخۆ لەهەرێمەکان جێبەجێ دەکاتوەك ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.[١٨٣]

لایەنە باشەکانی ئەم ڕێگایە ئەوەیە کە دەتوانرێت بڕیارەکان بەشێوەیەکی ڕاستو دروست وردو خێرا جێبەجێ،[١٨٤] هەرێمەکان ناتوانن ڕێگربن لەبەردەم جێبەجێ بوونی سیاسەتی حکومەتی فیدراڵی،[١٨٥] بەڵام لایەنە خراپیەکانی بریتین لەوەی جۆرێك لەململانێ دروست دەکات لەنێوان هەرێمەکانو حکومەتی فیدڕاڵی ئەمە لەلایەك، لەلایەکی تر ئەم ڕێگایە پێویستی بە تێچوونو بودجەیەکی زۆر هەیە.[١٨٦]

دووەم: ڕێگای بەڕێوەبردنی نا ڕاستەوخۆ:

لەم ڕێگایەدا هەرێمەکان چالاکی بەڕێوەبردن جێبەجێ دەکەن ، ئەمەش بەهۆی بەڕێوەبەرایەتیو دەزگا هەرێمەکان، بەڵام لەژێر چاودێری حکومەتی فیدراڵی. لایەنە باشەکانی ئەمە بریتین لەپێچەوانەی لایەنە خراپیەکانی ڕێگای

183 سعيد عصفور: س. پ، ل٢٦٣.

184 محمد هماوەندی: الفدرالية والحكم الذاتي واللامركزية الادارية الاقليمية، ل١٩٤.

185 القاضی نبيل عبدالرحمن حياوی: الدول الاتحادية الفيدرالية (٦) السلطة التنفيذية، ل٤٤.

186 د. احسان حميد المفرجی و د. كطران زنجر نعمة و د. رعد ناجی الجدة: النظرية العامة في القانون الدستوری والنظام الدستوری في العراق، كلية القانون، جامعة بغداد، ١٩٩٠، ل١٨٨؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسة، ل١٢٣؛ د. طعيمة الجرف: نظرية الدولة والاسس العامة للتنظيم السياسي، مكتب القاهرة الحديثة، القاهيرة، ١٩٧٣، ل٢١٠.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

یەکەم، چونکە ئەم ڕێگایە دەبێتە هۆی کەم بوونەوەی تێچوونو لەلایەکی تر گونجانێك دروست دەکات لەنێوان ناوەندو هەرێمەکان، بەمانایەکی تر گرژیو ئاڵۆزی لەنێوانیان دروست نابێت. لایەنە خراپەکەی ئەوەیە، کە پشت گوێ خستنو سستیەك لەلایەن بەڕێوەبەرایەتیو فەرمانبەرەکانی هەرێمەوە دروست دەبێت بەرامبەر بەجێبەجێ کردنی بڕیارەکانی حکومەتی فیدڕاڵی،[١٨٧] بەڵام (محەمەد هماوەندی) بەپێچەوانەی ئەو بۆ چوونەی سەرەوە وای دەبینێ، کە چاودێری حکومەتی فیدڕاڵی لەسەر هەرێمەکان دەبێتە هۆی فراوانی ئەم چاودێریەو کۆتکردنی سەربەخۆیی هەرێمەکانو جگە لەمە ئەم ڕێگایە کاریگەری لەسەر تێچوونو بودجەی هەرێمەکان دەبێت.[١٨٨]

سێیەم: ڕێگای بەڕێوەبردنی تێکەڵ:

ئەم ڕێگایە کۆکراوەی هەردوو ڕێگای پێشووە کە دانراوە لەسەر بنەمای دابەش کردنی ئەرکی جێبەجێ کردنی یاساو بڕیارەکانی فیدراڵی لەسەر ئەو فەرمانبەرانەی حکومەتی فیدراڵی لە هەرێمەکان دای دەمەزرێنێ لەگەڵ دەستەی تر، کە پاشکۆی هەرێمەکانن وەك سویسرا.[١٨٩]

دابەش کردنی تایبەتکاری (اختصاصات) لە دەوڵەتی فیدڕاڵی:

لەدەوڵەتی فیدراڵی تایبەتکارییەکان فرە جۆرو هەمەچەشنن، بۆیە پێویستە بەڕوونی لەدەستوردا دیاری بکرێنو بەڕێگای تایبەتو ئاڵۆز نەبێت هەموار

187 د. طعيمة الجرف: س. پ، ل٢١٠، ٢١١؛ محمد كامل ليلة، النظم السياسة، ل٢٤٩.

188 محمد هماوەندي: الفدرالية والحكم الذاتي واللامركزية الادراية الاقليمية، ل١٩٥.

189 مجموعة مؤلف العرب: س. پ، ل٣٩٩؛ محمد كامل ليلة: النظم السياسة، ل٢٤٩.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

نەکرێت، چونکە دابەش کردنی تایبەتکاری لەنێوان لایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی لەبابەتە گرنگو سەرەکییەکانە.[190]

بۆ دابەش کردنی تایبەتکاری لەنێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان بەشێوەیەکی گشتی سێ ڕێگا هەن، هۆی جیاوازی ڕێگاکانی ئەم دابەش کردنەش لەوڵاتێکەوە بۆ یەکێکی تر بۆ جیاوازی ڕێچکەی سیاسی و ئابووری و یاسایی لەو دەوڵەتانە دەگەڕێتەوە.[191]

سەرەڕای ئەمە چۆنیەتی دروست بوونی دەوڵەتە فیدراڵیەکان پەیوەندییەکی بەهێزی بە چۆنیەتی دابەشکردنی تایبەتکارییەکان هەیە، چونکە ئەو دەوڵەتە فیدراڵیەی دروست دەبێت لەئەنجامی پەیوەندی کردنی ژمارەیەك دەوڵەتی سەربەخۆ لەگەڵ یەکتری ئەوا تایبەتکاریەکانیان فراوان دەبێت لەبەر ئەوەی پارێزگاری لەسەربەخۆیی خۆیان دەکەن و تەنها دەست بەرداری ئەوەندە دەبن، کە پێویستە بۆ سەروەری و دامەزراندنی دەوڵەتی فیدڕاڵی،[192] بەڵام ئەگەر بەپێچەوانەی ئەم ڕێگایە دەوڵەتەکە دروست بوو واتە لە ئەنجامی هەڵوەشانەوەی دەوڵەتێکی یەکگرتوو بۆ چەند هەرێمێك لەگەڵ بوونی ئارەز بۆ یەکگرتنەوە ئەوسا بەپێچەوانەی یەکەم دەوڵەتی فیدراڵی پارێزگاری لەبەشێکی زۆری دەسەڵاتەکان دەکات بۆخۆی.[193]

بەشێوەیەکی گشتی سێ ڕێگا هەن بۆ دابەشکردنی تایبەتکارییەکان:

---

190 ريموندكار فيلد كيتيل: العلوم السياسية، ت/ د. فاضل زكى محمد، ج١، مكتبة النهضة، بغداد، ١٩٦٠، ل٣١٢.

191 محمد هماوەندي: الفدرالية والحكم الذاتي واللامركزية الادارية الاقليمية، ل٢٠٩؛ د. خالد سمارة الزعبى: س. پ، ل١٠٨.

192 داود باز: س. پ، ل٧٦.

193 خالد سمارة الزعبي: س. پ، ل١٠٨.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

یەکەم: لیستی تایبەت دروست دەکرێت بۆ تایبەتکارییەکان، یەکێکیان بۆ حکومەتی فیدراڵی ئەوەی تر بۆ حکومەتی هەرێمەکان و لەهەر هەریەکێکیان دەسەڵات و تایبەتکارییەکان دیاری دەکرێن، لایەنی خراپی ئەم جۆرە بریتیە لەوەی گرانە هەموو بابەت و تایبەتکارییەکان بە وردی و تەواوی بۆ هەریەکێکیان بەجیا دیاری بکرێت، چونکە زۆر بابەت سەر هەڵدەدات کە لەکاتی دانان و نووسینەوەی دەستورەکە لە ئارادا نەبووە.[194]

جگە لەمە ئەو بارودۆخە ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی یەی کە بۆ حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکان هەیە دواتر بەهۆی ڕووداوو هۆکاری نوێ و تێپەڕینی کات هەندێك لەو بابەتانە سروشتی ناوچەییان ون دەکەن و دەبنە بابەتێکی نەتەوەیی، کە پێویست دەکات بچێتە ناو چوارچێوەی تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدڕاڵی و خۆی ڕێکی بخات،[195] چونکە وەك ڕێسایەکی گشتی هەموو بابەتێك کە پەیوەندی بەبەرژەوەندی گشتی هەبێت و سەرجەم هەرێمەکان بگرێتەوە، پێویستە لە تایبەتکاری حکومەتی فیدراڵی بێت، بەڵام ئەو بابەتانەی تەنها حکومەتی هەرێمەکان دەگرێتەوە لە تایبەتکاری هەرێمەکان دادەنرێن.[196]

---

194 اسماعيل الغزال: س. پ، ل١٠٥؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسة، ل١٢٨، ١٢٩.

195 منذر الشاوى: القانون الدستورى، نظرية الدولة، ل٢٥٥. بۆ نموونە ئەگەر دەسەڵاتی ڕووبەڕووبوونەوەی چارەسەرکردنی تیرۆریزم دیاری کرابێت بۆ هەرێمەکان دەسەڵاتی هەرێم بێت چارەی کێشەی تیرۆر بکات، بەڵام دەبینین تیرۆر ئەمڕۆ بۆتە کێشەیەکی جیهانی، بۆیە دەچێتە ناو چوارچێوەی تایبەتمەندییەکانی حکومەتی فیدراڵی بۆ چارەسەرکردنی، بەوەش بابەتێك کە سروشتی هەرێمی هەیە دەگۆڕێت بۆ بابەتێك کە سنووری هەرێمەکان دەبەزێنێت بەپێچەوانەی ئەو ئەگەرەی سەرەوە دەکرێت پێچەوانە بێت و بابەتەکان و تایبەتمەندییەکان لە سروشتێکی نەتەوەیی، حکومەتی فیدراڵی بچووك بێتەوە بۆ تایبەتمەندییەکی هەرێمی.

196 ريموندكار فيلد كيتيل: النظم السياسية، ل٣١٢.

سەرەڕای ئەمانە ئەو ڕێگایە نابێتە هۆی چارەسەرکردنی کێشەی دابەش کردنی تایبەتکارییەکان بەشێوەیەکی پراکتیکی و کۆتایی، هەر لەبەر ئەم هۆیەشە پێویست دەکات دەستور بچێتە ناو وردە کاری تایبەتکارییەکان.[197]

دووەم: تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدراڵی دیاری دەکرێت و ئەوەی دەمێنێتەوە دەچێتە ناو چوارچێوەی تایبەتکارییەکانی هەرێم، زۆربەی وڵاتانی فیدراڵی بەم شێوازەن وەك سویسرا، مەکسیك، ئەرجەنتین، ئوستراليا.[198]

لەم ڕێگایە تایبەتکاری حکومەتی فیدراڵی بەرتەسکەو دیاری کراوە، چونکە هەموو ئەو بابەتانەی دەقی لەسەر نەهاتووە لەدەستورو هەموو بابەتێکی نوێ دەچێتە ناو چوارچێوەی تایبەتکاری حکومەتی هەرێمەکان.[199]

ئەم ڕێگایە زیاتر لەلایەن ئەو دەوڵاتانەوە گیراوەتەبەر کەدەوڵەتێکی کۆنفیدراڵی بووە، دواتر ئەو دەوڵەتانە وویستوویانە ئەم پەیوەندییە زیاتر بەهێز بکەن چوونەتە پاڵ یەکتری و گۆڕاوە بۆ دەوڵەتی فیدراڵی.[200]

لەخوێندنەوەی ئەم ڕێگایە، ئەوە دەردەکەوێت کە تایبەتکاری هەرێمەکان زۆر بەهێز دەبێت لەتایبەتکاری حکومەتی فیدراڵی، بەڵام بەهۆی هەندێ ڕێ و شوێن لەدەوڵەتی فیدراڵی ئەم بۆچوونە نایەتەدی، بۆ نموونە ئەگەر یاسای فیدراڵی و یاسای هەرێمەکان ناکۆك بوو لەگەڵ یەکتری کار بە یاسای فیدراڵی دەکرێت لە هەرێمەکان، هەروەها دەستوری هەرێمەکان کۆت کراوەو ملکەچە بۆ پرەنسیپە گشتییەکانی دەستوری دەوڵەتی فیدراڵی، لەکاتی بارودۆخی

---

[197] داود باز: س. پ، ل٧٩.

[198] د. محسن خليل: س. پ، ل٢٢٩، ٢٣٠.

[199] احسان عبدالهادى سلمان: س. پ، ل٣٩، ابراهيم عبدالعزيز: النظم السياسية، الدول والحكومات، ل٧٠؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: س. پ، ل١٢٩.

[200] ابراهيم عبدالعزيز: النظم السياسية، الدول والحكومات، ل٧٠.

نائاسایی حکومەتی فیدراڵی دەتوانێ دەست لەکاروباری ناوخۆیی هەرێمەکان وەربدات، جگە لەوەی کێشەی نێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان دادگای باڵا یەك لای دەکاتەوە، کە ئەم دادگایەش چەندە بێ لایەن بێ، بەڵام کاریگەری حکومەتی فیدڕاڵی لەسەر دەبێت.[201] کەواتە ئەنجامەکە ڕەنگدانەوەی پێچەوانەی دەبێ و تایبەتکاریی حکومەتی فیدراڵی ڕۆژ بەڕۆژ بەهێزتر دەبێ.[202]

سێیەم: تایبەتکاریی حکومەتی هەرێمەکان دیاری دەکات و ئەوەی دەمێنێتەوە دەچێتە چوارچێوەی تایبەتکاریی حکومەتی فیدراڵی.[203] ئەم ڕێگایە دەبێتە هۆی فراوانکردنی تایبەتکاریی دەوڵەتی فیدڕاڵی، لەکاتێکدا تایبەتکاریی هەرێمەکان تەسك دەکاتەوە.[204] وەك دەستوری کەنەدی و دەستوری هندی.[205]

ئەم ڕێگایە یارمەتی حکومەتی فیدراڵی دەدات بۆ بەهێزبوونی دەسەڵات و فراوان بوونی تایبەتکاریەکانی، چونکە تایبەتکارییە نوێیەکان دەچنە ناو چوارچێوەی تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدراڵی، بۆیە (ئیسماعیل غەزال) بۆ ئەوە دەچێت کە ئەم ڕێگایە زەمینە خۆش دەکات بۆ ئەوەی دەوڵەتە فیدراڵیەکە بەتێپەڕبوونی کات بگۆڕێت بۆ دەوڵەتێکی سادە بەهۆی بەهێزبوونی دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی.[206]

---

[201] احسان عبدالهادى سلمان: س. پ، ل٤٠.

[202] ابراهيم عبدالعزيز: النظم السياسية، الدول والحكومات، ل٧١.

[203] د. طعمية الحرف: س. پ، ل٢٠٧؛ د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسية، ل١٢٩.

[204] احسان عبدالهادى سلمان: س. پ، ل٤١.

[205] د. حسين عثمان محمد عثمان: النظم السياسية، ل١٢٩.

[206] اسماعيل الغزال: س. پ، ل١٠٥.

١-٥-٢ دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لە هەرێمەکان:

هەرێمەکان خاوەنی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنی سەربەخۆی خۆیانن، واتە هەر هەرێمێك سەرۆك‌و ئەنجومەنێکی وەزیرانی هەیە کە لەهەرێمەکەدا بەدەسەڵاتی جێبەجێ کردن دادەنرێت. حکومەتی هەرێم بەرزترین دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە لەهەرێمدا کە هەرێم بەڕێوە دەباو پرۆژەی بودجەی دارایی نەخشەی پەرەپێدانی هەرێم ئامادە دەکات، سیاسەتی گشتی هەرێم لەڕووی سیاسی‌و ئابووری‌و کۆمەڵایەتی کولتوری‌و کارگێڕییەوە دادەڕێژێ، یاساو بڕیارەکان بەئەنجام دەگەیەنێ‌و ئاسایشی هەرێم دەپارێزێ.[٢٠٧]

زهیر شکری ئەڵێ: "زۆربەی کات ئەم دامەزراوانە لەدامەزراوەکانی حکومەتی فیدراڵی پێشکەوتووترن، چونکە زۆربەی کات دەوڵەتەکە لەیەکگرتنی کۆمەڵێك دەوڵەتی سەربەخۆ دروست بووە، بەمەش هەر دەوڵەتێك کە دەچێتە ناو یەکێتییەکە پارێزگاری لە دامەزراوە دەستورییەکانی دەکات"،[٢٠٨] ئەو بۆچوونە لەوکاتەدا ڕاستە ئەگەر دەوڵەتە فیدرالیەکە بەشێوەی یەکگرتن دروست بوو، بەڵام لەکاتی دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵی لەڕێگای هەڵوەشانەوەوە ئەو بۆچوونەی بەسەردا جێبەجێ نابێت، چونکە جگە لە دەوڵەتی فیدراڵی سەرجەم هەرێمەکان خاوەن دامەزراوەو دەستورو یاسای تایبەت بەخودی خۆیان نین.

دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەهەرێمەکان بەشێوازو ڕێگای جیاواز دیاری دەکرێت، هەندێ جار بەهەڵبژاردن دیاری دەکرێت، بۆ نموونە لە مەکسیك فەرمانڕەوای گشتی هەر هەرێمێك لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێ.[٢٠٩] یان

[207] د. نوری طالبانی: س. پ، ل٧٨.

[208] زهیر شکر: س. پ، ل٦٨.

[209] سەیوان کاکە ڕەش: بەراورد لەنێوان ڕژێمە فدراڵەکاندا، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٢، ل٢٦.

حکومەتی فیدراڵی سەرۆك‌و ئەندامانی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنی هەرێمەکان دادەنێ، لە فنزویلا پارێزگاران‌و ئەندامانی دەزگا هەرێمەکانی جێبەجێ کردن لەلایەن خودی سەرۆك کۆمارەوە دیاری دەکرێن، هەروەها لە هند لەلایەن سەرۆکەوە فەرمانڕەوایی هەرێمەکان دیاری دەکرێت.[٢١٠] دەکرێت یەك کەس فەرمانڕەواییەی دوو هەرێم یان زیاتر بکات.[٢١١] ئەم فەرمانڕەوایی هەرێمەکان لە هند لە زۆربەی کات وەك نوێنەری حکومەتی فیدڕاڵی پیادەی دەسەڵات دەکات.[٢١٢] دەستوەردان لە کاروباری حکومەتی هەرێمەکان‌و کاریگەری لەسەر سەربەخۆییان دەبێت، ئەمەش مانای پێشێل کردنی پایەیەکی گرنگە لە دەوڵەتی فیدراڵی کە بریتیە لە دابین کردن‌و پارێزگاری لە سەربەخۆیی خۆجێی هەرێمەکان کە بەسەربەخۆیی‌و ویستێکی ئازاد دروست دەبێت.[٢١٣]

[210] مادە (١٥٥)، دستوری هند، ١٩٤٩.

[211] مادە (١٥٣)، دستوری هند، ١٩٤٩.

[212] نورمان دبالمر: النظام السیاسی في الهند، ت/ محمد فتح الله الخطیب، مکتبة الانجلو المصریة، القاهرة، بدون السنة، ل٢٠٠.

[213] محمد هماوەندي: الفدرالیة والحکم الذاتي واللامرکزیة، الاداریة الاقلیمیة، ل٢٠٢، ٢٠٣.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١-٦ دوانەیی دەسەڵاتی یاسادانان لە دەوڵەتی فیدراڵیدا

١-٦-١ دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵی:

لە دەوڵەتی فیدراڵیدا دەسەڵاتی یاسادانان لەدوو ئەنجومەن پێکدێت،[٢١٤] ئەمەش بۆ کۆنگرەی فیلادلفیای ساڵی ١٧٨٧ لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەگەڕێتەوە، کاتێك گفتوگۆ لەنێوان ویلایەتە گەورەکان و بچووکەکان دروست بوو، دواتر لەسەر دوو ئەنجومەن ڕێك کەوتن یەکێکیان لەسەر بنەمای ژمارەی دانیشتوان بێ، ئەمە لەبەرژەوەندی هەرێمە گەورەکانە و دووەم ئەنجومەنیش لەسەر بنەمای یەکسانی لەنێوان هەرێمەکان بێت، ئەمەش لەبەرژەوەندی هەرێمە بچووکەکانە.[٢١٥]

یەکەم: ئەنجومەنی نوێنەران: ئەم ئەنجومەنە نوێنەرایەتی سەرجەم هاووڵاتیانی دەوڵەتی فیدراڵی دەکات لەهەموو هەرێمەکان و هەر هەرێمەی بەڕێژەی دانیشتوان و ئاستی دەنگدەران نوێنەری تێدا دەبێت. هەر لەبەر ئەمەشە نوێنەری هەر هەرێمێك لەو ئەنجومەنە جیاوازە لە نوێنەری ویلایەتەکانی دیکە بە جیاوازی ڕێژەی دانیشتوان.[٢١٦]

واتە ئەندامانی ئەم ئەنجومەنە بەدەنگدانی ڕاستەوخۆ لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێن، و ئەم هەڵبژاردنە بەیاسای فیدراڵی ڕێك دەخرێت لەسەرجەم

[214] بەڵام پێکهاتنی دەسەڵاتی یاسادانان لە دوو ئەنجوومەن مەرج نییە تەنها لەدەوڵەتی فیدراڵی بێت، چونکە هەندێ جار دەسەڵاتی یاسادانان لە دەوڵەتی سادەش لەدوو ئەنجوومەن پێکدێت وەك ئوردەن لەئێستادا، عێراق لەساڵی ١٩٢٥و بەریتانیا.

[215] د. احمد کمال أبو المجد: س. پ، ل١٢٨، ١٢٩.

[216] د. الشافعی محمد بشیر: س. پ، ل٢٣٤.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەوڵەتدا، جگە لە هەرێمە پێکهێنەرەکان، کە ڕێکخستنی زۆربەی کاروبارەکانی هەڵبژاردن دراوە بەخۆیان.[٢١٧]

هەڵبژاردن مافی هەموو هاووڵاتیانە لەدەستوری ئەمەریکا "ڕێگا بە ویلایەتە یەکگرتووەکان و هیچ ویلایەتێك نادرێت هاووڵاتیانی ویلایەتە یەکگرتووەکان بێ بەش بکات لەهەڵبژاردن یان لەو مافەیان کەم کاتەوە بەهۆی جیاوازی ڕەگەز، یان ڕەنگ یان کۆیلەیی".[٢١٨]

ئەم ئەنجومەنە تایبەتمەندە بەئامادەکردن و دەرکردنی یاسا لەسەرجەم ئەو بابەتانەی جێگای بایەخی سەرجەم دەوڵەتی فیدراڵییە، وەك ئەو کاروبارانەی پەیوەندیان بە پەیوەندییەکانی دەرەوە، بەرگری نیشتمانی، گومرگ، ڕەگەزنامە، دراوو...هتد هەیە.[٢١٩]

[217] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوي: الدول الاتحادیة الفیدرالیة (٥)، ل٢٢.

[218] هەموارکردنی پانزەو نۆزدە لە بڕگە (١)ی دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[219] د. محمد کامل لیلة: النظم السیاسیة، ل٢٤٥.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دووەم: ئەنجومەنی هەرێمەکان:

ئەم ئەنجومەنە ناوی جیاوازی هەیە لەدەوڵەتە فیدرالیەکان نوێنەرایەتی سەرجەم هەرێمو دەوڵەتە یەککگرتووەکان بەیەکسانی دەکات، بۆ نموونە لە ئەمەریکا (ئەنجومەنی پیرانە)، لە ئەڵمانیا (ئەنجومەنی ویلایەتەکان)ە، لە سویسرا (ئەنجومەنی نێوچەکان)ە، لەیەکێتی سۆڤیەتی کۆنو چیکۆسلۆڤاکیای پێشوو بە (ئەنجومەنی نەتەوەکان) ناو دەبرێت.[220]

هەندێ جار پێی دەڵێن ئەنجومەنی گەورە، زۆربەی کاتیش پێی دەڵێن (ئەنجومەنی باڵا)،[221] بە بۆچوونی ئێمەش لەبەر ئەوەی ئەو ئەنجومەنە نوێنەری سەرجەم هەرێمەکانی تێدایە بەشێوەیەکی یەکسان وا بەباشی دەبینین پێی بڵێین (ئەنجومەنی هەرێمەکان).

مەبەست لەبوونی ئەم ئەنجومەنە لەدەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە بەشداری کردنی هەرێمەکان لە وییستی باڵای دەوڵەت.[222]

لە بەرئەوەی هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی لەڕووی ژمارەی دانیشتوانو فراوانی جوگرافیا جیاوازن، بۆیە ئەم ئەنجومەنە دەبێتە

---

[220] حوسێن محەمەد عەزیز: س. پ، ل٧٤.

[221] بەڵام هەندێك ڕەخنە دەگرن لەوەی کە ناوی دوو ئەنجوومەنەکە بە ئەنجوومەنی باڵاو خواروو دابنێنو ئەڵێن کاتێك ئەنجوومەنێك بە ئەنجوومەنی خواروو پێناس دەکرێت مانای ئەوەیە کە ئەنجوومەنەکە لاوازترە لەدەسەڵاتەکانیو تایبەتمەندییەکانی، پێناس کردنی ئەنجوومەنەکەی تر بە ئەنجوومەنی باڵا ماناکەی بەپێچەوانەی سەرەوەیە لەلایەکی تر ئەگەر بەو مانایەی سەرەوە بێت ئەوا ئەنجوومەنی نوێنەرایەتی کە نوێنەرایەتی سەرجەم هاووڵاتیان دەکاتو پێی دەڵێن ئەنجوومەنی خوارو لاوازترە لە ئەنجوومەنی نوێنەرایەتی هەرێمەکان کە ئەمەش بە پێچەوانەی هەندێك دەقی دەستووری وولاتە فیدراڵیەکانە کە دەسەڵاتی هەردوو ئەنجوومەنیان یەکسان کردووە، بڕوانە: (د. سعید عصفور: س. پ، ل٢٦٠). پەراوێزی (٣).

[222] محمد کامل لیلة: النظم السیاسة، ل٢٤٥.

دڵنیاییەیەك بۆ هەرێمە بچووکەکان بەرامبەر باڵا دەستی هەرێمە گەورەکان.[٢٢٣] واتە ئەنجومەنی هەرێمەکان هاوسەنگی ڕادەگرێت بۆ هەرێمە بچووکەکان، کە هەرێمەکان بەهۆی بچووکی قەبارەی دانیشتوانو جوگرافیاکەیانەوە، ناتوانن ژمارەیەکی پێویست نوێنەریان هەبێ لە ئەنجومەنی نیشتمانی، تا لەوێوە پارێزگاری لە بەرژەوەندیەکان بکەنو گەشەی پێ بدەن، بۆ نموونە لە ئەمەریکا بەگوێرەی ڕێژەی دانیشتوان نوێنەری ئەنجومەنی نیشتمانی دادەنرێت.[٢٢٤] تێبینی ئەوە دەکرێت کە حەوت هەرێمی شاخاوی (ارلیزونا، ایداهو، خونتانا، نبغادا، مکسیکو نوێ، أوتاما، وایو ملك) بەهەموویان خاوەنی تەنها (١٢) نوێنەرن لەئەنجومەنی نیشتمانی لەکاتێکدا لە ئەنجومەنی پیران (١٤) نوێنەر (senator) نوێنەرایەتیان دەکات، سەرجەم نوێنەری هەرێمە کشتوکاڵیەکان (٤٣) نوێنەرن لە ئەنجومەنی نیشتمانی، بەڵام (١٦) نوێنەر نوێنەرایەتیان دەکات لەئەنجومەنی پیران، لەبەرامبەر ئەمە دەبینین (٧) حەوت هەرێمی پیشەسازی گەورە خاوەنی (١٧٣) نوێنەرن لەئەنجومەنی نوێنەرایەتی، لەکاتێکدا (١٤) لەئەنجومەنی پیران نوێنەریان هەیە.[٢٢٥]

بۆ هێنانەدی ئامانجەکانی ئەم ئەنجومەنەی لەپێناویدا دامەزراوەو بۆ ڕاگرتنی ئەو هاوسانگییە، ڕێسای گشتی سەبارەت بە ژمارەی نوێنەرەکان دەبێ ڕێژەیان بۆ هەرێمەکان یەکسان بێت، بۆ نموونە لە دەستوری ئەمەریکی،[٢٢٦] و دەستوری سویسرا ئاماژەی بۆ کراوە،[٢٢٧] بەڵام لەگەڵ ئەوەش

---

[223] مجموعة مؤلف العرب: س. پ، ل٤١٢.

[224] Select constitutions: OP. Cit., P.263.

[225] د. شافعی محمد بشیر: س. پ، ل٦٧.

[226] بڕوانە: (مادە (١)، بڕگە (٣) لە دەستووری وویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا).

[227] بڕوانە: (مادە (٨)، لە دەستووری سویسرای یەککگرتوو).

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

هەندێ وڵات پرەنسیپی نوێنەرایەتی یەکسان جی بەجێ ناکات، بۆ نموونە لە هند نوێنەرایەتی ئەنجومەنی هەرێمەکان لەسەر بنەمای ژمارەی دانیشتوانی هەر هەرێمێك یان ڕووبەر دادەنرێت نەك لەسەر بنەمای یەکسانی لەنێوان هەرێمە ئەندامەکاندا.[228]

دروست کردنو دامەزراندنی ئەو ئەنجومەنە لەدەوڵەتێکی فیدراڵی بۆ یەکێکی تر جیاوازە، واتە دانانی ئەندامانی ئەنجومەنی هەرێمەکان شێوەی دانانیان جیاوازە، بەڵام بەبەراورد کردنی دەستوری دەوڵەتە فیدراڵیەکان بەشێوەیەکی گشتی دەبینین دوو شێوە پەیڕەو دەکرێن:

یەکەم: دانانی نوێنەرەکان بەڕێگای هەڵبژاردن. ئەم شێوەیە دەستوری زۆربەی وڵاتە فیدراڵیەکان کاری پێ دەکەن، بەڵام لەچۆنیەتی ئەنجامدانی هەڵبژاردنەکە جیاوازن بۆ ئەمەش دوو ڕێگا هەیە:

أ- هەڵبژاردنی نوێنەری هەرێمەکان لەپەرلەمانی هەرێمەکانەوە دەبێت، بۆ نموونە لە هند ئەنجومەنی هەرێمەکان لە (٢٣٨) ئەندام پێك دێت کە نوێنەرایەتی هەرێمو ناوچەکان دەکەنو پەرلەمانی هەرێمەکانی (Aو B) نوێنەری هەرێمەکەیان لەو ئەنجومەنە دیاری دەکەن، بەڵام نوێنەری هەرێمی (C) یاسای فیدراڵی چۆنیەتی دیاری کردنی دیاری دەکات، تێبینی ئەوە دەکرێت سەرۆك کۆمار (١٢) نوێنەر لە نوێنەرەکانی ئەنجومەنی هەرێمەکان دیاری دەکات لەنێوان پیاوانی ئادابو زانستو هونەرو کەسایەتی کۆمەڵایەتی دیکە.[229]

[228] محمد هماوەندي: الفدرالية والحكم الذاتي الادارية الاقليمية واللامركزية، ل١٩١.

[229] ماده (٨٠) لەدەستووری هیند، ساڵی ١٩٤٩.

ب- هەڵبژاردنی نوێنەر بۆ ئەنجومەنی هەرێمەکان لەڕێگای دەنگ دانی ڕاستەوخۆ دەبێتو بۆ ماوەیەکی دیاری کراو وەك، کەنەدا، ئەمەریکا، یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو، مەکسیك، سویسرا، ئوسترالیا.[230]

لەدەستوری ئەمەریکی هەڵبژاردنی ئەندامانی ئەنجومەنی پیران لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانانی ویلایەتەکان هەڵدەبژێردرێت.[231]

دووەم: دانانی نوێنەرەکان بەڕێگای دامەزراندن یان دانانی نوێنەرەکان لەلایەن دەسەڵاتەوە (حکومەت، سەرۆك) لە ئەڵمانیا ئەنجومەنی (Dwr Bundesrat) کە ئەنجومەنی هەرێمەکانە، نوێنەرەکانی دادەنرێتو دەردەکرێت لەلایەن حکومەتی ناوچەییەکانەوە.[232]

خاڵێکی دیکە لە ئەنجومەنی هەرێمەکان گرنگە ئەویش یەکسانی ژمارەی نوێنەری هەرێمەکانە لە ئەنجومەنی هەرێمەکان، بەشێوەیەکی گشتی ژمارەی نوێنەرەکان یەکسانە لە ئەنجومەنەکەدا، واتە بۆ هەر هەرێمێك نوێنەری یەکسان دیاری کراوە وەك وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، کە بۆ هەر هەرێمێك دوو نوێنەر هەڵدەبژێردرێت، بەڵام هەندێ وڵات لەم ڕێسایە دەرچوون، بۆ نموونە لە کەنەدا لەدابەش کردنی نوێنەرەکان زۆرو کەمی دانیشتوان ڕۆڵی هەیە، بۆ نموونە (٢٤) پیر دابەش بووە بۆ هەرێمی (لاونتاریو و کو یبك)و شەش پیر بۆ هەر یەکە لە (هەرێمی ڕۆژئاوا)و چوار بۆ (جەزیرەی الامرا دوارد)و بۆ هەریەکە لە هەرێمە ڕۆژئاواییەکانی ساحلیە (٢٤) کورسی لە ئەنجومەنی پیرانو لە ئەڵمانیاو بروسیاو هەرێمە گەورەکانی تر بە گوێرەی دەستوری ئیمپراتۆریو

[230] د. مصطفى ابوزيد فهمى: س. پ، ل٧٢، ٧٣.

[231] ماده (١)، بڕگە (٣)، لە دەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[232] د. منذر الشاوي: القانون الدستورى – نظرية الدولة، ل٢٧٦.

دەستوری فایمار (Weimar) دەنگی زۆر زیاتریان بەدەست هێنا لەدەنگی هەرێمە بچووکەکان.[٢٣٣]

بەگوێرەی دەستوری ئەڵمانیا بۆ هەر هەرێمێك (٣) کورسییە، بەڵام ئەو هەرێمەی ڕێژەی دانیشتوانی زیاتر بێت لە دوو ملیۆن ئەوا چوار نوێنەری هەیە، بەڵام ئەو هەرێمەی ژمارەی دانیشتوانی زیاتر لە (٦) ملیۆن بێت ئەوا (٥) نوێنەری هەیە،[٢٣٤] بەڵام پێویستە نوێنەرایەتی هەرێمەکان لە ئەنجومەنەکە ژمارەیان یەکسان بێتو فراوانی جوگرافیاو ئاستی دانیشتوان کاریگەری نەبێت لەسەر ڕێژەی نوێنەرەکان، بۆ ئەوەی هاوسەنگی ئەنجومەنی هەرێمەکان پارێزراوبێت.[٢٣٥]

کەواتە دوای ناسینی هەردوو ئەنجومەن لەبەراووردکردنی دەوڵەتە فیدراڵییەکان، دەتوانین سێ ئاستی جیاواز لەدەسەڵاتی ئەنجومەنەکان دیاری بکەین:–

یەکەم: دەسەڵاتی ئەنجومەنی هەرێمەکان لەسەرووی دەسەڵاتی ئەنجومەنی نیشتمانییە.

بۆ نموونە لە ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا لەگەڵ ئەوەی دوو ئەنجومەنەکە لەکاری یاسادانان یەکسانن، بەڵام ئەنجومەنی پیران خاوەنی

233 القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: الدول الاتحادیة الفدرالیة، (٥)، ط١، السلطة التشریعیة، المكتبة القانون، بغداد، ٢٠٠٤، ل٢٥.

234 د. احسان حمید المفرجی واخرون: س. پ، ل١٠٦.

235 ماوەی ئەندامیەتی لەو ئەنجوومەنەدا جیاوازە، بە جیاوازی دەوڵەتە فیدرالیەکان، بۆ نموونە لە ئوستralیا ٣، ساڵە زۆرترین ماوەش بۆ ئەندامیەتی کەنەدایە کە پێنج ساڵەو لە سویسراو ئەڵمانیا چوار ساڵەو لە ئەمەریکا (٢) ساڵە یان بۆ تەواوی ژیانە وەك کەنەدا، بەڵام واچاکترە کاتی ئەندامێتی کورت بێت بۆ ئەوەی نوێ بوونەوەیەك لەئیشو کارو بەرنامەی ئەو ئەنجوومەنە بێتە دی، بڕوانە: (القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: الدول الاتحادیة الفدرالیة، (٥)، ط١، السلطة التشریعیة، ل٢٢).

هەندێ تایبەتمەندی جێ بەجێ کردنی گرنگە جا چ لە پەسەندکردنی ڕێکەوتننامە بێت یان لە دامەزراندنی گەورە فەرمانبەران.[٢٣٦]

دامەزراندنی نوێنەری دیبلۆماسیو دادوەرانی دادگای باڵاو گەورە فەرمانبەرەکان لەلایەن سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن پێویستی بەڕەزامەندی ئەنجومەنی پیران هەیە.[٢٣٧]

لە دەستوری ئەڵمانیادا (١٩٤٩)و لە دەستوری ئیمپراتۆرو دەستوری فایمار دەسەڵاتی تایبەت دراوە بە ئەنجومەنی هەرێمەکان تایبەت بە بەڕێوەبردن.[٢٣٨]

دووەم: دەسەڵاتی هەردوو ئەنجومەن لە ئاستێکی یەکسانە، بۆ نموونە (سویسرا، یەکێتی سۆڤیەت):

دەسەڵاتی ئەم دوو ئەنجومەنە لەئاستێکی یەکسانن ،بۆ نموونە لە سویسرا هەر دوو ئەنجومەن واتە (ئەنجومەنی نەتەوەیی)و (ئەنجومەنی وولات) لە ئاستێکی یەکسانن لەئەرکی یاسادانان، بۆ نموونە پێشنیاری یاساکان بۆ هەر ئەندامێك لە ئەندامەکانی دوو ئەنجومەنەکە دەگەڕێتەوەو ناکرێت یاسا دابنرێت تەنها بەڕەزامەندی هەردوو ئەنجومەن نەبێت.

لە دەستوری سویسری هاتووە، کە "کۆمەڵەی یەکێتی لە ئەنجومەنی گەلو ئەنجومەنی هەرێمەکان پێك دێتو ئەو دوو ئەنجومەنە تایبەتکارییەکانیان یەکسانن".[٢٣٩]

هەردوو ئەنجومەنەکە یەکسانن لەبەشداری کردن بۆ پێشنیارکردنی هەموارکردنی دەستور.[٢٤٠] لە یەکێتی سۆڤیەت پێویستە هەردوو ئەنجومەن

236 د. مصطفی ابوزید فهمی: س. پ، ل٧٢، ٧٣.

237 مادە (٢)، بڕگە (٢)، لە دەستووری ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکا.

238 القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: الدول الاتحادیة الفدرالیة، السلطة التشریعیة (٥)، ل٤٩.

239 مادە (١٤٨)، بڕگە (٢)لە دەستووری سویسرای یەککگرتو.

هەموو یاساو بڕیارە تایبەتەکان بەدەوڵەتی فیدراڵی بە زۆرینەی دەنگ پەسەند بکەن.[241]

سێیەم: دەسەڵاتی ئەنجومەنی هەرێمەکان لەدەسەڵاتی ئەنجومەنی نیشتمانی نزمترە.

لەم جۆرەیاندا دەسەڵاتی ئەنجومەنی هەرێمەکان لەهەندێ تایبەتکاریی نزمترە لەدەسەڵاتی ئەنجومەنی نیشتمانی، بۆ نموونە ئەنجومەنی یاسادانانی ئەڵمانیا کە لەئەنجومەنی (الدییت فیدرالی)و (ئەنجومەنی فیدر ال) پێك دێت، یەکەمیان ئەنجومەنی نیشتمانیەو ئەوی تر ئەنجومەنی هەرێمەکانە. دەبینین هەردوو ئەنجومەن لە پێشنیارکردنی یاساکان یەکسانن، بەڵام ڕەزامەندی کۆتایی بۆ الدییت فیدراڵییە.[242]

لە هەرسێ دەستوری ئوستراڵیاو ئەڵمانیا بۆ ساڵی ١٩١٩و نەمسا بۆ ساڵی ١٩٢٠ وایان کردووە کە ئەنجومەنی هەرێمەکان لە پلەیەکی نزمتردابن، بۆ نموونە دەستوری ئوسترالیا بۆ دەرچوونی هەر یاسایەك داوای ڕەزامەندی هەردوو ئەنجومەنەکە دەکات، بەڵام ئەگەر لەو کاتەدا ناکۆکی لەنێوانیان دروست بوو ئەوا ئەنجومەنی هەرێمەکان لە پلەیەکی نزمتردا دەبێت.[243]

١-٦-٢ دەسەڵاتی یاسادانان لەهەرێمەکان:

هەرێمەکان بۆ هێنانەدی سەربەخۆیی خۆیان هاوکات لەگەڵ بوونی دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵی دەسەڵاتی یاسادانانی تایبەت بە خۆیان هەیە،

240 مادە (١٩٣)، لە دەستووری سویسرای یەکگرتو.

241 د. نوری طالبانی: س. پ، ل١٧.

242 د. منذر الشاوي: القانون الدستوری – نظریة الدولة، ل٢٧٦.

243 سعد عصفور: س. پ، ل٢٧٥.

یەکێك لە گرنگترین ڕوخسارەکانی ڕێکخستنی خۆجێی (التنظیم الذاتی) ئەوەیە کە دەوڵەتی ئەندام دەسەڵاتێکی یاسادانانی سەربەخۆی هەبێت کە ئەرکی یاسادانان لەمەسەلە نێوخۆییەکان بگرێتەئەستۆ کە بەپێی دەستوری فیدراڵی و دەستوری هەرێم ڕێگای پێ دراوە.[244]

دەسەڵاتی یاسادانان لەهەرێمەکان وەك ڕێسایەکی گشتی لەیەك ئەنجومەن پێك دێت، بەڵام ئەمەریکا لەم ڕێسایە دەرچووە، چونکە دەسەڵاتی یاسادانان لەهەرێمەکان لەدوو ئەنجومەن پێك دێت،[245] بەڵام هەندێکیان وەك هەرێمی بنراسکا بەیەك ئەنجومەنی وەرگرتووە.[246]

پێکهاتنی دەسەڵاتی یاسادانان لە دوو ئەنجومەن مانای خۆی هەیە لەسەر ئاستی دەوڵەتی فیدراڵی و مانای نیە لەسەر ئاستی هەرێمەکان، هۆی ئەمەش ڕوونە، چونکە لەسەر ئاستی دەوڵەتی فیدراڵی دەبێتە هۆی هێنانەدی پرەنسیپێکی گرنگی دەوڵەتی فیدراڵی، کە بریتیە لە پرەنسیپی بەشداری کردن.

چۆنیەتی دامەزراندنو پێکهاتنی ئەنجومەنی یاسادانانی هەرێمەکان لەدەوڵەتێکی فیدراڵیەوە بۆ یەکێکی تر جیاوازە، بەشێوەیەکی گشتی ئەم ئەنجومەنە لەلایەن هاووڵاتیانی هەرێمەکانەوە بەڕاستەوخۆ هەڵدەبژێردرێت، بۆ نموونە لە سویسرا هەڵبژاردن بۆ ئەنجومەنی یاسادانانی کانتۆنەکان بەشێوەیەکی گشتی بەگوێرەی سیستەمی نوێنەرایەتی ڕێژەییە، بەڵام لەهەشت

244 د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل٢٨٦.

245 د.علی غالب خضرالعانی و د. نوری لطیف: القانون الدستوري، بدون سنة ومكان الطبع، ل١٣٣.

246 د. محەمەد عومەر مەولوود: س. پ، ل٤٣٧.

کتێبخانەی بیروهۆشیاری

کانتۆن ئەو ئەنجومەنە بەگوێرەی سیستەمی زۆرینەو لەسەر بنەمای لیست هەڵدەبژێردرێت.[٢٤٧]

ئەمەش وا دەکات، کە هەرێمەکان لە ڕێکخستنی کاروبارەکانی هەرێمەکەیان ئازادییان هەبێت.

کاری گرنگ و سەرەکی ئەنجومەنی یاسا دانانی هەرێمەکان بریتیە لە دانانی یاسا لەچوارچێوەی سنووری هەرێمەکە، واتە تەنها ئەو یاسایانە دەر دەکات کە جێگای بایەخ و گرنگی هەرێمەکەیە نەك ئەو یاسایانەی جێگای بایەخی دەوڵەتی فیدراڵییە. لەسەر ئەنجومەنەکە پێویستە لەوکاتەدا ڕەچاوی ئەوە بکات کە ئەو یاسایانە ناکۆك نەبن لەگەڵ ئەو یاسایانەی کە لە پەرلەمانی فیدڕاڵی دەردەچن.[٢٤٨] لە دەستوری میرنشینی یەکگرتووەکانی عەرەبیدا هاتووە، کە هەرێمەکان دەتوانن بۆ ڕێکخستن و بەڕێوەبردنی کارەکانیان یاسای پێویست دەربکەن، بەڵام ناکۆك نەبێت لەگەڵ دەستوری فیدڕاڵی.[٢٤٩]

لە سویسرا دەسەڵاتی یاسادانان لەکانتۆنەکان ئازادی تەواویان هەیە، لەدەرکردنی یاسای پێویست بۆ ڕێکخستنی کاروبارەکان، کە دەچنە ناو چوارچێوەی تایبەتکارییەکانی حکومەتی فیدراڵی، جگە لەو تایبەتکارییانەی کە لەدەستوری فیدراڵی دا بەڕاشکاوانە ڕێگەی پێ نەدراوە پیادەی بکەن و نابێت ئەو یاسایانەش دژبن لەگەڵ دەستوری فیدراڵی و یاسای فیدراڵی.[٢٥٠]

ئەمەش مانای وایە، کە ئەو یاسایانەی لە ئەنجومەنی یاسادانانی هەرێمەکان دەردەچن تایبەتە بە کاروبارەکانی هەرێمەکەی و سنووری، بەڵام دەسەڵاتی

[247] د.منذر الشاوي: القانون الدستوری – نظرية الدولة، ل٢٧٠.

[248] د. احسان حميد المفرجی واخرون: س. پ، ل١٠٧.

[249] مادە (١٤٩)، لە دەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی.

[250] د. علی غالب خضر و د. نوری لطيف: س. پ، ل١٣٤.

کتێبخانەی بیروهۆشیاری

یاسادانانی فیدراڵی چارەسەری ئەو بابەت و کێشانە دەکات کە بەگشتی بۆ هەرێمی دەوڵەتی فیدراڵی زیانی هەیە.[٢٥١]

بەو مانایە یاساکانی ئەنجومەنی نیشتمانی لەدەوڵەتی فیدراڵی چوار چێوەکەی گشتی ترە، بەڵام یاساکانی ئەنجومەنی نیشتمانی لەهەرێمەکان چوار چێوەکەی تایبەتییە.

ئەمەش ئەوەی لێ دەکەوێتەوە کەنابێت ئەو یاسایانەی لە ئەنجومەنی یاسادانانی هەرێمەکان دەردەچن دژ بێت لەگەڵ یاساکان و دەستوری فیدڕاڵی، بەپێچەوانەوە دەکرێت یاسای دووەم هەمواری یاسای یەکەم بکات.

[251] هـ. س، ل١٣١.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١-٧ دوانەیی دەسەڵاتی دادوەری لەدەوڵەتی فیدراڵیدا :

١-٧-١ دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی:

لەدەوڵەتــە فیدراڵییــەکان پێکهاتــەی دەســەڵاتی دادوەری جیــاوازە، بــەڵام لەهەمووی گرنگتر بوونی دادگای دەستوری یان دادگای باڵای فیدراڵی یە، کە یەکێك لـەگرنگترین تایبەتکارییـەکانی چاودێری دەسـتوریبوونی یاسـاکانە.[٢٥٢] ئـەم دادگایـە تایبەتمەنـدە بەسـەیرکردنی بابەتـە گرنگـەکان وەك کێشەی نێوان دەوڵەتی فیدراڵی و هەرێمەکان یان لەنێوان هەرێمەکان.[٢٥٣]

١-٧-٢ دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکان:

هەرێمــەکان هــەروەك دوو دەســەڵاتەکەی تــر، خــاوەنی دەســەڵاتی دادوەری سەربەخۆی خۆیـانن، و زیـاتر تایبەتمەنـدە بەچارە کردنـی ئـەو کێشانەی لـەناو سنووری هەرێمەکە ڕوودەدات.[٢٥٤]

---

[252] د. اسماعيل الغزال: س. پ، ل١٠٣.

[253] د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسية، الدول والحكومات، ل٦٩.

[254] ه. س، ل٦٩؛ (دوانــەیی دەســەڵاتی دادوەری لــە دەوڵــەتی فیدراڵیــدا تــەوەرەی ســەرەکی ماستەرنامەکەمانە بەدرێژی لەتەوەرەکانی داهاتوودا باسی دەکەین.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەرئە نجامەکانی تەوەری یەکەم

لەکۆتایی ئەم تەوەرەی ماستەریە دەتوانین بگەینە ئەم ئەنجامانەی خوارەوە:-

١- مێژووی دەوڵەتی فیدراڵی کۆنەو لەشارستانیەتە سەرەتاییەکانیشدا هەبووە، بەڵام شێوەو پێکهاتەی دروستی بە مانای تەواوی یاسایی بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەگەڕێتەوە.

٢-هۆکارەکانی ترسو جیاوازی لەڕووی نەتەوەو زمانو ئایینو فراوانی جوگرافیا، هۆکاری پۆزەتیڤن بۆ دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵی، بەڵام دەکرێت هۆکاری نێگەتیڤیش بن بۆ هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی فیدراڵی.

٣- دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر پایە ناکۆکەکان دامەزراوە، لەهەمووی گرنگتر پایەکانی وازهێنانو یەکگرتنە، بۆیە دەبێت هاوسەنگی نێوان ئەم دوو پایەیە پارێزراو بێت لەدابەش کردنی دەسەڵاتو دانانو هەموار کردنی دەستور، و سەرجەم پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتی فیدڕاڵیو هەرێمەکان.

٤-دوانەیی دەستورو دەسەڵاتەکان لە سیما هەرە سەرەکییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی دەژمێردرێت.

٥- ئەنجومەنی هەرێمەکانو دەستورێکی نوسراوی ووشك، بە دوو دڵنیایی گرنگ دادەنرێن بۆ هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانو ڕەگەزەکانی دەسەڵاتی دادوەری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٢-١ پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان:

٢-١-١ مێژووی پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان:

٢-١-١-١ پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لای جۆن لۆك:

دیاری کردنی ساڵێکی دیاری کراو بۆ مێژووی ئەم پڕەنسیپە ڕاست نابێت، چونکە لەسەر ئەم پڕەنسیپە پێش زاین بۆچوون هەبووەو لەپەرتوکەکانی ئەرستۆو ئەفلاتون لەیۆنانی کۆندا ئاماژەیان بۆ کراوە، ئەفلاتون لەپەرتوکەکەی (یاساکان) وەزیفەی دەوڵەتی دابەش کردووە بەسەر شەش دەستە کە هەریەکێکیان پیادەی ئەرکێکی دیاریکراو دەکات لەگەڵ هاوکاری لەنێوان ئەودەستانە بەمەبەستی هێنانەدی بەرژەوەندی گەل،[1] بەلاّم ئەرستۆ دەسەڵاتی دابەشکردووە بەسەر سیٚ دەستە، کەلەو کاتەدا بلاّو بووە:

١–وەزیفەی دەستاو دەست پیٚ کراو (Delibera tion) کەمانای دەسەڵاتی یاسادانانە.

٢–وەزیفەی فەرمان (commend ement) مانای دەسەڵاتی جێبەجیٚ کردنو فەرمانە.

٣–وەزیفەی دادپەروەری (Justice) مەبەست لیٚ ی دەسەڵاتی دادوەریە.[2]

بەلاّم سەرەتای سەرەکی ئەم پڕەنسیپە بۆ فەیلەسوفی ئینگلیزی جون لوك ١٦٣٢–١٧٠٤ دەگەڕێتەوە، کە لە پەرتوکە بەناوبانگەکەی بەناوی (حکومەتی مەدەنی) لەساڵی١٦٩٨، بەشێوەیەکی ڕوون جیاکاری لەنێوان دەسەڵاتەکانی

---

[1] د.نوری لطیف: القانون الدستوری، ل١٤٠؛ محمد کامل لیلة: النظم السیاسیة الدولة والحکومة، ل٥٥.

[2] د.نوری لطیف: هـ. س، ل١٤٠– ١٤١.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دەوڵـەتی کـردووە بـۆ دروسـت کردنـی حکومـەتێکی کـۆتکراو، بەمەبەسـتی پارێزگاری لە ماف و ئازادی گشتی.[٣]

بەبۆچوونی لـۆك، تاکـەکان لـەبارودۆخی سروشـتی دوو دەسـەڵاتیان هەیـە، دەسـەڵاتێکیان بـۆ پارێزگـاری خـودی خۆیـەتی لـە ئـەوانی تـر، دەسـەڵاتەکەی تـریش بـەکارهێنانی هێـزی سروشـتی خۆیـەتی بـۆ جێبـەجێ کردنـی یاسـاکان، بۆیە کاتێك دەچێتە ناو کۆمەڵگای سیاسیی واز لەودوو دەسەڵاتەی دەهێنـێ بـۆ دەوڵەت.[٤]

کەواتە ئەگەر بە بۆچوونی لۆك دەوڵەت شوێنی دەسەڵاتەکانی تاك بگرێتەوە، ئەو کاتە دەوڵەت خاوەنی دوو دەسەڵاتە:

١-دەسـەڵاتی یاسـادانان: یاسـا دەردەکـاو، ڕۆحـی دەسـەڵاتی سیاسـیە، باڵاترین دەسەڵاتی دەوڵەتە.[٥]

٢-دەسەڵاتی جێبـەجێ کردن: یاسا بەجێبـەجێ دەکات و لـەناوەوە ملکەچـە بۆ دەسەڵاتی یاسا دانان،[٦] وەجگـە لەمانـە دەسەڵاتێکی دیکـە باس دەکات کـە بریتی یە لە دەسەڵاتی (فیدڕاڵی) یان (یـەکێتی)، کەئەرکی بـەرگری لـە هێرشـی دەرەکی و بەستنی پەیمان نامەکانە[٧]. واتە یاسای دەرەکی بەجێبەجێ دەکات.[٨]

---

[3] د.يحيى جميل: الانظمة السياسية المعاصرة، ل١١١؛ لطيف مصطفى امين: س. پ، ل٦٥.

[4] د.منـذر الشاوى: الدولـة الديموقراطيـة فـى الفلسفة السياسية والقانونيـة (الفكـرة الديموقراطيـة)، ط١، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، بيروت- لبنان، ٢٠٠٠، ل٧٤.

[5] هـ.س، ل٧٦،٧٧.

[6] هـ.س، ل٧١.

[7] د.نـورى لطيـف: القـانون الدسـتورى، ل١٤١؛ د.منـذر الـشاوى: الدولـة الديموقراطيـة في الفلـسفة السياسية والقانونية، ل٧٨.

[8] لۆك باسی دەسەڵاتی چوارەمیش دەکات کە پێی دەڵێ دەسەڵاتی تاجی مەلیك کە خاوەن دەسـەڵاتی جێ بەجێ کردنە و بەشدارە لە دەسەڵاتی یاسادانان، بڕوانە: (د.منذر الشاوى: الدولـة الديموقراطيـة

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

کەواتە لـە بۆچوونەکانی لۆکدا دەردەکـەوێت، کـە لـە دەوڵەتـدا دوو دەسـەڵات هەن و ئـەم دوو دەسەڵاتەی لەیـەکتری جیاکردۆتـەوە،[٩] چـونکە بەبۆچوونی لـۆك ئەگـەر ئەوکەسـانەی دەسـەڵاتی دانـانی یاسـاکانیان لەدەسـتە لەهـەمان کـات دەسـەڵاتی جێبـەجێ کردنیـشیان لەدەسـت بـێ، ئـەوکات کەسـەکانی یەکـەم دەتوانن خۆیان بەدەربکەن لەملکەچ کردن بۆ یاساکان و یاسـاکان لەبەرژەوەنـدی تایبـەتی خۆیـان دادەڕێـژن،[١٠] بـەڵام ئێمـە باسمـان لـەوەکرد، کـە جیاکردنـەوەی نێوان دەسەڵاتەکان واتە دەسەڵاتەکان لەئاستی یەکسان دابن، کـە هەریەکـەیان کاریگـەریان لەسـەر یـەکتری دەبێـت و چـاودێری یـەکتر دەکـەن، بـەڵام لـۆك دەسەڵاتی یاسادانان لەسـەرووی یـاخود بەبـەرزتر لەدەسەڵاتی جێبـەجێ کردن دادەنێت و دەسەڵاتی یاسادانان بەدەسەڵاتی خاوەن سەرەوەی و دەسەڵاتی باڵا دادەنێت.[١١]

جگـە لـەوە لـۆك دەسـەڵاتی دادوەری بەدەسـەڵاتێکی سـەربەخۆ دانـەناوە، ئەمـەش بـۆ ئـەوە دەگەڕێتـەوە کـە لـۆك کاریگـەریی تاقیکردنـەوەی ئینگلیـزی لەسەربووە، چونکە لەوسەردەمە دادوەرەکان ملکەچ بوون بۆ دەسەڵاتی مەلیك بەڕاستەوخۆیی.[١٢]

في الفلسفة السياسية والقانونية، ل٧٨).

[9] د.منذر الشاوى: الدولة الديموقراطية في الفلسفة السياسية والقانونية، ل٧٤.

[10] وەرگیراوە لە: (د. نورى لطيف: القانون الدستورى، ل١٤٢).

[11] د.منذر الشاوى: الدولـة الديموقراطيـة فـى الفلسفة السياسية والقانونيـة، ل٧٧؛ د.نـورى لطيـف: القانون الدستورى، ل١٤٢.

[12] د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل١٨٦.

لۆك دەسەڵاتی یاسادانانی بەسەربەخۆیی داناوە، بەڵام دەسەڵاتی جێبەجێ كردنو دەسەڵاتی فیدراڵیی، داوەتە یەك دەست كە مەلیكە.[١٣]

كۆنەكردنەوەی دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ كردن لای لۆك لە یەك دەست، بۆ دوو هۆ دەگەڕێتەوە:

یەكەم: هۆی پراكتیكی یە، لێرەدا بۆ جیاوازی سروشتی كارەكە دەگەڕێتەوە، بەو مانایەی دەسەڵاتی یاسادانان ئەركەكەی دانانی یاساو ڕێسای گشتیە بۆ داهاتوو، ئەمەش پێویست ناكات كۆبوونەوەكان بەبەردەوامیو ڕۆژانە بێت، بەپێچەوانەوە دەسەڵاتی جێبەجێ كردن پێویستە بەردەوام بێت، چونكە یاساكان بەبەردەوامی دەبێت جێ بەجێ بكرێن.[١٤]

دووەم: هۆكاری دەروونیو تەكنیكی یە: دانانی دوو دەسەڵات لەیەك دەست دەبێتە هۆی ستەمكاری بۆیە پێویستە ئەو دەسەڵاتانە دابەش بكرێن بەسەر چەند دەستەیەك بۆ ئەوەی دەسەڵاتەكان چاودێری یەكتر بكەن.[١٥]

٢-١-١-٢: پرەنسیپی جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان لای ڕۆسۆ:

فەیلەسوف ڕۆسۆ (١٧١٢–١٧٧٨) لەبۆچوونەكانی جیاكردنەوەی هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ كردن بەپێویست دەزانیٚ، ئەمەش لەبەر جیاوازی سروشتی هەریەكێكیان،[١٦] و بنەمای پرەنسیپی جیاكردنەوەی نێوان دەسەڵاتەكان لای ڕۆسۆ دەگەڕێتەوە بۆ ویستی گشتی.[١٧]

---

13 د.منذر الشاوی: الدولة الديموقراطية في الفلسفة السياسية والقانونية، ل٧٩.

14 د.ثروت بدوی: س. پ، ل١٣٢؛ د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل١٨٢؛ د.منذر الشاوی: الدولة الديمقراطية في الفلسفة السياسية والقانونية، ل٧٤،٧٥؛ لطيف مصطفى امين: س. پ، ل٦٧.

15 د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل١٨٥؛ د.ثروت البدوی: س. پ، ل٧٥؛ لطيف مصطفى امين: س. پ، ل٦٧.

16 د. محمد كامل ليلة: النظم السياسية الدولة و الحكومة، ل٦٢؛ د.عبداللة اسماعيل البستانی: س.

ڕۆسۆ لە بۆچونەكانیدا گەڕاوەتەوە بۆ لێكدانەوەكانی لەسەر سەروەری، كە لەبنەڕەتدا لە دەسەڵاتی یاسادانان چڕ دەكرێتەوە كە نوێنەرایەتی گەل دەكات، بەڵام لەبەر ئەوەی ئەو دەسەڵاتە بەبەردەوامی بۆ دانانی یاسا كۆنابێتەوە، بۆیە پێویست دەكات دەستەیەكی دیكە هەبێت بۆ جێبەجێ كردنی ئەو یاسایانە ئەویش دەستەی جێبەجێ كردنە.[١٨]

لەم بۆچوونەی ڕۆسۆ دەردەكەوێت كە دەسەڵاتی یاسادانان هەیمەنەی لەسەر دەسەڵاتی جێبەجێ كردن هەیەو سەروەری تایبەتە بەدەسەڵاتی یاسادانان.[١٩] جگە لەوە دەسەڵاتی جێبەجێ كردن بریتی یە لەناوەندێك لەنێوان تاكەكانی گەلو دەسەڵاتی یاسادانان.[٢٠]

بەو مانایە بێت دەسەڵاتی جێبەجێ كردن پاشكۆی دەسەڵاتی یاسادانانەو لەخزمەت دەسەڵاتی جێبەجێ كردنە، كەواتە دەسەڵاتی یاسادانان دەتوانیٚ چاودێری بكاتو لای بدات.[٢١] و سەبارەت بە دەسەڵاتی دادوەری بەبەشێك لەدەسەڵاتی جێبەجێ كردن دادەنێت.[٢٢]

بۆیە گەر دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆ نەبێتو بەشێك بێت لە دەسەڵاتی جێبەجێ كردن ئەوكات ئەنجامی ئەوەی لیٚ دەكەوێتەوە كە دادوەرەكان ملكەچی

پ، ل١٣٨.

17 جان جاك روسو: العقد الاجتماعي، ترجمة، عادل زعيتر، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٥٤، ص٥٩.

18 د.عادل الطبطائی: الحدود الدستورية بين السلطتين التشريعية و القضائية (دراسة مقارنة)، مجلس النشر العلمی، جامعة الكويت، ٢٠٠٠، ل٨.

19 د.عبدالله اسماعيل البستانی: س. پ، ل١٣٨.

20 د.عادل الطبطائی: الحدود الدستورية بين السلطتين التشريعية و القضائية، ل٧.

21 ه.س، ل١٨٨.

22 د.عبدالله اسماعيل البستانی، س. پ، ل١٣٩.

ئەو ڕێسا گشتیانە دەبن کە گشت فەرمانبەرەکانی دەوڵەت مل کەچ دەبن بۆی. ئەمەش زیان بە پڕەنسیپی جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان دەگەیەنێت.

٢-١-١-٣: پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لای (مۆنتسکیۆ):

ڕۆڵی سەرەکی ئەم پڕەنسیپە بۆ فەیلەسوفی فەڕەنسی مۆنتسکیۆ دەگەڕێتەوە کە لەپەرتووکە بەناوبانگەکەی (ڕۆحی یاساکان)دا باسی کردووە، کە لە ١٧٤٨ز دانراوە،[٢٣] چونکە مۆنتسکیۆ "ئەو پڕەنسیپەی بەوردەکارییەوە خوێندۆتەوەو تەنها کورتی نەکردۆتەوە لەدابەشکردنی ئەرکەکانی دەوڵەت".[٢٤] بۆیە ناوی مۆنتسکیۆو پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بەیەکەوە گرێ دراون.

مۆنتسکیۆ دەنوسێت لەدەوڵەتدا سێ جۆرە دەسەڵات هەن، ئەم دەسەڵاتانەش لەلایەن دەستەی سەربەخۆ لەیەکتری پیادە دەکرێن بەم شێوەیە:

١- دەسەڵاتی یاسادانان: کاری بریتی یە لە دانانی یاساکان بۆ ماوەیەکی دیاریکراو یان بۆ هەمیشەیی و دەسەڵاتی هەموارکردن و هەڵوەشاندنەوەی ئەو یاسایانەی هەیە.

٢- دەسەڵاتی جێبەجێ کردن: کاری بریتییە لە پارێزگاری ئاسایشی ناوخۆو دەرەوە، دەسەڵاتی شەڕو ئاشتی و ئاڵوگۆڕی باڵیۆزەکانی هەیە.

[23] د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل١٨٢؛ د.عبدالله اسماعيل البستانى: س. پ، ل١٣٤؛ د.عبدالحميد ميتولى: س. پ، ل١٨٤؛ سيد صبرى: مبادىء القانون الدستورى، ط٤، القاهرة، ١٩٤٩، ل١٦٦.

[24] لطيف مصطفى امين: س. پ، ل٧٢.

٣- دەسەڵاتی دادوەری: ئەم دەسەڵاتە چارەسەری کێشەی نێوان تاکەکان دەکات و دەسەڵاتی دانانی سزای هەیە.[٢٥]

لێرەدا ڕوون دەبێتەوە کە مۆنتسکیۆ دەسەڵاتی دادوەری بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ داناوەو نەیکردوە بە پاشکۆی دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، جگە لەوە باسی لەمەترسی ئەو پاشکۆ بوونەی دەسەڵاتی دادوەریش کردووەو دەنووسێ: "ئەگەر دەسەڵاتی دادوەری لەدەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن جیا نەکرێتەوە دیسان ئازادی بوونی نامێنێت، چونکە بڕیاردان و حوکم دەرکردن لەمەڕ ژیان و ئازادی تاکە کەسان سەرەڕۆیانە دەبێ و هەرکاتێك کە دادوەر خۆی هەم یاسادانەرو هەم جێ بەجێ کار بوو دەسەڵاتەکەی ستەمکار دەبێ".[٢٦]

جگە لەوە لەو کاتەش ئازادی نامێنێ، کە دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن کەوتە دەستی تاکە کەسێك یان گروپێك، چونکە گریمانەی ئەوە هەیە، کە لەیەك کاتدا یاسای ستەمکارانە دابڕێژێ و ستەمکارانەش جێ بەجێیان بکات.[٢٧] ئەوەشی لە تاقی کردنەوەی دەسەڵاتی وڵاتەکان بۆ ڕون بۆتەوە، بۆ نموونە کاتێك کەباسی تورکیاو ئیتاڵیا دەکات دەڵێ: "لە تورکیا لەبەر ئەوەی ئەو سێ دەسەڵاتە لە دەستی پاشا دایەو لەیەك شوێن کۆبۆتەوە ستەمکاریەکی تۆقێنەر فەرمانڕەوایە، لە کۆماری ئیتاڵیا دیسان، چونکە ئەو سێ دەسەڵاتە لەیەك شوێندا کۆکراوەتەوە".[٢٨] کە واتە مۆنتسکیۆ ئەوەی ڕوون کردۆتەوە کە

[25] مۆنتسکیۆ: س. پ، ل٢٥١.

[26] ه. س، ل٢٥١.

[27] ه. پ، ل٢٥١.

[28] ه. س، ل٢٥٢.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان دەبێتە هۆی چڕنەبوونەوەی دەسەڵات لەدەستی یەك دەستە ئەمەش بۆڕێگرتنە لەخراپ بەکارهێنانی.[٢٩]

کەواتە ئەو هۆکارو ئامانجانەی لەپشت بانگەشەی مۆنتسکیۆوەن بۆ جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان بریتین لە:-

١- هۆکاری دەروونی: مۆنتسکیۆ دەنووسێ: "ئەزموون ڕاستی ئەو بابەتەیان سەلماندووە کە هەرکەسێك جڵەوی دەسەڵات بگرێتە دەست حەز دەکات بۆ بەرژەوەندی تایبەتی خۆی سوود لەدەسەڵات وەربگرێ".[٣٠]

کەواتە پەیوەندی نێوان دەسەڵاتو بەرژەوەندی کەسی زۆر نزیکە ئەگەر ڕێك نەخرێتو سنوورێك بۆ دەسەڵات دانەنرێت کاریگەری لەسەر دەروونی مرۆڤ دەبێت بۆ ئەوەی دەسەڵات بەرەو ستەمکاری بەرێت.

٢- داماڵینی دەسەڵاتی یاسادانان لەدەست مەلیك، دەسەڵاتی ڕەهای مەلیكو دیکتاتۆرەکان لەو سەردەمە فاکتەرێکی ترە بۆ هێنانەکایەی ئەم پرەنسیپە لای مۆنتسکیۆ، دیارە ئەمەش بۆ داماڵینی دەسەڵاتی یاسادانان بووە لەدەست مەلیك. لەبەشێکی ڕەخنەکان کە لەسەر ئەم پرەنسیپەیە، بریتیە لەوەی ئەم پرەنسیپە لەسەردەمی ئەمڕۆ ئەو ڕۆڵەی نەماوە، چونکە هاتنەکایەی خودی ئەم پرەنسیپە بۆ داماڵینی دەسەڵاتی یاسادانان بووە لەدەست مەلیك.[٣١] بۆ نموونە لەکاتی گفتوگۆکردنی پرۆژەی دەستوری فەرەنسا ساڵی ١٩٤٦ بەشێك لەیاسا ناسان ڕەخنەیان لەو پرەنسیپە گرت لەبەرئەوەی ئەو پرەنسیپە

---

29 د.عبدالغني سیونی عبدالله: النظم السیاسیة والقانون الدستوری، ل٢٥٠.

30 مۆنتسکیۆ: س. پ، ل٢٤٩.

31 د. محمد کامل لیلة: النظم السیاسیة الدول والحکومات، ل٥٦٥؛ ابراهیم عبدالعزیز شیحا: النظم السیاسیة الدول والحکومات، ل٢٨٤؛ عبدالغنی بسیونی:النظم السیاسیة والقانون الدستوری، ل٢٥٢.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

پشت بەمێژوو دەبەستێت کە مەبەست لێی داماڵینی دەسەڵاتی یاسادانان بووە لەدەست مەلیکەکان.[٣٢]

٣- پارێزگاری لە ئازادی:

لەنێوان ئازادیو جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان پەیوەندیەکی بەهێز هەیە، کە زهێر شکر ئازادیو جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی بەیەکەوە بەستۆتەوە بەشێوەیەك وای دەبینێ ئازادی بوونی نیە بەبێ جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان.[٣٣]

بۆ هێنانەدی ئەم ئامانجەش مۆنتسکیۆ وا بەباش دەزانێت: بارودۆخو هەلومەرجی گشتی وڵات بەجۆرێك ڕێك بخرێت کە خودی دەسەڵات پێشی دەسەڵات بگرێت.[٣٤] کەواتە مۆنتسکیۆ تەنها بە جەخت کردنەوەی لەسەر جیاکردنەوەی دەسەلاتەکان لەوڵات نەوەستاوە ، بەڵکو دەسەڵاتەکانیشی پابەند کردووە تا چاودێری یەکتر بکەنو یەکتری ڕابگرن لەو سنوورەی کە بڕیاریان بۆ دراوە.[٣٥]

کەواتە لەوکاتەی دەسەڵاتەکان لەدەوڵەت دابەش دەکرێت بەسەر دەستەی سەربەخۆ لەیەك دەست کۆناکرێتەوە، ئەمە ڕێگر دەبێ لەستەمکاری لەبەرامبەریشدا پارێزگاری لەئازادی دەکرێت.

٤- هێنانەدی ڕەوایەتی دەوڵەت:

لەڕێگای ئەم پرەنسیپەوە دەتوانرێت ڕێز لەیاسا بگرێو بەباشی بچەسپێنێ، چونکە ئەگەر هەر سێ دەسەڵاتەکە سەربەخۆ نەبوون لەیەکتر دەبێتە هۆی لەدەست دانی گشتێتیو بێ لایەنی یاسا، بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر هەر سێ

---

32 د. محمد کامل لیلة: النظم السیاسیة الدول والحکومات، ل٥٦٥

33 زهیر شکر: س.پ، ل١٧٤.

34 مۆنتسکیۆ: س. پ، ل٢٤٩.

35 عبدالغنی بسیونی: النظم السیاسیة والقانون الدستوری، ل٢٤٩.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەسەڵات یان دوو دەسەڵات لەدەست یەك کەس کۆبۆوە دەبێتە لەناوچوونی ئەو دوو ڕەگەزەی یاسا.[٣٦]

کەواتە مەرجە یاسا بەگشتی لەسەر گشت تاکەکانی کۆمەڵگا بچەسپێ بەبێ جیاوازی، بەڵام ئەگەر دەسەڵاتەکان جیانەکرانەوە دەبێتە تێکەڵ بوونی یاسادانەرو یاسا جێبەجێ کار لەیەك کاتدا، یاخود لەناوچوونی چاودێری دادوەر ئەگەر دەسەڵاتی یاسادانان‌و دادوەری لەیەك دەست کۆکرانەوە لەبەر ئەوەی خۆی دادوەرو خۆی جێبەجێ کارە.[٣٧] مۆنتسکیۆ دەنوسێ: "کاتێك دەسەڵاتی یاسادانان‌و دەسەڵاتی جێبەجێ کردن ئاوێتەو تێکەڵاوی یەکترکران‌و کەوتنە چنگی تاکەکەسێك یان گروپێك، کە دەسەڵاتی لەدەست دایە، ئیتر ئازادی بوونی نامێنێ، چونکە پێویستە هەمیشە لەوە بترسین کە ئەو تاکەکەسە یان گروپە یاسای ستەمکارانە دابڕێژێ‌و زۆر ستەمکارانەش جێبەجێ ی بکات".[٣٨]

٥- تایبەتمەندبوون لەکار:

دابەش کردنی دەسەڵات‌و جیاکردنەوەیان لەیەکتر، بەشێوەیەك کە هەردەستەو گروپێك تایبەت بن بە وردەکاری‌و تایبەتمەندی دەسەڵاتێك، بێگومان دەبێتە هۆی دابەش بوونی کارو سەرکەوتن لە جێبەجێ کردن، چونکە لەڕێگای ئەم جیاکردنەوەیە هەردەسەڵاتێك لەدەسەڵات‌و کارەکەیدا تایبەتمەندی وەردەگرێت.[٣٩]

[36] د. خالد سمارة الزرعی: س. ث، ل١٣٥، ١٣٦.

[37] عبدالغنی بسیونی: النظم السیاسیة والقانون الدستوری، ل٢٠١.

[38] مۆنتسکیۆ: س. پ، ل٢٥١.

[39] ابراهیم عبدالعزیز شیحا: النظم السیاسة، الدول والحکومات، ل٢٨٣.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٢-١-٢ مانای پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان:

سەرەتا بەرلەباسکردنی ئەم پڕەنسیپە پێویستە جیاکاری لە نێوان سێ زاراوە بکەین کە زۆر لە یەکتر نزیکن، یەکەم دابەشکردنی وەزیفەیە، دووەم دابەشکردنی دەسەڵاتە، سێیەم جیاکردنەوەی دەسەڵاتە.

یەکەم دابەشکردنی وەزیفە: دابەشکردن بابەتێکی کۆنە کەسەرەتاکەی بۆ شارە دەوڵەتەکانی یۆنانی دەگەڕێتەوە، کە مانای دابەشکردنی وەزیفەی دەوڵەتە بۆ وەزیفەی یاسادانان، وەزیفەی جێبەجێ کردن، و وەزیفەی دادوەری بەگوێرەی سروشی وەزیفەکەی.[٤٠]

ئەگەرچی دەوڵەتی سەردەمی کۆن لە دەوڵەتی ئەو سەردەمەی ئەمڕۆ جیاوازە، بەڵام لەهەموو کاتێکدا هەندێك ئامانجی جێگرو بەردەوام هەبووە بۆ دەوڵەت‌و لە هەموو دەوڵەتێکیش هەبووە.[٤١]

دووەم دابەشکردنی دەسەڵاتە، مەبەست دابەشکردنی دەسەڵاتە بەسەر زیاتر لەیەك کەس یان ئەنجومەن بەهاوبەشی لە پیادەکردنی یەك دەسەڵاتدا بەشداربن.[٤٢]

کەواتە ئەم دابەشکردنە مانای چەندایەتی(تعدد) دەستەکانی فەرمانڕەوایە کەدەکرێت بەگوێرەی سێ وەزیفە یاساییەکانی دەوڵەت دابەش بکرێت بەسەر

[40] وەرگیراوە لە: (سردار یاسین حمدامین: استقلال السلطة القضائیة بین النظریة والتطبیق، دراسة مقارنة، رسالة ماجستیر، غیر منشورة، کلیة القانون والسیاسة– قسم القانون، فی جامعة صلاح الدین، ٢٠٠١، ل٣٩).

[41] د.مصطفی ابو زید فهمی: س. پ، ل٣٩.

[42] منذر الشاوی: القانون الدستوری نظریة الدولة، ل١٧٤.

سێ دەستەو هەریەکەیان وەزیفەیەکی دیاریکراو بەپیادە دەکەن، کەواتە بەومانایە بێت سێ دەسەلأت دەبێت:

١-دەسەلأتی یاسادانان. ٢-دەسەلأتی جێبەجێ کردن. ٣-دەسەلأتی دادوەری.[٤٣]

سێیەم: پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان:

مانای ئەم پڕەنسیپە چڕ نەبوونەوەی هەرسێ دەسەلأتی یاسا دانانو جێبەجێ کردنو دادوەری یە لەیەك دەست، بەڵکو پێویستە دابەش بکرێن لەسەر دامەزراوەی سەربەخۆو هاوسەنگ لەیەکتری.[٤٤]

کەواتە ئەمەیان فراوانترەو هەردوو ماناکەی پێشوو دەگرێتەوە، چونکە لەلایەك دابەشکردنی وەزیفەیە، لەلایەکی دیکەش دابەشکردنی دەسەلأتە بەسەر سێ دەستەو چڕنەبوونەوەی دەسەلأتە لەدەست یەك کەس،[٤٥] بەلأم جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان بەمانای سەربەخۆیی تەواوی دەسەلأتەکان نییە لەیەکتری، بەڵکو هاوسەنگیو هاوکاری نێوان دەسەلأتەکانە.[٤٦]

---

[43] لطيف مصطفى امين: مبدأ الفصل بين السلطات و وحدتها وتطبيقها فى الدساتير العراقية (دراسة تحليلية مقارنة)، رسالة ماجستير غير منشورة، كلية القانون بجامعة- السليمانية، ٢٠٠٣، ل٦٠.

[44] د.ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسة الدول والحكومات، ل٢٨١؛ زهير شكر: س. پ، ل١٧٤؛ MARSHALL, GEOFFREY: CONSTITUTIONAL THEORY, OXFORD AT TGE CLARENDON PRESS, P.110.

[45] د.عبدالحميد متولي: القانون الدستورى والانظمة السياسية، ج١، ط٤، دار المعارف، الاسكندرية، القاهرة، ١٩٦٦، ل١٨٧؛ زهير شكر: س. پ، ل١٧٤.

[46] د.محمد محذوب: القانون الدستورى والنظام السياسى فى لبنان، ط٤، منشورات الحلب الحقوقية، بيروت- لبنان، ٢٠٠٢، ل١٠٥؛ د.ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسية للدول والحكومات، ل٢٨١؛ د.عبدالغنى بسيونى عبدالله: النظم السياسية والقانون الدستورى، ل٢٦٠.

کەواتە جۆری پەیوەندی نێوان دەسەلأتەکان بەدوو شێوە دەبێت، یەکەم جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان بەڕەهایی دەبێت، کەبەشێك لەیاسا ناسان ڕاڤەیەکی هەڵەیان بۆ ئەم پڕەنسیپە کردووە، کە جیاکردنەوەی دەسەلأتەکانیان بە ڕەهاییو بەدابڕان لەیەکتری لێك داوەتەوە، و ڕابەرانی شۆڕشی فەرەنسیو ئەمەریکی لەکاتی دانانی دەستوری وڵاتەکەیان بۆ ئەم لێکدانەوەیە چوو.[٤٧] دووەم جیاکردنەوەی ڕێژەیی یان نەرمی دەسەلأتەکانە، ئەگەر جیاکردنەوەی ڕەها ببێتە هۆی ئەوەی هەر دەسەلأتەی بەشێوەیەکی دابڕاو پیادەی تایبەتکاری خۆی بکات، ئەوە ئەم جیاکردنەوە ڕێژەیی یە بەپێچەوانەوە دەسەلأتەکان هاوکارو چاودێری یەکتری دەکەنو کاریگەری لەسەر یەکتری دروست دەکەن، ئەمەش ڕێگر دەبێت لەئەگەری خراپ بەکارهێنانی دەسەلأت، چونکە هەردەسەلأتەی چاودێری ئەوی دیکە دەکاتو ئاستێك بۆ یەکتری دادەنێن ئەگەر دەسەلأتەکەی خراپ بەکارهێنا.[٤٨]

٢-٢: ڕەخنە لە پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان:

١- ئەم پڕەنسیپە ناکۆکە لەگەڵ پڕەنسیپی یەکپارچەیی (یەکبوو)ی دەوڵەتو یەکپارچەیی دەسەلأتو سەروەری، چونکە هەرسێ دەسەلأتەکە لە دەوڵەت لەشێوەی لەشی مرۆڤە یان وەك ئامێرێکە، کە بەشەکانی بەتوندی بەیەکەوە بەستراوەنەتەوە، بۆ جولأندنو ئاراستەکردن پێویستیان بەیەك جوڵێنەرە، بۆیە دەوڵەتیش پێویستی بەیەك سەرکردەو یەك لێپرسراوی

---

[47] د.عبدالحميد متولي: س. پ، ل١٨٧.

[48] لطيف مصطفى امين: س. پ، ل٦٤.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

ناوەندی هەیە، بەڵام ئەم دوو پێویستیە لەگەڵ دابەش کردنی دەسەڵات لەناو دەچن.[49]

٢- دابەش بوونی لێپرسراوی، دابەش کردنی دەسەڵات دەبێتە هۆی دابەش بوونی لێپرسراوێتی لەنێوان دامەزراوەکانی دەوڵەت، واتە لەم دابەش بوونە هەریەکەیان بەشێکی بچووك لە لێپرسراویەتی بەردەکەوێت،[50] بەڵام بەپێچەوانەوە ئەگەر هەموو دەسەڵات لەیەك دەست بێت نابێتە هۆی دابەش بوونی لێپرسراوێتی.[51]

٣- ئامانجی ئەم پرەنسیپە دروست کردنی هاوسەنگیو یەکسانی یە لەنێوان هەرسێ دەسەڵات و پارێزگاری لەسەربەخۆییان، بەڵام لە بواری پراکتیکی ئەمە خەیاڵیە، چونکە وردە وردە دەسەڵاتێك دەسەپێ بەسەر دەسەڵاتێکی تر، بۆیە تەنها لەبواری تیۆری دەمێنێتەوەو لەواقعی دوور دەکەوێتەوە.[52] جگە لەمە ڕێکخستنی سیاسی لەدەوڵەتانی ئەمڕۆ جا چ ئەوانەی بەفرە پارتیان وەرگرتووە یان بە دوو پارت یان یەك پارت، دەبینین جیاکردنەوەی دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن پراکتیکی نییە، ئەمەش لەبەر ئەوەی سەرۆکی حکومەت کە یەکسانە بەسەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەلایەن زۆرینەی ئەندامانی پەرلەمان هەڵدەبژێردرێتو زۆربەی یاساکانیش لەلایەن خودی سەرۆکی حکومەت پێشکەش بە پەرلەمان

---

[49] د. عبدالله اسماعيل البستاني: س. پ، ل١٣٩.

[50] السيد صبرى: س. پ، ل١٧٢؛ د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسية الدول والحكومات، ل٢٨٥.

[51] سردار ياسين حمدامين، س. پ، ل٤٥.

[52] د. محمد كامل ليلة: النظم السياسية الدولة الحكومة، ل٥٦٣؛ لطيف مصطفى أمين: س. پ، ل٩٢.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دەکرێت.[53] ئەم بۆ چوونەش ڕاستە سەبارەت بە جیاکردنەوەی دادگاش، چونکە دادگاکان ئەو یاسایانە جێبەجێ دەکەن کە لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردن پێشنیار کرابێت یان لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان دانرابێت، لەلایەکی تر لە زۆربەی وڵاتەکان دادوەرەکان لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بەڕێو شوێنی تایبەت دادەمەزرێت.[54]

٤- ئەم پرەنسیپە لەسەردەمی ئەمڕۆدا سوودو ڕۆڵی نەماوە، چونکە لەسەرەتادا ئامانجی خودی ئەم پرەنسیپە بۆ داماڵینی دەسەڵاتی یاسا دانان بووە، لەدەستی مەلیك و بۆ پاراستنی گەل بووە، بەڵام ئەمڕۆ حکومەت لە ڕێگای هەڵبژاردنو پرۆسەی دیموکراسی دەسەڵات دەگرنە دەست، لەبەر ئەوە پێویست بەم پرەنسیپە نەماوە.[55]

بەڵام بەشێکی زۆری ئەو ڕەخنانە تێنەگەیشتنە لەم پرەنسیپە، ئەم تێنەگەیشتنەش پەیوەست نییە بە خودی پرەنسیپەکە، بەڵکو پەیوەستە بە جێبەجێ کردنی پرەنسیپەکە.[56] لەلایەکی تر ڕەخنەکان لەو لایەنەوە سەیری جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان دەکەن، کە ڕەهایەو ئێمەش لەم کاتەدا لەگەڵ ئەم ڕەخنەیەین، کە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بەڕەهایی سەرکەوتو نابێت، بەڵکو دەبێتە هۆی دابڕانو دورکەوتنەوەی دەسەڵاتەکان لەیەکتری،[57] بەڵام مەبەست لە خودی پرەنسیپەکە ئەوەنیە، بەڵکو مانای ئەوەیە دەسەڵاتەکان لەلایەك یەکسانو، سەربەخۆن لەیەکتریو لەلایەکی تر هاوکارو چاودێری یەکترینو

---

[53] د. يحيى جميل: الانظمة السياسية المعاصرة، ل١١٤.

[54] د. يحيى جميل: ه. س، ل١١٧، ١١٨.

[55] لطيف مصطفى امين: س. پ، ل٩٣.

[56] د. عادل الطبطائى: الحدود الدستورية بين السلطين التشريعية والقضائية، ل٩.

[57] ه. س، ل٩.

دەســـەڵاتەکان نـــاتوانن یـــەکتری لابـــدەن، هـــیچ دەســـەڵاتێك سـنووری خـۆی نەبەزێنێ و نەبێتە دسەڵاتێکی ستەمکار، کەواتە کاتێك دەڵێین جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان دەبێ ڕاستەوخۆ چاودێری نێوان دەسەڵاتەکانمان لەبەرچاوبێت، بۆیە دەبێ لەپاڵ جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بڵێین چاودێرو هاوکاری نێوانیان.

٢-٣ : جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە سیستەمە سیاسییەکاندا :

٢-٣-١ جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەسیستەمی سەرۆکایەتی :

لەم سیستەمە سەرۆکی دەوڵەت لەهەمان کاتدا سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە، واتە خاوەن دەسەڵاتێکی بەهێزە، بەشێوەیەك کاتێك: دەستوری ئەمەریکی دەسەڵاتێکی فراوان و بەسەنگ و کاریگەریان داوەتە تەنها دەست کەسێك بەشێوەیەك، کە دامەزرێنەرانی دەستور ئەم مەبەستەیان لە هزر نەبوو، کاتێك ئەو دەقانەیان داڕشت کە پەیوەندی بە پۆستی سەرۆکایەتیەوە بوو، تاکە نموونەی ئەم سیستەمەش ویلایەتە یەککگرتووەکانی ئەمەریکایە.[٥٨]

هەڵبژاردنی سەرۆك لە ئەمەریکا بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆیەو بەدوو قۆناغ دادەڕوات، لەسەرەتادا دەنگدەرانی ویلایەتەکان نوێنەرەکانی خۆیان لەهەردوو ئەنجومەنی پیران و نوێنەران هەڵدەبژێرن، لەقۆناغی دووەم بەدەنگ دانێکی ڕاستەوخۆو نهێنی سەرۆکی دەوڵەت هەڵدەبژێرن.

کاتێك دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی جێبەجێ کردن ڕەوایەتی خۆیان ڕاستەوخۆ لە ڕێگای هەڵبژاردن لەلایەن گەلەوە وەربگرن، ئەوە مانای ئەوەیە سەرۆکی دەسەڵاتی یاسادانان دەسەڵاتی نییە، پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوەو ناتوانێت دەستوەربدات لەکاروبارەکانی، بەهەمان شێوە دەسەڵاتی یاسادانان

---

[58] أ. د. داوود مراد حسین: سلطات الرئیس الامریکي بین النص الدستوري والواقع العملي، ط١، مرکز الکتاب الاکادیمی، عمان، ٢٠٠٦، ل٤٠.

لەم سیستەمە بەدانانی یاسا دادەنێت، بەڵام ناتوانێ پرسیار ئاراستەی سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بکات، لەهەمان کاتدا ناتوانێت متمانەی لێ وەرگرێتەوە.[٥٩]

لە دەستوری ئەمەریکادا سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بەسەرۆکی دەوڵەت دراوە، و لەبڕگەی دوودا سەرۆکی هێزە چەکدارەکانە و دەسەڵاتی دامەزراندنی فەرمانبەرە باڵاکانی وڵاتی پێدراوە، مەبەستی نوسەرانی یاسای بنەڕەتی لەم دوو بڕیار نامەیە ئەوەبووە کە دڵنیابن لەوەی وڵاتەکەیان لەکاتی قەیران و باری نەهامەتیدا توانای ئەوەی هەبێ بڕیاربداو بەرگری لەخۆی بکا، لێکدانەوەی ئەم بڕیارنامانە بەوشێوەیەی سەرەوە لەکاتی چەندین قەیرانی جیاواز جیاوازدا لەلایەن سەرۆکە یەك لەدوای یەکەکانی ئەمەریکاوە بووەتە هۆی بەهێزکردنی دەسەڵاتی سەرۆك کۆمار لەسەر دەسەڵاتەکانی کۆنگرێس.[٦٠]

لەدەستوری فیدڕاڵی ئەمەریکادا دەقێکی ڕاشکاوانەی تێدا نییە، دەربڕی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بێت، بەڵام ئەو دەقانەی پەیوەندی نێوان هەرسێ دەسەڵاتەکەی ڕێك خستووە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەم سیستەمە شێوەی ڕەهای وەرگرتووە،[٦١] چونکە کاریگەری و چاودێر بەرامبەر نیە لەنێوان دەسەڵاتەکان،[٦٢] بۆ نموونە پەرلەمان ناتوانێ چاودێری کارەکانی دەستەی جێبەجێ کردن بکات، لەبەرامبەردا سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ

---

[59] د.یحی الجمل: الانظمة السیاسیة المعاصرة، ل١٥؛ لطیف مصطفی امین: س. پ، ل٩٣.

[60] ڕۆتگار لینداڵ/ سەرپەرشتیکار: دابەشکردنی دەسەڵات، و/ فایەق سەعید، چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣، ل٢١٠.

[61] أ. د. داوود مراد حسین: س. پ، ل٣٨.

[62] د.صالح جواد الکاظم و د.علی غالب العانی: الانظمة السیاسیة، مطبعة دار الحکمة، بغداد، ١٩٩١، ل٧٧.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

کردن ناتوانێت پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوە، و بەفەرمیش دەسەڵاتی جێبەجێ کردن ناتوانن پێشنیاری پرۆژەی یاسایی بکەن.[٦٣]

جگە لەوە دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆیە لەهەردوو دەسەڵاتەکەی تر، ئەمە لەلایەنی تیۆری یەوە، بەڵام لەبواری پراکتیکی دا هاوکاری و چاودێری لەنێوان دەسەڵاتەکاندا هەیە. بۆیە گەر بەووردی لەبڕگەکانی دەستور ووردببینەوە دەبینین:

یەکەم: هاوکاری نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن: سەرۆکی ئەمەریکا لەڕێگای نامەی ساڵانەی کەپێشکەشی کۆنگرێسی دەکات بۆ چوونەکانی خۆی دەربارەی یەکێتی دەخاتەڕوو، کە زۆر کات ئەم پێشنیارانە دەبنە سەرچاوەیەك بۆ پرۆژەی یاسا، بەڵام بەمانای یاسا نیە کە لە سیستەمی پەرلەمانی هەیە.[٦٤] ویاخود لە ڕێگای لایەنگرانی خۆی لە هەردوو ئەنجومەنەکە پرۆژەی یاسایی پێشنیار دەکات.[٦٥]

٢- بە گوێرەی دەستور، ئەنجومەنی پیران لەگەڵ سەرۆك لەدامەزراندنی گەورە فەرمانبەران و نێردراوی دبلۆماسیدا بەشدارە، و پەرلەمان لەگەڵ دەسەڵاتی جێبەجێ کردنیش لەدەنگ دان لەسەر پەیماننامەکان لەگەڵ هەندێ لەتایبەتمەندیەکانی سیاسەتی دەرەکی بەشدارن.[٦٦]

[63] ه.س، ل٨١؛ د.عبدالحميد متولى: س. پ، ل٢٦١.

[64] د.صالح جواد الكاظم و د.على غالب العانى: س. پ، ل٨١؛ د.محمد عبدالحميد ابو زيد: توازن السلطات ورقابتها (دراسة مقارنة) النشر الذهبي، بدون مكان، ٢٠٠٣، ل٢٥١؛ GEOFFREY MARSHALL: Op. Cit, P.114, 115.

[65] د. صالح جواد الكاظم و د. على غالب العانى: ه. س، ل٨١.

[66] بڕوانە: (مادە (٢)، لە دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا).

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

٣- پێك هێنانی لیژنەی پەرلەمانی لەلایەن کۆنگرێس بۆ هەموو مەبەستێك،[٦٧] ئەم لیژنانە لەدەستور ئاماژەیان بۆ نەکراوە، و پارێزگاری لە پەیوەندی نێوان حکومەت و پەرلەماندا دەکەن، ئەم لیژنانە هەڵدەستن پرۆژە ئامادە دەکەن، کە دەخرێتە بەردەم پەرلەمان.[٦٨]

دووەم: چاودێری و کاریگەری نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن:

١- سەرۆکی دەوڵەت مافی ڤیتۆی هەیە لەسەر ئەو یاسایانەی کە پەرلەمان دەریان دەکات:

سەرۆکی ئەمەریکا لە دەستوردا مافی ناڕازی بوونی پێ دراوە لەسەر ئەو یاسایانەی کە کۆنگرێس دەریان دەکات،[٦٩] بەڵام ئەم ناڕازی بوونەی سەرۆك تەنها لەجاری یەکەم لەبەر چاو دەگیرێت و ئەگەر جاری دووەم ٣/١ی ئەندامانی ئەنجومەنەکە ڕازی بوون دەبێتە یاسا. ئەم دەسەڵاتەی سەرۆکی دەوڵەت وەك بەدەر بوونێکە لە سیستەمی جیاکردنەوەی تەواوی نێوان دەسەڵاتەکان.[٧٠]

٢- لە سیستەمی سەرۆکایەتی سەرۆك لەبەردەم دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لێپرسراو نیە، بەڵام پەرلەمان دەتوانێ لێکۆڵینەوەی لەگەڵ بکات و سزای بدات لەسەر هەندێ تاوان وەك (خیانەت) و بەرتیل، گەورە کەتن (جنایە) و کەتن (جنحە)ی ترسناك،[٧١] کە لەم کاتەدا پەرلەمان تۆمەتەکەی ئاراستە دەکات و ئەنجومەنی پیرانیش دادگایی دەکات، سزاکەی لادانە لەسەر کارەکەی.

[67] د.محمد عبدالحميد ابو زيد: س. پ، ل٢٦٣.

[68] د.عبدالحميد متولي: س. پ، ل٢٨٣.

[69] د.محمد عبدالحميد ابو زيد: س. پ، ل٢٦٢؛ سولاف محمد امين: س. پ، ل٥٤.

[70] د.محمد عبدالحميد ابو زيد: ه. س، ل٢٦٠.

[71] بڕوانە: (مادە (٢) بڕگە (٤)، لە دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا).

٣- دەسەڵاتی دادوەری چاودێری کارەکانی دەسەڵاتی یاسادانان دەکات، لە ڕێگای چاودێری دەستوریبوونی یاساکانەوە.[٧٢]

٢-٣-٢: جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لە سیستەمی پەرلەمانی:

ئەم سیستەمە تا ئەمڕۆ بەر بڵاوترین سیستەمی فەرمانڕەواییە لە دەوڵەتە فیدڕاڵیەکاندا، یاساناسان سەبارەت بە دیاری کردنی پایەو ڕەگەزە گرنگەکانی ئەم سیستەمە هەریەکەیان لە ڕوانگەیەکەوە دابەشی دەکەن، بەڵام لەناوەڕۆك دا هەموویان یەك دەگرنەوە. لێرەدا ئێمە پایەکانی ئەم دوو سیستەمە لە دوو پایەدا کۆ دەکەینەوە، یەکەم دوانەیی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە، دووەم هاوکاریو چاودێری ئاڵوگۆڕە لەنێوان دەسەڵاتی جێبەجێ کردنو دەسەڵاتی یاسادانان.[٧٣] جگە لەوە ئەندامی ئەنجومەنی نوێنەرایەتی لەسیستەمی پەرلەمانی مەرجە لەلایەن گەلەوە هەڵبژێردرێتو لەفەرمانڕەوایەتیدا پیادەی دەسەڵاتێکی چالاکی کرداری بکات.[٧٤]

لەڕاستی دا ئەو هاوکاریو هاوسەنگی یە ناوەڕۆکی سیستەمی پەرلەمانی یە لەبەر ئەوەی بەنەمانیان دەبێتە نەمانی ئەو سیستەمە هەرچەندە پەرلەمان بوونی هەبێت،[٧٥] کەواتە سیستەمی پەرلەمانی بەگوێرەی پایەی یەکەم سەرۆکی دەوڵەت هەمان کەس نییە کە سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە، کەواتە: سەرۆکی دەوڵەت ئەگەر لە ڕووی تیۆری دابنرێت بەسەرۆکی دەسەڵاتی جێ بەجێ کردن، بەڵام دەسەڵاتەکەی بۆ ناوەوە نا چالاکە ئەمەش لەئەنجامی

72 د. فیصل کلثوم: س. پ، ل٥٠٩.

73 د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٣٢٠.

74 ه. س، ل٢٥٩، ٢٦٠.

75 د. عبدالله اسماعیل البستانی، س. پ، ل١٣٨.

نەبوونی لێپرسراوی سیاسی یە لەبەردەم پەرلەمان،[٧٦] بەڵام نەبوونی ئەم لێپرسراویەتییەی سەرۆکی دەوڵەت جیاوازە، چونکە ئەگەر سەرۆك مەلیك بێت ئەوسا مەلیك لەهەردوو ڕوی سیاسیی و تاوانکاری لێپرسراو نییە، بەڵام ئەگەر حکومەت کۆماری بێت ئەوسا سەرۆکی دەوڵەت تەنها لە ڕوی سیاسیی لێپرسراو نییە.[٧٧]

لەسیستەمی پەرلەمانیدا وەزارەت تەواوکەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە، چونکە وەزارەت لێپرسراوە لەڕوی سیاسیی بەکردار پیادەی دەسەڵات دەکات،[٧٨] و لێپرسراویەتی وەزارەتیش لەبەردەم پەرلەماندا لێپرسراویەتێکی سیاسیی بەکۆمەڵە.[٧٩] هەروەها وەزارەت لەسیستەمی پەرلەمانی هاوکارە لەنێوان سەرۆکی دەوڵەتو پەرلەمان، نەك تەنها ملکەچی سەرۆکی دەوڵەت بێت وەك لەسیستەمی سەرۆکایەتی هەبوو.[٨٠]

پایەی دووەم کە هاوسەنگیو هاوکاری نێوان دەسەڵاتەکانە زۆربەی یاسا ناسان لە دوو خاڵ دا دەیبیننەوە:

١-لێپرسراویەتی وەزارەت لەبەردەم پەرلەمان.

٢-مافی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەهەڵوەشاندنەوەی پەرلەمان.[٨١]

76 د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٣٢٢.

77 وەرگیراوە لە: (لطیف مصطفی امین: س. پ، ل٩٦).

78 د.محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٣٢١.

79 د.صالح جواد الکاظم و د.علی غالب العانی، س. پ، ل٧٠.

80 د.عبدالحمید میتولی: س. پ، ل٢١٧.

81 د. عبدالله اسماعیل البستانی: س. پ، ل١٥٣.

خاڵی یەکەم بەگرنگترین تایبەتمەندی سیستەمی پەرلەمانی دادەنرێت بەشێوەیەك موریس دوفرجیە پێی وایە تەنها ئەم تایبەتمەندیە بەسە بۆ ئەوەی سیستەمێك بەپەرلەمانی دابنرێت.[٨٢]

خاڵی دووەمیش بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی نێوان دەسەڵاتەکانە، کە لەبەرامبەر ئەومافەی دراوە بە پەرلەمان مافی هەڵوەشانەوەی پەرلەمانیش دراوە بە دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، واتە پەرلەمان پێش کۆتایی هاتنی ماوە یاسایەکەی هەڵدەوەشێتەوە.[٨٣]

٢-٣-٣ جیاکردنەوەی دەسەلاتەکان لە حکومەتی کۆمەڵ (سیستەمی ئە نجومەن) :

نموونەی بەرچاو لەبواری پراکتیکی بۆ پەیڕەو کردنی ئەم جۆرە سیستەمە دەوڵەتی سویسرای فیدراڵییە، لەلایەن شارەزایانی دەستوری سویسرا بریتییە، لەو وڵاتەی ئەم سیستەمەی تیایدا سەرهەڵداوەو جێگیر بووە.[٨٤] و سیستەمی حکومەتی بە کۆمەڵە لەسەر بنەمای پاشکۆیەتی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بۆ دەسەڵاتی یاسادانانو تێك هەڵکێشان تیایدا دانراوە، واتە ڕێکخستنی ئەو سیستەمە لەسەر بنەمای یەکسانی و هاوسەنگی نێوان هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێ بەجێ کردن دانەمەزراوە.[٨٥]

[82] وەرگیراوە لە: (لطيف مصطفى امين: س. پ، ل١٠٤).

[83] وەرگیراوە لە: (هـ. س، ل١٠٢).

[84] د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٣٦٧.

[85] د. عبدالغنى بسيونى عبدالله: النظم السياسى والقانون الدستوري، ل٢٥٣؛ د. فيصل كلثوم:، س. پ، ل٦٨٤؛ Select constitutions, Op. Cit, P.443؛ د. محمد كاظم المشهدانى: النظم السياسية، دار الحكمة، بغداد، ١٩٩١، ل٨٥.

بەو مانایەی کە پەرلەمان هەردوو وەزیفەی یاسادانانو جێبەجێ کردن لەخۆ دەگرێت، لەڕێگای لیژنەیەك وەزیفەی جێبەجێ کردن پیادە دەکرێت ئەویش لەژێر ڕێنمایی و چاودێری پەرلەمان دەبێت.[٨٦]

کەواتە لەو سیستەمە هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن لەئاستێکی یەکساندا نین، چونکە دەسەڵاتی یاسادانان لەسەر دەسەڵاتی جێبەجێ کردن باڵاترەو پاشکۆیەتی و ملکەچە بۆ فەرمانەکانی و لێپرسراوە لەبەرامبەری.[٨٧]

لەوەشدا دەردەکەوێت پەرلەمان مافی هەڵوەشانەوەو هەمووارکردنی بڕیارەکانی حکومەتی هەیەو وەزیرەکان لەبەردەوام پەرلەمان لێپرسراونو دەسەڵاتی لادانیانی هەیە.[٨٨] و لەو سیستەمە سەرۆك هیچ دەسەڵاتێکی لەسەر ئەنجومەنی یەکێتی نییە، ئەنجومەنی یەکێتی ناتوانێ پەرلەمان هەڵوەشێنێتەوەو دەست لە کۆبوونەوەکانی وەربداتو ناتوانێ پێشنیاری متمانەو هەڕەشە بەدەست لەکار کێشانەوە بکات.[٨٩]

لەسویسرا لەبەرئەوەی ئەنجومەنی یەکێتی لەپەرلەمانەوە هەڵدەبژێرێت ئەمە بەیەکەم هەنگاوی ملکەچ بوونی ئەنجومەنی یەکێتی بۆ پەرلەمان دادەنرێت.[٩٠]

[86] د. عبدالغنى بسيونى عبدالله: النظم السياسية والقانون الدستوري، ل٢٥٣؛ ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستورى الدول والحكومات، ل٣١١.

[87] د. عبدالغني بسيونى عبدالله: االنظم السياسة والقانون الدستورى، ل٢٥٣؛ ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسة الدول والحكومات، ل٣١١؛ د. نعمان احمد الخطيب: الوسيط في النظم السياسية والقانون الدستورى، ط١، دار الثقافة، عمان، ٢٠٠٤، ل٣٨٦.

[88] د. نعمان احمد الخطيب: الوسيط فى النظم السياسية والقانون الدستورى، ل٣٨٨؛ د. عبدالغنى بسيونى عبدالله: النظم السياسية والقانون الدستورى، ل٢٥٤.

[89] د. اسماعيل الغزال: س. پ، ل٣٩١، ٣٩٢.

[90] د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٣٦٩.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

٢-٤: دەسەلاّتی دادوەریو ڕەگەزەکانی:

٢-٤-١ پرەنسیپی سەربەخۆیی دەسەلاّتی دادوەری:

لەتەوەری پێشوودا ڕوون بۆوە بەپێی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان، دەسەلاّتی سێیەم لە دەوڵەت دەسەلاّتی دادوەرییە، ئەم دەسەلاّتە سەربەخۆیە لەهەردوو دەسەلاّتی یاسادانانو جێبەجێ کردن، سەربەخۆیی دادگا بریتیە لەئەنجامی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان.[91] و ڕێگایان پێ نادرێت دەست وەربدەن لەکاروباری دادگا (القضاء)،[92] بەلاّم بەر لەپێناسەکردنی سەربەخۆیی دادگا پێویستە لەو پرسیارە دەست پێ بکەین، کە ئایا دادوەری دەسەلاّتێکی سەربەخۆیە یان ئەرکێك سەربەخۆیە؟

هەندێك لەیاساناسان لەپێش هەموویانەوەش (د.ثروت انیس الاسیوطی) دادگا بەدەسەلاّتێکی سەربەخۆ دانانێت لەهەردوو دەسەلاّتەکەی تر، بەڵکوو دادگا دادەنێت بەوەزیفەیەکی سەربەخۆو پێیان وایە لە دەوڵەت تەنها دوو دەسەلاّت هەیە، یەکەم دەسەلاّت یاسادانان، دووەم دەسەلاّتی جێ بەجێ

---

[91] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٧٢؛ Select constitutions, Op. Cit., P.118.

[92] ووشەی (القضاء) لە زمانی کوردیدا بەرامبەر ووشەی دادگایە، و لە زمانی عەرەبی بە زۆر مانای جیاواز بەکارهاتووە، بۆ نموونە بەمانای کردنو بەجێ گەیاندن دێت، بەمانای ڕاگەیاندنو هەواڵ پێ گەیاندن، ڕوون کردنەوە، درووست کردن، مردنو کوشتن، دیاری کردنو سنووردارکردن، حوکمو پابەندی، ئیرادە، فەرمان، بەلاّم هەموو ئەو بەکارهێنانە بۆ یەك مانا دەگەڕێتەوە ئەویش تەواوکردنی یان بەتاڵ کردنەوەی لێی جا چ کردار بێ یان قسە. و (القضاء) لە عورفی شەرعی بریتیە لەیەك لاکردنەوەی بەرامبەرەکانو کێشەکان. بڕوانە: (د. اسماعیل ابراهیم البدوي: نظام القضاء الاسلامي، ط١، جامعة الکویت، ١٩٨٩، ل٨٤، ٨٥، ٨٦؛ د. یس عمر یوسف: استقلال السلطة القضائیة في النظامین والوضعي والاسلامي، ط١، دار مکتبة الهلال، بیروت– لبنان، ١٩٩٥، ل٢٥١؛ فاروق کیلانی: استقلال القضاء، ط٢، دار المؤلف، بیروت– لبنان، ١٩٩٩، ل٢٥؛ د. محمد فاروق النبهان: نظام الحکم في الاسلام، مطبوعات جامعة الکویت، ١٩٨٧، ل٦١٤).

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

کردن،[93] بەلاّم لەگەڵ ئەوەدا دان بەسەربەخۆیی دادگادا دەنێن، دیارە ئەمەش لەسروشتی دادگا وەرگیراوەو پرەنسیپی سەربەخۆیی دادگا لای ئەم گروپە بریتییە لەوەی دەسەلاّتەکانی تر ناتوانن دەست لەکاروبارەکانیان وەربدەنو لە تایبەتکارییەکانیان کەم بکەنەوەو دادوەرەکانیش ملکەچ نابن بۆ هەمان ڕێسای گشتی وەزیفی کە لەسەر فەرمانبەرەکان جێبەجێ دەکرێت، بەڵکو دڵنیایی تەواویان هەیە بۆ جێبەجێ کردنی کارەکانیان،[94] بەلاّم بەگوێرەی ئەم بۆچوونە دادگا گرنگترین تایبەتمەندی نامێنێ، کە یەکسانی بوونییەتی وەك دەسەلاّت لەگەڵ دوو دەسەلاّتەکەی تردا.[95] (محمد عبدالخاق) دەڵێت: "ڕاستە لەم کاتەدا دادوەر وەك فەرمانبەرێکی گشتی سەیر دەکرێتو ملکەچ دەبێ بۆ سیستەمی یاسایی وەزیفەی گشتی، بەلاّم لەگەڵ ئەوەش هەندێ دڵنیایی تایبەتی دەبێت سەبارەت بە گواستنەوەو پلە بەرزکردنەوە"،[96] بەلاّم بۆ چوونی دووەم کە بە بلاّوترو ڕاستر دادەنرێت، بریتیە لەوەی دادگا دەسەلاّتێکی سەربەخۆیە نەك تەنها وەزیفەیەکی سەربەخۆبێت، واتە لەگەڵ دوو دەسەلاّتەکەی تر لە دەوڵەت لە ئاستێکی یەکسانە، ئەمەش مانای وایە کە دەسەلاّتی یاسادانان مافی ئەوەی نییە، دەست لەکاروباری دەسەلاّتی دادوەری وەربداتو ناتوانێ یاسا دەربکات بۆ ئەوەی ڕێگا لەدادگا بگرێت، تا نەتوانێ سەیری چەند کێشەیەك بکات،

---

[93] وەرگیراوە لە: (القاضی مدحت المحمود: القضاء في العراق، (دراسة استعراضیة للتشریعات التي نظمت شؤون القضاء في العراق)، ط١، مکتبة العدل، وزارة العدل، ٢٠٠٥، ل٣٤).

[94] القاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٣٤.

[95] وەرگیراوە لە: (د. یس عمر: س. پ، ل١٧).

[96] د. محمد عبدالخالق عمر: النظام القضائي المدنی، ج١، ط١، دار النهضة العربیة، القاهرة، ١٩٧٦، ل٣٣.

هەروەها دەسەڵاتی جێبەجێ کردنیش بەهەمان شێوە ناتوانێ هەڵستێ بەداماڵینی تایبەتکارییەکانی دادگا.[٩٧]

جگە لەوە دادوەرەکان تەنها بۆ یاسا ملکەچ دەبن، چونکە لە ڕێگای سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری سەروەرکردنی یاسا دێتە دی،[٩٨] هۆی ئەمەش دیارە کە دادوەر ئەندامە لە دەسەڵاتێکی سەربەخۆ لە دوو دەسەڵاتەکەی تر، بۆیە ملکەچ ناکات بۆ ئەو ڕێسا گشتیانەی لەسەر فەرمانبەران جێبەجێ دەکرێت وەك گواستنەوەو دامەزراندن و لادان. جگە لەوە پێویستە بۆ سەرکەوتنی کارەکەیان دڵنیایان بۆ دابین بکرێت. جگە لەم دوو بۆ چوونە (ابراهیم نجیب) بۆ چونێکی تری هەیە کە گونجاندنی هەردوو بۆ چوونەو ئەڵێ: "ئەگەر دادگا دەسەڵاتێك بێت لە دەسەڵاتەکانی دەوڵەت لەهەمان کات خزمەت گوزاریەکە لە خزمەت گوزارییە گشتیەکانی، کە هەڵدەستێ بەڕێکخستنی بەمەبەستی هێنانەدی پێویستی هاوڵاتیان..."،[٩٩] بەڵام ئێمە بۆ چوونی یەکەم بەڕاست دەزانین، چونکە ماناکان لەپشت بۆچوونی دووەمدا ئەوە دەگەیەنێ ئەگەر دادگا وەزیفە بێت مانای داماڵینی دادگایە لە تایبەتکارییەکانی.[١٠٠] کەواتە دادگا دەسەڵاتێکی سەربەخۆیەو لەگەڵ دوو دەسەڵاتەکەی تر لە دەوڵەتدا یەکسانە.[١٠١]

---

[97] د. عبدالغنی بسیونی عبدالله: مبدأ المساواة امام القضاء وكفالة حق القاضي، ط٢، منشورات الحلبی الحقوقیة، جامعة بيروت العربية، بدون سنة، ل٣٢.

[98] مجموعة مؤلف العرب: س. پ، ل٢٥٨.

[99] د.ابراهيم نجيب سعد: القانون القضائى الخاص، ج١، منشاة المعارف بالاسكندرية، بدون سنة الطبع، ل٢٤٥.

[100] د. يس عمر يوسف: س. پ، ل١٧.

[101] ZINES, LESLIE: THE HIGH COURT AND THE CONSTITUTION FOURTH. EDITION, (1997), p. 202.

لەبەر گرنگی ئەم پرەنسیپە بۆ پارێزگاری ماف و ئازادی تاکەکان دەستوری زۆربەی وڵاتەکان ئاماژەیان بۆ کردووە، چونکە دەستور باڵاترین یاسایە لەوڵات بۆ ئەوەی هیچ دەسەڵات و لایەنێك نەتوانێت پێشێلی بکات، جگە لەمە لەبەر گرنگی پرەنسیپەکە لەزۆربەی ڕێککەوتن نامەو پەیماننامە نێودەوڵەتیەکان باسکراوە، بۆ نموونە بڕیاری کۆمەڵەی گشتی نەتەوەیەکگرتووەکان ژمارە (٤٠/٣٢ لە ٢٩ تشرینی دووەمی ١٩٨٥ و (٤٠/١٤٦ لە ٢٩ کانوونی یەکەم لە ساڵی ١٩٨٥).[١٠٢] کۆمەڵەی گشتی نیشتمانی نەتەوە یەکگرتووەکان داوای کردووە دەستوری هەموو وڵاتەکان پرەنسیپی سەربەخۆیی دادگا لە خۆ بگرێت.[١٠٣] و لەڕاگەیاندنی مافی مرۆڤی جیهانی مادە (١٠) ئاماژەی بۆ کراوە، بەڵام پێویستە ئەو ڕاستیە بزانین، کە ئەم سەربەخۆییەی دادگا لە دەستورو دەقەکانی ڕاگەیاندنی مافی مرۆڤەوە نەهاتووە، بەڵکو لەپرەنسیپی دادپەروەری هاتووە، بۆیە ئەگەر لە دەوڵەت دەقی دەستوری لەسەر ئەم پرەنسیپە هەبوو، ئەوە بۆ جەخت کردنەوەیە، بەڵام ئەگەر لەدەستوردا باس نەکرابوو ئەوکاتە ئەو پرەنسیپە هەردەبێ و هەموو یاسایەك بە پووچەڵ دادەنرێت ئەگەر ئەو سەربەخۆیەی کۆت کرد.[١٠٤]

کاتێك لە دەستور بڕیار لەسەر سەربەخۆیی دادوەری دەدرێت پێویستە چەند دڵنیاییەك و ڕێ و شوێنێك دابنرێت بۆ هێنانەدی ئەو سەربەخۆییە لەبواری جێبەجێ کردن، چونکە بڕیارو دەق بەتەنها بەس نیە بۆ هێنانەدی ئەم

---

[102] مجموعة مؤلف العرب: س. پ، ل٢٥٣.

[103] القاضی مدحت محمود: س. پ، ل٣٠.

[104] د. فاروق الكيلانی: س. پ، ل٢٨؛ (ئەمە لەکاتێکدا ئەگەر سیستەمی سیاسی وڵات بەشێوەیەکی تەندرووست و دیموکراسی پیادەی دەسەڵاتی دەکرد).

پرەنسیپە،[105] جگە لەوە ئەم دڵنیاییانەو ڕێو شوێنانە دەبنە پاڵپشت بۆ بەهێزکردنو هێنانەدی سەربەخۆیی دادگا.

٢-٤-٢ چۆنیەتی کارکردنو دانانی دادوەرەکان:

١- دڵنیایی لانەدانی دادوەر: ئەم دڵنیاییە لەگرنگترین دڵنیاییەکانی سەربەخۆیی دادگا دادەنرێت لەبەر ئەوە دەستوری زۆربەی وڵاتان ئاماژەیان بۆی کردووە، بەگوێرەی ئەم پرەنسیپە دادوەرەکان لەبەر ئەوەی ئەندامی دەسەڵاتێکی سەربەخۆن، بۆیە ناتوانرێت دادوەر لەشوێنەکەی لابدرێت یان پلەکەی دابەزێنرێت یان لەکارکردن ڕابگیرێت یاخود بگواسترێتەوە، تەنانەت ئەگەر ئەم گواستنەوەیە بۆ ناوەندێکی یەکسان بەشوێنی خۆی بێت یان باڵاتر بێت لەم کاتەش بەبێ ڕەزامەندی خۆی ڕێگە نادرێت.[106] واتە هەموو ئەو بڕیارانەی کار دەکەنە سەر شوێنو پلەی دادوەر لەکارەکەیدا، کەواتە ئەم دڵنیایی یە دەبێتە دوورخستنەوەی ترسو هەڕەشە کەڕووبەڕووی دادوەرەکان دەبێتەوە.[107]

جگە لەوە لەلایەکی تر گرنگی ئەم پرەنسیپە دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئەم ترسی لادانە کاریگەری دەبێ لەسەر ڕاپەڕاندنی کارەکان لەلایەن دادوەرو ناتوانێ بەدادپەروەرانە بڕیار (حوکم) لەسەر کێشەکان بداتو مافەکان بۆ تاکەکان بگەڕێتەوە. کەواتە: بۆ ئەوەی دادوەر دەست بگرێت بە تەرازووی

[105] د.ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٥٥؛ سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٨٧.

[106] موریس دوفرجیة: المؤسسات السیاسیة والقانون الدستوری والانظمة السیاسیة الکبری، ت/ د. جورج سعد، ط١، المؤسسة الجامعة للدراسات والنشر والتوزیع، بیروت، ١٩٩٢، ل١٤٣.

[107] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٩٥.

دادپەروەری پێویستە نەترسێت لە وەزیفەو دواڕۆژی،[108] لەدەستوری ئەمەریکی داهاتووە کە ناکرێت دادوەرەکان لابدرێن تا ئەوکاتەی ڕەوشتیان باشە.[109] واتە ناکرێت دادوەرەکان لە پۆستەکەیان لابدرێن تەنها ئەگەر ئەنجومەنی نوێنەرایەتی (تۆمەتی تاوانکاری) ڕووبەڕو کردنەوە،[110] ئەم دڵنیاییەش مانای ئەوە نییە، کە دادوەر هەرچیەك بکاتو لە هیچ کاتێك نەتوانێت لابدرێت وەك ئەوەی لەسەدەکانی ناوەڕاست دا هەبوو،[111] واتە دادوەریش لێپرسراوە لەکەمو کوڕیو هەڵەکانی، بۆیە دەکرێت دادوەر بە شێوەیەکی گشتی بە دوو کۆت لابدرێت:

أ- هاتنەدی ئەو حاڵەتەی بەهۆیەوە دادوەر لادەدرێتو لەیاسای بەرکاردا ئاماژەی بۆ کرابێت،[112] بۆ نمونە دەستوری ئەڵمانیا دەسەڵاتی داوە بەدادگای دەستوری باڵا بەزۆرینەی ٣/١ی ئەندامەکانی لەسەر داوای ئەنجومەنی نوێنەرایەتی فیدڕاڵی، دادوەر بگوازتەوە لەکارەکەی یان خانەنشینی بکات یان دەری بکات، ئەگەر پێشێلی ڕێسای سەرەکی دەستوری کرد.[113] کەواتە لانەدانی دادوەر نیشانەیەکی دیارو هەست پێ کراوە بۆ بوونی دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆ لەدەسەڵاتی جێبەجێ کردن.[114]

ب- پێویستە لادانەکە لەلایەن دەسەڵاتی دادوەری بەسەربەخۆیی بێت.[115]

[108] د.ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٦٥.

[109] مادە (٣)، بڕگە (١) لە دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[110] اوستن رئی: س. پ، ل٢٢٥.

[111] د.ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٦٧.

[112] فاروق الکیلانی: س. پ، ل٣٠٤.

[113] مادە (٩٨)، یاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو ساڵی ١٩٤٩.

[114] د. نجیب احمد عبدالله الجبلی: س. پ، ل٤٢.

[115] فاروق الکیلانی: س. پ، ل٣٠٤.

٢- ئاستی مووچەو گوزەرانیان بالاو پارێزراوبێت: بۆ ئەوەی دادوەرەکان دووربن لەهەموو کاریگەریەك، بۆ ئەوەی بەدروستی دادپەروەری بێتەدی، پێویستە دڵنیایی ژیانیان هەبێ و مووچەو گوزەرانیان لەئاستێکی زۆر باش بێت تا کاریگەری پارەو ماڵ بەسەریان دوور بێ و بەئاسانی هەڵنەخەڵەتێن.[١١٦]

جگە لەمە پێویستە ئەو مووچەیان پارێزراوبێت، واتە دووربێ لەهەڕەشەی کەمکردن و بڕین لەلایەن هەردوو دەسەڵاتی جێبەجێ کردن و یاسادانان، ئەم خاڵەش زۆر جار لەدەستوردا ئاماژەی بۆ کراوە، بۆ نموونە لە دەستوری ئەمەریکی باسی کردووە، کە نابێت مووچەی دادوەرەکان کەمبکرێتەوە.[١١٧] و ئەگەر دادوەرەکان بەشێك بن لەدەسەڵاتی دادوەری کە پێویستە مووچەیان سەربەخۆ بێت و دوور بی لەکاریگەری دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن لەسەری ئەوکاتە چاکترە بودجەی دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆ بێت، ئەمەش لە مادە (٦)ی بەڵگەنامەی ڕاگەیاندنی عەرەبی ئاماژەی بۆ کردووە.[١١٨]

٣- دڵنیایی بۆ ڕێ و شوێنی پلە بەرزکردنەوەی دادوەرەکان: لەبەر ئەوەی دەسەڵاتی دادوەری دەسەڵاتێکی سەربەخۆیە، بۆیە بۆ پارێزگاری لەو سەربەخۆیە دەبێت دادوەر دوور بێت لەهەموو کاریگەریەك کە لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن دەخرێتە سەری، بۆیە پێویستە پلە بەرزکردنەوەی دادوەرەکان بەشێوەیەك ڕێکبخرێت نەتوانرێت لەم ڕێگایەوە کاریگەری لەسەربەخۆیی دادگاکان بکەن، چونکە هەر چەندە پلە بەرزکردنەوەی

116 د. سعيد السيد على: حقيقة الفصل بين السلطات في النظام السياسى والدستورى للولايات المتحدة الامركيية، بدون سنة والمكان الطبع، ل٢١٤.

117 مادە (٣)، بڕگە (١)، لە دەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

118 وەرگیراوە لە: (سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٠١).

دادوەرەکان دوور بێ لە دەسەڵات، لەبەرانبەر ئەوە سەربەخۆیی دادوەرەکان زیاد دەکات.[١١٩]

دەکرێت لەسەر دوو پێوەر پلەبەرزکردنەوە دابنرێت، یەکەم لەسەر بنەمای کۆن بوونە لەکاری دادوەری،[١٢٠] دووەم لێهاتووییە،[١٢١] بەڵام ڕێگەی دووەم زیاتر ڕێگە دەدات بەدەسەڵاتی سیاسی بۆ دەست وەردان تیایدا،[١٢٢] چونکە ڕاوەستاوە لەسەر هەڵسەنگاندن کە دەکرێت ئەم هەڵسەنگاندەش بەدادپەروەری نەبێت. دەتوانرێت کێشەی پلە بەرزکردنەوە چارە بکرێت و کاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردنیش لەسەر نەمێنێت، ئەویش بەدوو ڕێگا:-

یەکەم: ڕێگای ڕێکخستنی پلە بەرزکردنەوە بسپێردرێت بە پەیکەری دادوەری (جسم القضائی) خۆیان وەك پێکهێنانی ئەنجومەنێك لەڕێگای هەڵبژاردن.[١٢٣] دووەم: ئاستێك دابنرێت بۆ پلە بەرزکردنەوە.[١٢٤]

٤- دڵنیایی بۆ سزانەدانی دادوەر لەسەر بڕیارەکان (حوکمەکان): دادوەر بەر لەهەرشتێ مرۆڤە، مرۆڤیش قابیلی هەڵەیە، بۆیە ئەو ئەگەرە هەیە کە دادوەر لەدەرکردنی بڕیارەکان لەکاتی سەیرکردنی کێشەکان و یەك لایی کردنەوەیان تووشی هەڵەبێت، کەواتە پێویستە دادوەر لێپرسراو نەبێ لەهەردوو لایەنی شارستانی و تەمێکاری لەکاتی هەڵە لەدەرکردنی بڕیار، جگە لەو کاتەی کە

119 زهير شكر: س. پ، ل١٨٤.

120 موريس دوفرجية: س. پ، ل١٥٠.

121 زهير شكر: س. پ، ل١٨٤.

122 هـ. پ، ل١٨٤.

123 موريس دوفرجية: س. پ، ل١٥١.

124 هـ. پ، ل١٥١.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

هەڵەیەکی پیشەیی گەورە دەکات.[125] ئەم دڵنیایەش هێزی زیاتر دەدات بەدادوەر بۆ سەرکەوتنی لەکارەکەی، چونکە دوو دڵی و ترس لەدادوەر دوور دەخاتەوە لەکاتی جی بەجێ کردنی کارەکەی.

٥- ئازادی بۆ چوونو ڕوانین (ئیجتهاد):

دابین کردنی ئازادی ئاسۆی بیرکردنەوەو بۆ چوون فراوان دەکات، بۆیە ئازادی بۆ چوونو ڕوانین دادەنرێت بە پێگەیەکی سەرەکی سەربەخۆیی دادگا،[126] چونکە بەهۆی ئەم ئازادی یە دادوەر بۆچوونەکانی لە بڕیارەکانی دەردەبڕێت بەپێی ویژدانی و دوور لە پاڵەپەستۆو کاریگەری، ئەمەش پاڵنەر دەبێت بۆ داهێنان.[127] لێرەدا ئەو ئەنجامە دەکەوێتەوە، کە ناکرێت دادوەر لەسەر بۆ چوونی لێپرسینەوەی لەگەڵ بکرێت هەرچەندە هەڵەش بێت، چونکە دادوەر لێپرسراو نییە لە هەڵەکانی، وە هێنانەدی ئەم ڕێسایە پێویست بەدەق ناکات لەبەرئەوەی ئەمە لەسروشتی دادگا خۆیەوە وەرگیراوە.[128]

٦- دابین کردنی لێهاتووی و شارەزایی بۆ دادوەر:- لەسەردەمی ئەمڕۆدا زۆری و ئاڵۆزی یاساکان پێویست دەکات دادوەر شارەزایی و تایبەتمەندی لەیاسا هەبێت، چونکە شارەزایی و تایبەتمەندی بۆ بەهێزکردنی توانای لێکدانەوەو شی کردنەوەو بڕیار دەرکردن لەلای دادوەر ڕۆڵیان دەبێت، هەر ئەمەشە دەبێتە هۆی فراوان کردنی عەقڵیەتی یاسایی دادوەر.[129] لە سەدەکانی کۆن دا سەرەتا پرەنسیپی تایبەتمەندی نەناسرا بوو، چونکە لە خێڵدا پیری

125 د. سعيد السيد على: س. پ، ل٢١٣.

126 فاروق الكيلانى: س. پ، ل٤٦.

127 هـ. پ، ل٤٦.

128 هـ. پ، ل٤٧.

129 هـ. پ، ل٣٧.

خێڵەکە هەڵدەستا بە چارەسەری ناکۆکیەکانو بەڕۆڵی دادوەر هەڵدەستا لەمەشدا هیچ مەرجێك ڕەچاونەدەکرا کەسەربەخۆیی و بێ لایەنی دادوەر بهێنێتەدی. لەڕۆمانی کۆنیش بەهەمان شێوە بوو بەلاّم لەوێ سەرۆکی خێزان بۆ چارەسەری ناکۆکیەکان دادوەر بوو، دواتر مەلیك ئەو ئەرکەی گرتە ئەستۆ.[130]

جا لەبەر ئەمە لەسەر دەوڵەت پێویستە، بەو ڕۆڵە هەڵبستێ و چاودێری ئەم خاڵە بکات،[131] بۆ نمونە دەستوری ئەڵمانیا لێهاتوویی و توانای دادوەری دیاری کردووە ئەمەش بەبێ جیاوازی لە نێوان دادوەری فیدڕاڵی و دادوەری هەرێمەکان، کە مەرجەکان بەسەر هەردووکیان جێ بەجێ دەکرێت،[132] بەلاّم لە سویسرا هیچ دەقێك نیە ئاماژەی کردبێ بۆ لێهاتوویی و شارەزایی یاسایی وەك مەرجێك بۆ ئەو کەسانەی بەدادوەر دادەمەزرێن، بەلاّم بەپێی عورف ئەوە جێگیر بووە کە تەنها ئەو کەسانە هەڵدەبژێردرێن کە پارێزەرن.[133] ئەمەش مانای وایە دەبێت کەسانی یاسایی بنو کۆلێژی یاسایان خوێندبێ.

کەواتە ئەرکی دەوڵەتە هەڵبستێ بەدەوڵەمەندکردنی دادوەرەکان لەولایەنەوە ئەویش لەڕێگای ڕاپۆرتو توێژینەوەی یاسایی و دانانی مەرجی زانستی پێویست، بۆ وەرگرتنی ئەم پرەنسیپە.

130 هـ. پ، ل٣٩،٣٨.

131 د. محمد عبدالحميد ابوزيد: س. پ، ل٣٣٧.

132 قاضى نبيل عبدالرحمن حياوي: السلطة القضائية فى الدول الاتحادية الفيدرالية"ط١، السلطة القضائية (٧)، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠٠٤، ل٩٣.

133 هـ. پ، ل١٢٣.

٧- چۆنیتی دانانی دادوەر: ڕێگاکانی دیاری کردنی دادوەرەکان جیاوازن، و سەرکەوتن و باشی و خراپی ڕێگاکان بەستراوەتەوە بەئاستی گەشەو پێشکەوتنی وولاتەکە لەهەموو لایەکەوە، بۆ ئەوەی دادوەر سەربەخۆبێت پێویستە هەست بەوە بکات کە قەرزاری کەسێکی دیاری کراوو لایەنێکی دیاریکراو نییە لە دیاریکردنی بۆ پۆستی دادگا، بەڵکو دادوەر بەتوانست و لێهاتویی خۆی پێی گەیشتووە بەبێ ئەوەی یەکێك چاکەی بەسەرەوە بێت لەوەدا.[١٣٤]

بەشێوەیەکی گشتی لەسەردەمی ئەمڕۆدا دوو ڕێگا هەیە بۆ دانانی دادوەر، یەکەم ڕێگای هەڵبژاردن، دووەم ڕێگای دامەزراندن، بەلاّم لەکۆندا لەسەدەی ١٤ی زاینی وەزیفەی دادوەری دەگوازرایەوە بۆ میراتگرەکانی یان دەتوانرا بیفرۆشێت، چونکە لەو سیستەمە دادوەر خاوەنی وەزیفەکە بوو، و ئەو کەسەی دەیکڕی دەبووە خاوەنی، بۆیە نەدەتوانرا لابدرێت.[١٣٥]

ڕێو شوێنی دامەزراندن بۆ هێنانەدی سەربەخۆیی دادوەری گرنگە، چونکە پێویستە بەشێوەیەك دابمەزرێت ملکەچی هەردوو دەسەلاّتی یاسادانان و جێبەجێ کردن، و هیچ پارت و دەستەیەك لە ولاّت نەبێت، بۆیە لێرەدا هەردوو ڕێگاکە بەجیاواز دەخەینەڕو: .

١-ڕێگای هەڵبژاردن: دادوەر هەڵدەبژێردرێت لە ڕێگای هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەوخۆ، و ئەمەش دەگونجێت لەگەڵ پڕەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان و لەگەڵ سەربەخۆیی دەسەلاّتی دادوەری.[١٣٦]

[134] د.یس عمر یوسف: س. پ، ل٣٣؛ فاروق الکیلانی: س. پ، ل٢٩٠.

[135] وەرگیراوە لە: (زهیر شکر: س. پ، ل١٨٠؛ فاروق الکیلانی: س. پ، ل٢٩٠).

[136] د.یس عمر یوسف: س. پ، ل٣٤.

جگە لەمەش ئەو سیستەمە لەسەر ئەو بنەمایە دانراوە، کە گەل بریتییە لەسەرچاوەی دەسەلاّت، و هەڵبژاردنی دادوەر یەکێکە لە ڕووەکانی سەروەری گەل، دەسەلاّتی دادوەریش بەدەسەلاّتێك لەدەسەلاّتە گشتییەکانی دەوڵەت دادەنرێت.[١٣٧] هەروەها هەڵبژاردن بەدوو ڕێگا دەبێت یان بەڕێگای هەڵبژاردنی ڕاستەوخۆ وەك ئەوەی لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا پەیڕەو دەکرێت، کە هەرکەسێك مافی دەنگ دانی هەبێت بەشداری دەکات لەدیاری کردنی دادوەر.[١٣٨] یان لەڕێگای هەڵبژاردنی ناڕاستەوخۆ دەبێت لەلایەن ئەنجومەنی گەل یان پەرلەمان، واتە ئەمانە بەناوی گەل و بەنوێنەرایەتی گەل هەڵیان دەبژێرن و سویسرا بۆ هەڵبژاردنی دادوەرانی دادگای بالاّی فیدڕاڵی بەم ڕێگایەی وەرگرتووە.[١٣٩]

لایەنە باشەکانی ئەم ڕێگایە بریتییە لە زیاتر گرنگی دانی گەل بە دادگاو و زیاتر بوونی پەیوەندی نێوان دادوەرو گەل.[١٤٠] و دەبێتە بەهێزکردنی سەربەخۆیی دادوەر لەبەرامبەر دەسەلاّتی جێبەجێ کردن.[١٤١] و کورت کردنەوەی ئەو ڕێ و شوێنانەی پێویستە تا ئەوەی ببێت بە دادوەر، جگە لەوە دادگا لەدەست چینێکی دابڕاو لە کۆمەڵگا دێتە دەر،[١٤٢] بەلاّم لەگەڵ ئەوەش لایەنی خراپی زۆرترە، بۆ نموونە یەکێك لەمەرجەکانی دادوەر پێویستە

[137] د. سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٨٩؛ فاروق الکیلانی: س. پ، ل٢٩١؛ مێژووی ئەم ڕێگایە بۆ ساڵی ١٧٨٩ دەگەڕێتەوە لەکاتی سەرکەوتنی شۆڕشی فەڕەنسا.

[138] کارول مورلاند: النظام في الولايات المتحدة، ت/ د. محمد لبيب شنب، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة، ل٨٩.

[139] محمد کامل لیلة: النظم السیاسیة، ل٦٨٧؛ فاروق الکیلانی: س. پ، ل٢٩٠، ٢٩١، ٢٩٢.

[140] د.ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٧٤، ٢٧٥.

[141] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٨٨.

[142] د.یس عمر یوسف: س. پ، ل٣٤.

کەسێکی شارەزاو لێهاتوو بەتوانابێت، بەلاّم ئەم مەرجە لە هەڵبژاردن نایەتەدی، چونکە ئاستی وشیاریی و ڕۆشنبیری خەڵك لەوئاستە بالاّیە نییە، کە بتوانێت بەپێی ئەومەرجانە دادوەر هەڵبژێرێت، بەڵکو لەسەر بنەمای هاوڕێیەتی یان لایەنگری پارتێك دادوەر هەڵدەبژێردرێت، ئەمەش دەبێتە هۆی دوورخستنەوەی کەسانی بەتوانا، لەو پۆستە گرنگە، بۆ نمونە لەهەندێ ویلایەتی ئەمەریکا بەم ڕێگایەی وەرگرتووە ئەوە ڕوون بۆتەوە، کە ئەو دادوەرانەی لە هەڵبژاردنەکان دەرناچن باشترو تایبەتمەندترین بەبەراوورد لەگەڵ ئەوانەی دەردەچن.[١٤٣] جگە لەمە پارتە سیاسیەکان لەپاڵ دادوەرەکانن بۆ دەرچوون لەهەڵبژاردنەکان، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی دادوەرەکان ملکەچ بن بۆ ئەو پارتە سیاسییەی کە پالاّوتوویەتی.[١٤٤]

هەروەها هەڵبژاردن ماوەکەی هەرچەند بێت هەر بەکاتی دادەنرێت، چونکە دوای کۆتایی هاتنی ماوەی هەڵبژاردن هەڵبژاردنەوەی دادوەر د بۆ جارێکی ترووبارە دەکرێتەوە، ئەمەش دژ دەبێت لەگەڵ پرەنسیپی شایستە نەبوونی دادوەر بۆ لادان وادەکات سیستەمی دادوەری هەژار بێ لە شارەزا، لەبەر ئەوەی ئەو ماوەی هەڵبژاردنە بەس نییە بۆ وەرگرتنی شارەزایی.[١٤٥]

[143] زهیر شکر: س. پ، ل١٨١.جگە لە هەلبژاردنی دادوەر لەلایەن گەل ڕێگای تریش هەیە بۆ هەڵبژاردن وەك هەلبژاردنی دادوەر لەلایەن توێژێکی دیاریکراو لە هاولاتی وەك لە فرنسا بازرگانەکان یان سەرۆکی پرۆژە بازرگانیو پیشەییەکان ئەندامانی دادگای بازرگانی هەلدەبژێرن، یان هەلبژاردنی ئەندامانی دادگای بالاّ لەلایەن پەرلەمانەوە هەڵدەبژێردرێت.

[144] د. محمد کامل لیله: النظم الساسیة، ل٦٨٦.

[145] د. یس عمر یوسف: س. پ، ل٣٥، ٣٦.

کەواتە ئەگەر ئەم ڕێگایە سەربەخۆیی دادوەر بهێنێتەدی لەبەرامبەر دەسەلاّتی جێبەجێ کردن، بەلاّم لەبەردەم پارتە سیاسیەکانو دەنگدەران هەردەم قەرزارو ملکەچیان دەبێت.

٢- ڕێگای دامەزراندن:

ڕێگای دامەزراندنی دادوەر بەشێوەیەکی گشتی بە دوو شێوە دەبێت، شێوەی یەکەم: دامەزراندنی داوەر لەلایەن دەسەلاّتی جێبەجێ کردن، زۆربەی ولاّتەکان ئەم ڕێگایەیان بۆ دامەزراندنی هەموو جۆرە پلەیەکی دادوەر وەرگرتووە، و لەزۆربەیان سەرۆکی دەسەلاّتی جێبەجێ کردن یان وەزیری داد یان ئەوکەسەی لەشوێنی ئەوە بەم ئەرکە هەڵدەستێ،[١٤٦] هەر لەم شێوەی دامەزراندنەدا بەهاوبەشی لەلایەن دەسەلاّتی یاسادانانو دەسەلاّتی جێبەجێ کردن دەبێت یان بەهاوبەشی لەنێوان دەسەلاّتی دادوەریو دەسەلاّتی جێبەجێ کردن دەبێت،[١٤٧] بەلاّم دامەزراندنی دادوەر بەتەنها لەلایەن دەسەلاّتی یاسادانان،[١٤٨] بەبۆچوونی ئێمە ڕاست نییە بەڕێگای دامەزراندن دابنرێت، چونکە لەم ڕێگایە دەچێتە دەرەوەو لەڕێگای یەکەم دادەنرێت.

ئەم ڕێگایە سەربەخۆیی دادگاکان ناهێنێتەدی، چونکە لێرەدا دادوەر ملکەچە بۆ دەسەلاّتی جێبەجێ کردنو قەرزاری دەبێت. جگە لەوە دامەزراندنی دادوەر لەلایەن دەسەلاّتی جێبەجێ کردن دەبێتە هۆی دەست وەردان لەکاروباری دەسەلاّتی دادوەری، ئەمەش پێشێلی پرەنسیپی جیاکردنەوەی نێوان دەسەلاّتەکانە،[١٤٩] بەلاّم (العمید الطماوی) بە پێچەوانەوە بۆ ئەوە دەچێت،

[146] اوستن رئی: س. پ، ل٢٢١.

[147] د. یس عمر یوسف: س. پ، ل٣٦.

[148] ه. پ، ل٣٦.

[149] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٩٣.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

کە ئەم ڕێگایە دژ بێت لەگەڵ سەربەخۆیی دادگا، چونکە یاسا ئەو ڕێو شوێنو مەرجانە دیاری دەکات، بۆ ئەوەی لەو کەسەدا هەبێت کە دەبێتە دادوەر، لێرەشدا پێویست دەبێت لەسەر دەسەڵاتی جێبەجێ کردن ڕەچاوی ئەو مەرجو ڕێو شوێنانەبکات.[150] لەلایەکی دیکە دڵنیایی هەیە ڕێگا نادات بەلادانی دادوەر هەر لەم بارەیەوە زهیر شکر بۆ ئەوە دەچێت، کە دەتوانرێت بەچەندین ڕێو شوێن سەربەخۆیی دادوەر بپارێزرێت لە دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، کە لەم خاڵانە کورتی کردۆتەوە:

١- ئاڵوگۆڕی بەردەوامی حکومەت ئاڵوگۆڕی بەردەوامی دادوەرەکانی بەدواوەدەبێت.

٢- لیژنەیەکی پسپۆر لەکەسانی شارەزاو یاسایی و مامۆستای زانکۆو هەڵدەستێت بە ئامادەکردنی لیستی ناوی دادوەرەکان، بۆ دامەزراندن لەسەر بنەمای لێهاتوویی و دادپەروەری، ئەم فلتەرەش ڕێگرە لەبەردەم ئەگەرە خراپەکانی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

٣- دامەزراندنی دادوەرەکان تەنیا لەیەك لایەنەوە نیە، بەڵکو فەرمانی دامەزراندنیان پێویستی بە ئیمزای سەرۆکی دەوڵەتو سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانو وەزیری داد هەیە.[151] یاخود بەلایەنی کەم لەنێوان دوولایەن دەبێت.[152]

150 وەرگیراوە لە: (د. یس عمر یوسف: س. پ، ل٣٦).

151 زهیر شکر: س. پ، ل١٨٣.

152 دەستووری ئەمەریکی دەسەڵاتی دامەزراندنی دادوەرەکان بەهاوبەشی دراوە بەسەرۆکی دەستەی جێبەجێ کردن لەگەڵ ئەنجومەنی پیران؛ بڕوانە: (مادە (٢)، برگە (٢)، لەدەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

شێوەی دووەم: دامەزراندنی دادوەر لەلایەن دەستەیەکی دادوەری سەربەخۆ باشترین شێوازە، کە سەربەخۆیی دادگا دەهێنێتەدی. لەم شێوازە دەستەیەکی دادوەری باڵا دادەمەزرێت، کە هەر وڵاتەی ناوێکی جیاوازی بۆ داناوە، لە گەورە دادوەران پێك دێتو سەرپەرشتی هەموو کارو بارێکی دادوەرەکان دەکات بەپێ ی یاسا، سەربەخۆیی ئەم ئەنجومەنە بەڵگەیە بۆ سەربەخۆیی دادگا.[153]

ئەم شێوازەش هەموو لایەنە کەمو کورییەکانی شێوازەکانی دیکە ناهێڵێ، چونکە ئەو ئەنجومەنە بۆ گەل یان دەسەڵاتی جێبەجێ کردن ملکەچ نابێت، و قەرزاری هیچ کەسو لایەنێك نابنو بەسەربەخۆیی و بێ لایەنی کارەکانیان جێبەجێ دەکەن، لەلایەکی دیکە لەبەرئەوەی ئەم ئەنجومەنە لەکەسانی شارەزای یاسایی پێك دێت، کەواتە باشترین دادوەر هەڵدەبژێرن بۆ ئەرکی دادوەری.[154]

زۆربەی وڵاتە پێشکەوتووەکان ئەم ڕێگایەیان وەرگرتووە، چونکە لەم ڕێگایە سەربەخۆیی دادگاو پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی دێتەدی.

٢-٤-٣ مەرجەکانی دادوەر لەدەسەلاتی دادوەریدا :

١-بێ لایەنی دادوەر:

دوو ڕەگەز کە باس کرا زۆر گرنگە لە دادگا، یەکەم دان پێ نانی دادگا وەك دەسەلات، دووەم سەربەخۆیی دادگا، بەلام لەگەڵ ئەوەش پێویستە دادگا بێ لایەن بێت، چونکە نەمانی بێ لایەنی لە دادگا واتە پاراستنو لایەنگری

153 فاروق الکیلانی: س. پ، ل٢٩٤؛ د. نجیب احمد عبدالله: س. پ، ل١٥، ١٦.

154 فاروق الکیلانی: ه. س، ل٢٩٤.

ستەمکاری.[155] بێ لایەنی دادگا بەستراوەتەوە بەڕەگی یەکەم فەلسەفە بۆ هزری دادوەر، کە گرانە گونجاندن بکرێت لەنێوان هێنانەدی دادپەروەری نموونەیی و کەسی دادوەری مرۆڤ لەبەر ئەوە لە کۆمەڵگای کۆن دادوەر سەبارەت بەلایەنەکانی داواکە بێگانە بوو بۆ ئەوەی لایەنگری هیچیان نەکات.[156]

دادوەر نابێت بەهیچ جۆرێك لەدەرکردنی بڕیارەکان ئینتیماو لایەنگری هەبێت بۆ لایەن و چین و پارت و ئایدۆلۆجیای دیاری کراو، چونکە لەلایەك سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری، لەلایەکی تر هێنانەدی دادپەروەری وادەخوازێت دادوەر دووربێت لە دەمارگیری و لایەنگری، لەبەرئەوەی دادگا شوێنی وەرگرتنەوەی مافەو، ئەگەر دادوەر بێ لایەن نەبێت ئەوکات پێشێلی مافی تاکەکان دەکرێت، چونکە دەمارگیری واتە وەرگرتنەوەی ماف لە خاوەنەکەی و پێ دانی بەیەکێك، کە بەستراوەتەوە بەدادوەر بە بەستنەوەیەکی دیاریکراو جا چ ئاینی بێت یان هەرێمی یان خێڵەکی ئەمەش مانای نکۆڵی دادپەروەرییە،[157] بەلاّم تێکەڵاوبوونی دادوەر بۆ ناو پارتی سیاسیی و ڕێکخستنی سیاسی مەترسی زیاترە، وەك لایەنگری بۆ چین و هەرێمێکی دیاریکراو، چونکە دادوەر دەکرێتە ئامێرێك بەدەست دەوڵەت بۆ خزمەتی بەرنامەو ئایدۆلۆژیای تایبەت بەخۆی، کە دەبێت دادوەر پێش بەرنامەی سیاسیی وڵات داد پەروەری لەبەرچاو بگرێت.[158] بەپێی تیۆری کۆن دادوەر هەڵدەستێ بەڕاڤەکردنی (تفسیر) یاسا، کە لەلایەن کەسانی تر دانراوە بەواتایەکی تر دادوەر هەڵناسێ بەدروست کردنی یاسا، جالەبەر ئەوەی ئەو

---

[155] د. یس یوسف عمر: س. پ، ل٤٧.

[156] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٠٢.

[157] فاروق الکیلانی: س. پ، ل٣٧.

[158] د.محمد عبدالخالق عمر: س. پ، ل٢٩.

ئاشکراکردنە پێویستی بە شارەزایی و لێهاتوویەکی یاسایی بەرز هەیە، بۆیە ئەم ئەرکە ئەرکی شارەزایانی یاساییە نەك سیاسیی.[159] و لەوکاتەدا سەربەخۆیی دادگا ڕووبەڕووی مەترسیەکی دیکە دەبێتەوە، کە بریتیە لە نەمان و لەدەست دانی ئازادی بیرکردنەوە، چونکە دادوەر تەنها هەڵدەستێ بەجێبەجێ کردنی ڕێنماییەکانی پارتەکەی،[160] بەلاّم تا ئەمڕۆش زۆربەی دەوڵەتە فیدراڵیەکان دادوەرەکان هەڵدەبژێرن لە نێوان ئەو دادوەرانەی کە لایەنگری پارتی بالاّ دەکات، بۆ نموونە لەئەمەریکا سەرۆك وای پیشان دەدات کە دادوەرەکان لەنێوان کەسانی شارەزاو لێهاتوو هەڵدەبژێرێت، بەلاّم لەساڵی ١٨٩٥ تا ئەمڕۆ دیاریکردنی ٩٠٪ی هەموو دادوەرەکانی فیدڕاڵی لە ئەمەریکا لەنێوان کەسەکانی لایەنگری پارتەکەی سەرۆك بووە.[161] بۆیە ئەگەر ئەمە بووبێتە ڕاستیەك لەدیاریکردنی دادوەرەکان، بەلاّم پێویستە دادوەرەکان لە کاتی دەرکردنی حوکمەکانیان کاریگەری بۆ چوون و پاڵەپەستۆی لەسەر نەبێت،[162] چونکە دادوەریش وەك هەر هاووڵاتیەکی ئاسایی مافی پیادەکردنی مافە سیاسیەکانی هەیە، بەلاّم نابێت ئەم مافە پێشێلی پرەنسیپی بێ لایەنی بکات وەك ئەوەی پڕوپاگەندە بۆ حیزب بکات یان ووتاری سیاسی...هتد.[163] لەبەر گرنگی ئەم پرەنسیپە دەستورو یاسای زۆربەی وڵاتەکان باسیان کردووە نابێت دادوەر ئینتیمای بۆ هیچ پارت و لایەنێك هەبێت، لەکاتی پیادەکردنی ئەرکی دادوەری. بۆ نموونە لە دەستوری ئەڵمانیدا، هاتووە نابێت دادوەر

---

[159] اوستن رنی: س. پ، ل٢٢٩.

[160] فاروق الکیلانی: س. پ، ل٣٣.

[161] وەگیراوە لە: (اوستن رئی: س. پ، ل٢٣٩).

[162] د.محمد عبدالخالق عمر: س. پ، ل٢٨.

[163] وەرگیراوە لە: (سەردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٠٤).

ئینتمای هەبێت بۆ ئەنجومەنی نوێنەرایەتی فیدڕاڵی و ئەنجومەنی فیدڕاڵی و حکومەتی فیدڕاڵی یان بۆ هیچ دەسەلاّت و دەستەی هەرێمێك[١٦٤] و لەدەستوری سویسراش هاتووە، هەرکەسێك کاری دادوەری بکات نابێت هیچ ئەرکێکی سیاسیی و هیچ کارو بازرگانی وپیشەیەکی دیکە بکات.[١٦٥]

٢-٤-٤ دابین کردنی ئەو دڵنیایانەی پەیوەندیان بە هاولاّتیانەوە هەیە:

لەدوو بابەتی پێشوو باسی ئەو دڵنیایانەکرا، کە پێویستە لەدادگا و دادوەر هەبێت بۆ هێنانەدی سەربەخۆیی دادوەری، لایەنی سێیەمیش، کە پەنا دەبەنە بەر دادگا بۆ وەرگرتنەوەی مافەکانیان بریتی یە لە هاوولاّتی. لەگرنگترین دڵنیایی بۆ هاوولاّتیان بریتیە لە یەکسانی لەبەردەم دادگا، واتە سەرجەم هاولاّتیان یەك مامەڵەیان لەگەڵ دەکرێت لەبەردەم دادگا بەبێ جیاوازی لەنەتەوەو زمان و ئاین و ڕەنگ و ڕەگەز،[١٦٦] ئەمەش چەند ئەنجامێکی گرنگی لێ دەکەوێتەوە:

١-یەك پارچەیی (یەکبوونی) دادگا:

واتە پێویستە لە سکالاّ کردن سەبارەت بەهەموو هاولاّتیان لەبەردەم هەمان دادگا جیاوازی نەبێت، ئەمەش پێویست دەکات، کە دادگای تایبەت و بەدەر نەبێت بۆچەند تاکێك و یان چینێکی دیاری کراو.[١٦٧] ڕێو شوێن و چۆنیەتی پێك هاتنی ئەم دادگایانە جیاوازە لە دادگای ئاسایی، ئەمانە

---

164 مادە (٩٤)، بڕگە (١)، لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو ساڵی ١٩٤٩.

165 مادە (١٠) لە دەستووری سویسرای یەکگرتوو ساڵی ٢٠٠٠.

166 زهیر شکر: س. پ، ل١٨٣.

167 د. عبدالغنی بسیونی عبداللة: مبدا المساواة امام القضاء وكفالة حق القاضی، ل٢٣٠.

بەلەبەرچاوگرتنی چەند هۆکارێك دروست دەبن و گومانیش لەوەدا نییە، کە ئەم دادگایانە پێشێلی پرەنسیپی یەکسانی دەکەن و کاریگەری خراپی دەبێت لەسەر دەروونی هاولاّتیان و متمانە بەدادگا کەم دەبێت، لەهەمووی گرنگتریش دەبێتە مایەی لەناوبردنی یەکپارچەیی دادگا، چونکە لایەنی دادوەری زۆر دەبێت، ئەمەش دەبێتە هۆی دژبوونی تایبەتمەندی دادگاکان.[١٦٨] جگە لەوە پێشێلی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلاّتەکان و سەربەخۆیی دادگایە، چونکە لەڕێگای ئەم جۆرە دادگایانە دەسەلاّتی جێبەجێ کردن دەست لەکاروباری دەسەلاّتی دادوەری وەردەدات.[١٦٩] و دەسەلاّتی جێبەجێ کردن هەڵدەستێ بەدانانی ئەندامەکانی و ڕێکخستنی دادگای تایبەت، و ئەم دادگایە ملکەچە بۆ ئەم دەسەلاّتە، کە ئەندامەکانی کەسانی بێلایەن نین و شارەزاییان کەمەو هەروەها ڕێوشوێنی لێکۆڵینەوەش لەژێر چاودێری دەسەلاّتی جێبەجێ کردنە.[١٧٠]

بۆ نمونە بوونی دادگایەکی تایبەت بەکەسانی ناودار یان پیاوە ماقووڵەکان، بەلاّم ئیبراهیم نەجیب سەعد لە دوو ئەگەر بۆ ئەوە دەچێت کە جیاوازی بکرێت لە دروست کردن و دامەزراندنی دادگای بەدەربوو بۆ پێشێلی پرەنسیپی یەکسانی لەبەردەم دادگا: کە یەکەمیان پێشێلی پرەنسیپەکە ناکات و دووەمیان دەیکات، وەك:

١- ئەگەر یاسادانەر بەپێوەری سروشتی کێشەکە یان تاوان وەری گرت بۆ دیاریکردنی تایبەتکاری ئەو دادگا بەدەربوانە.

---

168 د. ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٤٠،٢٣٩،٢٣٨.

169 سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٣١.

170 فاروق الکیلانی: س. پ، ل٥٢١.

٢- ئەگەر یاسادانەر لەدروستکردنی ئەو دادگایانە بەو لایەنەی وەرگرت کە پەیوەندی هەیە بەکەسی سکالاکار یان پیشەکەی پرەنسیپی یەکسانی لەبەردەم دادگا ناهێڵێ،[١٧١] بەڵام بەبۆچوونی ئێمە هەردوو ئەگەر لەبەردەم دادگا، پێشێلی پرەنسیپی یەکسانییە، چونکە پێویستی ئەم پرەنسیپە وادەخوازێت هەموو تاکەکان یەکسان بن لە ملکەچ کردن بۆ ڕێسای یاسایی و دڵنیایی و ناکرێت جیاوازی بکرێت کەچەند کەسێك یان کۆمەڵێك کەس بەڕێسای جیاواز حوکم بدرێت. [١٧٢] بڕیارەکانی لەم دادگایە دەردەچن بێ لایەن نین و و زۆربەی کات ئەم دادگایانە دەسەڵاتی فراوانیان هەیەو زۆربەی تاوانەکان دەچێتە ناو چوارچێوەی تایبەتکارییەکان، ئەمەش پێشێلی ماف و ئازادی تاکەکان دەکات کە لە دەستوردا هاتووە، جگە لەوە ئەم دادگایانە لە وویلایەتی دادگای ئاسایی کەم دەکاتەوە، کە ئەمەش دەست وەردانە لەتایبەتکاری دادگای ئاسایی و دەست درێژیە بۆ سەر دەسەڵاتی دادوەری.[١٧٣] بۆیە جیاوازی ڕێو شوێنی داوا بەرزکردنەوەو دڵنیایی و مافی تاوانبار لەم جۆرە دادگایانە جیاوازە بەبەراورد لەگەڵ دادگای ئاسایی بۆیە دەبێتە هۆی پێشێل کردنی یەکسانی لەنێوان تاکەکان.[١٧٤]

نموونە دیارەکانی ئەم جۆرە دادگایە دادگای (کتو پڕە- الطوارىء) وە دادگای (ئاسایشی دەوڵەتە)، جۆری یەکەم بریتییە، لەو دادگایەی کە لەکاتی دروست بوونی بارودۆخی نائاسایی وەك کارەسات و جەنگ، لەو کاتەدا دەوڵەت ناتوانێ بەڕێوشوێنی ئاسایی ڕووبەڕووی بێتەوە تەنها بەنائاسایی و

[١٧١] د. ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٣٩.

[١٧٢] فاروق الکیلانی: س. پ، ل٥١٧.

[١٧٣] بۆ زیاتر بڕوانە: (فاروق الکیلانی: س. پ، ل٥٢١- ٥٢٤).

[١٧٤] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٣٢.

بەدەربوون، کە سنووری پرەنسیپەکان و دەستور ببەزێنێ بەتایبەت ئەوانەی پەیوەندیان بەماف و ئازادی تاکەکانەوە هەیە.[١٧٥]

لەیاسای بەرگری شارستانی فیدڕاڵی و ئاسایشی ناوەخۆی ساڵی ١٩٥٠ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەسەڵاتی ڕاگەیاندنی کاتی کتو پڕی دراوە بەسەرۆکی دەوڵەت لەکاتی جەنگ، جا لەم کاتەدا سەرۆك دەسەڵاتی بەدەربوون و داواکاری گشتی و دەسەڵاتی گرنگی هەموو کەسێکیان پێ دەدەن کە بەپێویستی دەزانن.[١٧٦]

لە دەستوری ئەڵمانیادا ڕێگە نادرێت بەدادگایی بەدەربوو[١٧٧] لە سویسرا ڕێگا بەدادگای نائاسایی نادرێت و پێویستە لەسەر هەرێمەکانی مامەڵەیەکی یەکسان لەگەڵ هەموو هاوڵاتیان بکەن وەك هاوڵاتیانی هەرێمەکەی، جا چ لە یاسا بێت یان لە ڕێوشوێنی دادوەری بێت.[١٧٨]

کەواتە بۆ پاراستنی ماف و ئازادی تاکەکان و پێشێل نەکردنی سەربەخۆیی دادگا و یەکسانی لەبەردەم دادگادا، دەسەڵاتی دروست کردنی دادگای تایبەت و بەدەربوو لە هیچ کاتێك نەدرێت بەدەسەڵاتی جێبەجێ کردن و ئەگەر یەکێك لە باشیەکانی دادگای بەدەربوو بریتی بێت لەوەی کە هەندێ تاوان هەیە پێویستی بەکۆکردنەوەی کەسانی شارەزاو لێهاتووی زیاترە، ئەوا چاکترە

[١٧٥] د.یس عمر یوسف: س. پ، ل٥٧.

[١٧٦] هـ. س، ل٥٨.

[١٧٧] مادە (١٠١) لە یاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو لە ساڵی ١٩٤٩.

[١٧٨] القاضی نبیل عبدالرحمن: الدول الاتحادیة الفدرالیة (٧)، السلطة القضائیة، ط١، المکتبة القانونیة، بغداد، ٢٠٠٤، ل١٠٦.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بازنـەی تایبەتمەنـد دروسـت بکرێـت لـەناو دادگـا ئاسـاییەکان و ژمـارەی دادوەرەکان زیاد بکرێت.[١٧٩]

یەکێك لەودادگا بەدەر بووانەی لە دەوڵەتەکان باسکراوە، دادگای سەربازییە، کەئەم دادگایە ویلایەتی هەیە لەسەر هێزە چەکدارەکان لـەو تاوانانـەی، دەیکەن لەکاتی هەستان بەکارەکانیان.[١٨٠]

٣- بـەخۆڕایی دادگـا: بـۆ ئـەوەی هـەموو لایـەك بەیەکسانی بتـوانن بگەنـە دادپـەروەری، دەبێ پـەنابردن بۆ دادگا بێ بەرامبـەر بێ،[١٨١] بـەڵام ئـەم ئەنجامـە زیاتر خۆی لەبواری تیۆری دەبینێتـەوە وەك لـەبواری پراکتیکی، چونکە ئەگـەر لـەبواری تیـۆری پـەنابردن بۆ دادگا بـەخۆڕایی بێت، بەڵام لەلایـەنی پراکتیکی دەبینین تێچوونی داوانووسین و ماندووبوونی پارێزەرو پـول... پارەیـەکی زۆری دەوێ، و لەبـەر جیـاوازی ئاسـتی ئـابووری تاکـەکانیش ئـەم یەکـسانییە نایەتـەدی.[١٨٢] بۆیـە ئـەم پرەنـسیپە لەتەواوکـەرانی پرەنـسیپی یەکسانی یـە بـۆ ئەوەی تاکەکان بەبێ جیاوازی بتوانن پەنا بۆ دادگا ببەن.[١٨٣]

٤- یەکسانی لەمافی سکاڵا کردن:

مەبەست لەو مافە ئەوەیە، کە تاکەکانی کۆمـەڵگا بـەبێ جیاوازی بتوانن پـەنا بـۆ دادگـا ببـەن بـۆ وەرگرتنـەوەی مافـەکانیان، ئەمـەش دەبێتـە هـۆی هێنانـەدی ئاسـایش، چـونکە هـەرکاتێك پێـشێلی مـافی تاکـەکان کـرا دەتـوانن بـۆ وەرگرتنـەوەی پـەنا بـۆ دادگـا ببـەن، جـا لایـەنی پێشێل کـار هەرکەسێك و هـەر

---

179 وەرگیراوە لە: (د.ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٤٠.

180 د.یس عمر یوسف: س. پ، ل٦٣.

181 د. عبدالغنی بسیونی عبدالله: مبدأ المساواة امام القضاء وکفالة حق القاضی، ل٢٩.

182 هـ. س، ل٣٠.

183 د.ابراهیم نجیب سعد: س. پ، ل٢٤١.

دەسـەڵاتێك بێـت، لەبـەر ئـەوە لەسـەر دەوڵـەت پێویـستە هـەموو کۆسـپ و تەگەرەکان لابدات، کە ڕێگر بێت لەبەردەم تاکەکان بۆ ئەوەی بەئاسانی بتوانن سکاڵا بکەن.[١٨٤] کاتێك کێشە لەنێوان تاکەکان دەبێت بەئاسایی دەتوانن پەنا بۆ دادگـا ببـەن بـۆ وەرگرتنـەوەی مافـەکانیان، بـەڵام کاتێـك کێـشەکە لـەنێوان تاکەکان و دەوڵەتە هەندێ کات دەوڵەت کۆسپ دروست دەکات لەبەردەمیان بۆ نەگەیشتن بەمافەکانیان.[١٨٥]

ناکرێـت ئـەم مافـە لەلایـەن دەسـەڵات دەسـتی بەسـەر دابگیرێـت یـان پێـشێل بکرێت، چونکە مافی شکات کردن مافێکی پیرۆزە، و هەریاسایەك دەربچێت بۆ ئەو مەبەستە یاسایەکی نا دەستوریە،[١٨٦] چونکە مـافی سـکاڵا کـردن بـەمافێکی سروشتی دادەنرێت، کـە بەتاکەکانـەوە نووسـاوە ناکرێـت لێیـان جیابکرێتـەوە.[١٨٧]

---

184 د.محمد عبدالحمید ابوزید: س. پ، ل٣٣٨، ٣٣٩.

185 د. یحیی جمیل: النظام الدستوری فی الکویت، مطبوعات جامعة الکویت، ١٩٧٠-١٩٧١، ل٤٠٥.

186 فاروق الکیلانی: س. پ، ل٤٢٨.

187 د.محمد عبدالحمید ابوزید: س. پ، ل٣٤٠.

٢-٥ پەیوەندی و کاریگەری دەسەلاتی دادوەری لەگەڵ دەسەلاتەکانی یاسادانان و جێبەجێ کردن:

٢-٥-١ پەیوەندی و کاریگەریی دەسەلاتی دادوەری لەگەڵ دەسەلاتی جێبەجێ کردن:

٢-٥-١-١ پەیوەندی دەسەلاتی دادوەری لەگەڵ دەسەلاتی جێبەجێ کردن:

سەرەتا لە نێوان یاسا ناسان جیاکردنەوەی پەیوەندی نێوان ئەم دوو دەسەلاتە جێگای گفتوگۆیەکی زۆر بوو، چونکە وەك لە پێشوو باسمان کرد گروپێك لە یاسا ناسانی یاسای گشتی نکۆلیان دەکرد لە جیاکردنەوەی دەسەلاتی دادوەری لە دەسەلاتی جێبەجێ کردن.[١٨٨] بە بۆچوونی ئەوان لە دەوڵەت تەنها دوو دەسەلات هەیە، یەکەم دەسەلاتی یاسادانانە کە ئەرکی دانانی یاسایە، دووەم دەسەلاتی جێبەجێ کردنە کە ئەرکی جێبەجێ کردنی یاساکانە لە دەوڵەت.[١٨٩] بەهۆی ئەوەی هەردوو دەسەلاتی جێبەجێ کردن و دادوەری بەجێبەجێ کردنی یاسا هەڵدەستن، بۆیە دەسەلاتی دادوەری بەبەشێك لە دەسەلاتی جێبەجێ کردن دادەنرێت،[١٩٠] بەلام ئەمڕۆ لە دەستوری هەموو ولاتان دان نراوە بە دەسەلاتی دادوەری و دەسەلاتێکی سەربەخۆیە، کە بەدەسەلاتی سێیەم دادەنرێت.

هەردەم پەیوەندی نێوان دەسەلاتی جێبەجێ کردن و دەسەلاتی دادوەری بەهێزترە و مەترسی دەست وەردان لە کاروباری دادوەری لەلایەن دەسەلاتی

---

188 وەرگیراوە لە: (د.ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٥٣–٥٤).

189 القاضي مدحت محمود: س. پ، ل٣٤؛ د.ابراهيم نجيب: س. پ، ل٥٤.

190 د. احسان حميد المفرجي واخرون: س. پ، ل٧٥.

جێبەجێ کردنیش بە هێزترە.[١٩١] تەنانەت بە تاقیکردنەوە دەرکەوتووە دەسەلاتی جێ بەجێ کردن بەهۆی سروشتی ئەرکەکەی زۆربەی کات بالا دەست بووە لەسەر هەردوو دەسەلاتی یاسادانان و دادوەری.[١٩٢] لە بەرئەوە یاسا دانەر ئەمەی لەبەر چاو گرتووە و هەوڵی داوە ئاستێك دابنێ بۆ دەست وەردانی دەسەلاتێك لە دەسەلاتێکی دیکە.[١٩٣]

پەیوەندی نێوان ئەم دوو دەسەلاتە لە بوونی وەزارەتی داد دەردەکەوێت کە وەزارەتێکە سەر بە دەسەلاتی جێبەجێ کردنە و کاریگەریەکان لە سەر دەسەلاتی دادوەری لەوێوە دەبێت بە هۆی سەرپەرشتی و بەڕێوەبردنی کارەکانی فەرمانبەرانی، هەر لەبەر ئەوەشە ئەمڕۆ ئەو ولاتانەی دەیانەوێت دادگاکان سەربەخۆ بن و ئەم کاریگەرییە دوور بخەنەوە بڕیاریان داوە (ئەنجومەنی دادوەری) دابمەزرێنن، کە لەکەسانی لێهاتووی یاسایی و شارەزا پێك دێت، بۆ ئەوەی سەرپەرشتی کاروباری دەسەلاتی دادوەری بکەن.

دادوەرو داواکاری گشتی و فەرمانبەرەکانی دادگا فەرمانبەرن لە دەسەلاتی جێبەجێ کردن، ئەمەش وادەکات پەیوەندی نێوان ئەم دوو دەسەلاتە بەهێزتر بێت، چونکە زۆربەی کات دامەزراندن و پلە بەرزکردنەوەو گواستنەوەو موچەو سزادان و لادان لە دەسەلاتی جێبەجێ کردنە یان بە چاودێری ئەوە. لەبەرامبەریشدا دەسەلاتی دادوەری مافی چاودێری و هەڵوەشاندنەوەی بڕیارەکانی دەسەلاتی جێ بەجێ کردنی هەیە.[١٩٤]

---

191 د.ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٥٤–٥٥.

192 د.يس عمر يوسف: س. پ، ل١٧٥.

193 د.ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٥٥.

194 د. يس عمر يوسف: س. پ، ل١٧٥، ١٧٦؛ د.ابراهيم نجيب سعيد: س. پ، ل٥٥.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

کەواتە پەیوەندیو کارتێکردنە کە دوو جەمسەرییە لەلایەك دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەلایەن دەسەڵاتی دادوەری بەهۆی بوونی چاودێری لەسەر بڕیارەکانی کاری تێدەکرێت، لەلایەکی دیکە دەسەڵاتی دادوەری بەهۆی فەرمانبەرەکانی دادوەرو داواکاری گشتیو دەسەڵاتی جێبەجێ کردن کاری تێدەکرێت.

بۆیە ئێمە هەردوو لایەنی کاریگەریەکە باس دەکەین، یەکەم کاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەسەر دەسەڵاتی دادوەری، دووەم کاریگەری دەسەڵاتی دادوەری لەسەر دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

٢-٥-١-٢ کاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەسەر دەسەڵاتی دادوەری:

أ- دامەزراندنی دادوەرەکان: لە پێشەوە ئاماژەمان بۆ دوو ڕێگا کرد کە ئەمڕۆ لە دەوڵەتە فیدڕاڵیەکان پیادە دەکرێت بۆ دامەزراندنی دادوەرەکان، ڕێگای دامەزراندن یەکێك لەم سێ ڕێگایەیە کە بەهۆیەوە زۆر یاخود کەم دەست وەردەدرێت لەکاروباری دەسەڵاتی دادوەری،[١٩٥] لە دەستوری ئەمەریکی دەسەڵات بە سەرۆکی دەوڵەت دراوە بەو پێیەی سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە هەڵبستێ بە دامەزراندنی دادوەری دادگای باڵا، بەڵام بەمەرجێ گفتوگۆ لەگەڵ ئەنجومەنی پیران بکات.[١٩٦] لێرەدا کاریگەریەکە دروست دەبێت لەسەر پەیوەندی نێوانیان، سەرۆکەکانی ئەمەریکا دەسەڵاتەکەیان لە دامەزراندنی دادوەرەکانی دادگای باڵا بەکاردەهێنن وەك ئامرازێك بۆ هێنانەدی ئامانجی دیاریکراو یان بۆ سەرکەوتنی سیاسیی خۆیان.[١٩٧] بۆ نمونە سەرۆکی دەوڵەت

195 محمد کامل اللیلة: النظم السیاسیة، ل٦٨٩، ٦٩٠.

196 مادە (٢)، بڕگە (٢)، لە دەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

197 د. سعید السید علی: س. پ، ل٣٤٦.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

لەساڵی ١٨٧٠ دا دوو ئەندامی لە دادگای باڵا دامەزراند لە پێناو بڕیارێکی گرنگ کە دادگای باڵا لە ساڵی ١٨٧٠دا دەری کردوو وە یەکی نەگرتەوە لەگەڵ بۆ چوونی سەرۆك.[١٩٨]

لەم دیاریکردنەدا (وەزیری داد)[١٩٩] یارمەتی سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن دەدات. دیارە دیاریکردنی دادوەر لەلایەن سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن پێچەوانەی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانە، ئەمەش بەهۆی جێبەجێ نەبوونی ئەو ڕێسایەی، کە پێویستە ئەندامانی هیچ دەسەڵاتێك بەشداری لە دیاریکردنی ئەندامانی دەسەڵاتەکانی دیکە نەکەن.[٢٠٠] بەتایبەت دیاریکردنی دادوەر لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردن زیان دەگەیەنێ بە سەربەخۆیی دادگاو دادپەروەریو نەهێشتنی متمانەی خەڵك بەدادگا.[٢٠١]

لەبەرامبەر ئەمەش هەندێ جار دەستور وشیاری لەهەندێ بڕگەو مادە دەدات، دەربارەی دەست وەرنەدان لە کاروباری دەسەڵاتی دادوەری لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردن، بۆ نموونە دەستوری میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی لەسەر داوای ئەنجومەنی وەزیران دەسەڵاتی بەسەرۆکی فیدڕاڵی داوە جگە لەسەرۆكو دادوەرانی دادگای باڵا هەڵسێ بەدامەزراندنی گشت گەورە فەرمانبەرانی فیدڕاڵی لە شارستانیو سەربازی،[٢٠٢] و لەدەستوری ئەمەریکی

198 د. یس عمر یوسف: س. پ، ل١٨٢.

199 (نائب العام): بەئەرکی وەزیری داد هەڵدەستێ لە سیستەمی سیاسی ئەمەریکی.

200 د.سعد السید علی: س. پ، ل٣٤٨.

201 بۆ زانیاری زیاتر بگەرێوە بۆ: (د.فاروق الکیلانی: س. پ، ل١٦٤، ١٦٥، ١٦٦).

202 مادە (٥٤) لە دەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ساڵی ١٩٧١.

کاری دادوەری تەنها لەچوارچێوەی دەسەڵاتی دادوەری یەو دوو دەسەڵاتەکەی دیکە ناتوانن پیادەی بکەن.[٢٠٣]

ب- دەرکردنی لێبووردن: دەسەڵاتی دادوەری لە ڕێی دادگا هەڵدەستێ بە تۆمەتبارکردنی کەس‌و لایەنەکان، بەڵام هەندێ جار دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بەهۆی ئەوەی مافی دەرکردنی لێبووردنی پێدراوە ئەم بڕیارانەی دادگا هەڵدەوەشێنێتەوەو لەم ڕێگەیەوە کاریگەریەکە دەردەکەوێت، بەهۆی بوونی دەقی دەستوری لەسەر پێ دانی دەسەڵاتی بەخشینی لێبوردن بەسەرۆکی دەوڵەت بەو پێیەی سەرۆکی باڵای دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە.[٢٠٤] لێبووردن دوو جۆرە، یەکەم لێبوردنی گشتی کە خودی تاوانەکەش دەگرێتەوەو نایهێڵێ، دووەم لێبوردنی تایبەتە تەنها سزاکە دەگرێتەوە.[٢٠٥] بەشێوەیەکی گشتی مافی سەرۆك لەبەخشینی لێبووردن ڕەها نییە، بەڵکو کۆتکراوە تەنها لێبوردنی تایبەت دەگرێتەوە،[٢٠٦] بەڵام لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا، دەسەڵاتی جێبەجێ کردن پیادەی هەردوو جۆری دەکات‌و گەر یەکەمیان دەست وەردان بێت لەکاروباری دەسەڵاتی یاسادانان، دووەمیان دەست وەردانە لەکاروباری دادوەری.[٢٠٧]

---

203 د.سعيد السيد على: س. پ، ل٢٠١.

204 د. ابو زيد على المتين: س. پ، ل٤٤.

205 وەرگیراوە لە: (د. ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٣٥١؛ محمد كامل اليلة: النظم السياسية، ل٦٩٠).

206 سردار ياسين حمدامين: س. پ، ل١٢٨.

207 وەرگیراوە لە: (د. ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٣٥٠).

مافی دەرکردنی لێبووردن لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بۆ پاراستنی هێمنی‌و سیستەمی وڵاتە کە سەرۆك لێپرسراوی یەکەمە لەدابینکردنی ئاسایش‌و هێمنی لە وڵات.[٢٠٨]

ج- دامەزراندنی دادگای تایبەت‌و بەدەربوو، لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.[٢٠٩] لەم کاتە دەست وەردانی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بەئاشکرا دەردەکەوێت، وەك ئەوەی لەپێشوودا ئاماژەمان بۆ کرد.

٢-٥-١-٣ کاریگەری دەسەڵاتی دادوەری لەسەر دەسەڵاتی جێبەجێ کردن:

دەسەڵاتی دادوەری بۆ ڕوو بەڕوبونەوەی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن دەسەڵاتی هەیە، بەتایبەت، کە دەسەڵاتی دادوەری مافی چاودێری دەستوری بوونی یاساکانی هەیە لە ڕێگای دادگای باڵای فیدڕاڵی یان دادگای دەستوری، ئەمەش دەستوری زۆربەی وڵاتەکان ئاماژەیان بۆ کردووە، کە دادگا بەشێوەیەکی گشتی هەڵدەستی پارێزگاری مافی یاسایی‌و بەرژەوەندی تاکەکان بۆ هێنانەدی دادپەروەری‌و سەروەری یاسا.[٢١٠] ئەم چاودێریە لە ئەمەریکا لەسەردەمی هەردوو سەرۆك جفرسن‌و ڕۆزفڵت بەدیار دەکەوێت، هەرچەند ئەوانە توانیان لەماوەی فەرمانڕەوایەتیان دەسەڵاتیان هەبێ بەسەر کۆنگرێس، بەڵام شکستیان خوارد لە کۆنترۆڵکردنی دەسەڵاتی دادوەری‌و ملکەچ کردنی بۆ دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.[٢١١]

---

208 د.ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٣٤٩.

209 سردار ياسين حمدامين: س. پ، ل١٣١.

210 هـ. س، ل١٣٣.

211 د.يس عمر يوسف: س. پ، ل١٨٥؛ (دادگای بالا لە ساڵی ١٩٥٢ بڕیاریکی دەرکرد کە ڕێگە ئەدا بەجێ بەجێ کردنی بڕیاریکی وەزیری بازرگانی کە لەسەر فەرمانی وەزیر دەرچوو بوو) بڕوانە: (د.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

٢-٥-٢ پەیوەندیو کاریگەری دەسەلأتی دادوەری لەگەڵ دەسەلأتی یاسادانان:

٢-٥-٢-١ پەیوەندی دەسەلأتی دادوەری لەگەڵ دەسەلأتی یاسادانان.

لە دەستوری بەشێك لە دەوڵەتە فیدراڵیەکاندا هاتووە کە دامەزراندنی دادگای نوێ و دیاری کردنی تایبەتکاری وژمارەی دادوەرو بودجەی دادگاکان، لە تایبەتکاری دەسەلأتی یاسادانانە، لەم خاڵانە پەیوەندی نێوان هەر دوو دەسەلأت دەردەکەوێت.

لە ئەمەریکا دەسەلأتی دامەزراندنی دادوەرانی دادگای بالأ هاوبەشە، چونکە بەڕەزامەندی سەرۆکی دەوڵەتو بەهاوکاریو گفتوگۆکردن لەگەڵ ئەنجومەنی پیران، و دەسەلأتی دامەزراندنی دادگای پلە نزم لەدەسەلأتی پەرلەمانە (کۆنگرێس).[٢١٢] کەواتە دەستور دەسەلأتی داوە بەدەسەلأتی یاسادانان هەڵبستێ بەڕێکخستنی دەسەلأتی دادوەری لە دامەزراندنی دادگاو هەڵوەشاندنەوەو دیاریکردنی دەسەلأتو ژمارەی دادوەرەکان، و دیاریکردنی ئەو بابەتەی دەچێتە ناو دەسەلأتی دادگاکان.[٢١٣]

ڕێکخستنی دادگا لەلایەن دەسەلأتی یاسادانان کارێکی نەگونجاوە لەبەر ئەوەی دەبێتە هۆی لەناوبردنی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان، چونکە کاتێك دەستوردا بەسەربەخۆیی دەسەلأتی دادوەری دادەنێت، کە دەسەلأتێکی سەربەخۆیە لەدەسەلأتەکانی دەوڵەت، ناکرێت دەسەلأتی دیکە

یس عمر یوسف: س. پ، ل١٨٥).

212 مادە (١)، بڕگە (٨) ژمارە (٩)، لەدەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

213 د.سعید السید علی: س. پ، ل٢٨٥.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دەست لەکاروباری وەربداتو ڕێکی بخات،[٢١٤] بەڵام هەندێ بۆ ئەوە دەچن لەبەر ئەوەی ئەم دەسەلأتەی یاسادانەر ڕەها نییەو کۆتکراوە، بۆیە ڕێکخستنی دادگاکان لەلایەن دەسەلأتی یاسادانان دەبێت لەژێر ڕۆشنایی بنەماو ڕێسای گشتی بێت کە لەدەستوردا هاتووە بەپێچەوانە سنووری دەسەلأتی دەبەزێنێ، لەم کاتەدا دەبێتە پێشێل کردنی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەلأتەکان.[٢١٥]

بۆیە پێویستە ڕێکخستنو پێشخستنی دادگا لەلایەن ئەنجومەنی دادوەری ئەنجام بدرێت، و ئەو ئەنجومەنە لێپرسراوبێت لەلا بردنی تەگەرەو کۆسپەکانی بەردەمیو پێشخستنی و پاراستنی سەربەخۆیی دادگا، تاوەکو زیان بە ئازادیو مافی تاکەکان نەگات، لەبەر ئەوە ناکرێت دەسەلأتی یاسادانان هەڵبستێ بەڕێکخستنی دادگا، چونکە ئەوکات متمانەی هاولأتیان بە دەستور نامێنێو کەم دەبێتەوە.[٢١٦] یاخود پێویستە ئەو یاسایانەی دادگا ڕێك دەخەن بەڕێو شوێنی پێویستو تایبەت دەربچێت بۆ ئەوەی یاسادانەر سنوور نەبەزێنێو پرەنسیپی سەربەخۆو جێگربوونی بێتەدی.[٢١٧]

یاخود ئەو پڕۆژە یاسایانەی تایبەتە بەڕێکخستنی دەسەلأتی دادوەری پێویستە بخرێتە بەردەستی دەستەی دادوەری بۆ ئەوەی بۆچوونی خۆی لەسەر بدات،[٢١٨] چونکە لە دەستور دەسەلأتو تایبەتمەندی دەسەلأتەکان دیاریدەکرێت، بەڵام لەبەرئەوەی لە دەوڵەت دەستور یاسای بالأیە، بۆیە وردەکاریو ڕێکخستنی دەسەلأتەکان بە دەسەلأتی یاسادانان دەدرێت، بۆ نمونە لە

214 فاروق الکیلانی: س. پ، ل٥٢٦.

215 سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٠٩.

216 فاروق الکیلانی: س. پ، ل٥٢٧.

217 د. یس عمر یوسف: س. پ، ل١٣٥– ١٣٦.

218 د. محمد عبدالخالق عمر: س. پ، ل٣٩.

دەستوری نوێی عێراق زیاتر لە ٥٠ مادە جێهێڵراوە، بۆ ئەوەی پەرلەمان بەیاسا دایبڕێژێتـــەوە،[219] و ڕێکخـــستنی دەســـەڵاتی دادوەریـــش بەهـــەمان شـــێوە وردەکاریو دیارکردنی تایبەتمەندییەکانی بەدەسەڵاتی یاسادانان دەدرێت، کە بەم هۆیـەوە بـواری دەست وەردانـی لـەکاروباری دادوەری بـۆ دەرەخسێت.[220]

لەبەر ئەوە بۆ سەرکەوتنی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانو هاتنەدی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری پێویستە تایبـەتکاریی دەسەڵاتی دادوەری لە دەسـتوردا بـە وردی دیـاری بکرێـت، نـەك زۆری جێبهێڵرێـت بـۆ دەسـەڵاتی یاسادانان.

دەسـەڵاتی یاسـادانان بـەو مانایـەی، کـە دەربڕی ویـستی گەلـە، گـەر دەست وەربـدات لەهـەموو کاروبارێك، ناکرێـت دەست لـەکاروباری دادوەری وەربـدات، چونکە ئەمـە دەست درێژییـە بـۆ سـەر دەسـەڵاتی دادوەری، و کاتێك دەوترێت دادگـا سـەربەخۆیە ئەمـە درێـژ دەبێتـەوە بـۆ ڕێگەنـەدان بـە یاسـادانەر بـۆ ڕێکخستنی دادگا، لەبەرئەوە زۆربەی یاساکانی سەربەخۆی دادگا ڕێگە نادەن بەدەرکردنی هیچ یاسایەك، کە پەیوەندی بەدادگاوە هـەبێت بە بێ ئەنجومەنی دادوەری.[221]

٢-٥-٢-٢ کاریگەریی دەسەڵاتی یاسادانان لەسەر دەسەڵاتی دادوەری.

کاریگـەری دەسـەڵاتی یاسـادانان لەسـەر دەسەڵاتی دادوەری بەشـێوەیەکی گشتی لە کاتانەی خوارەوە دەردەکەوێت:-

[219] مجموعة باحثين: مأزق الدستور (نقد وتحليل)، ط١، الفرات للنشر والتوزيع، بغداد- بيروت، ل٢٨٧.

[220] سردار ياسين حمدامين: س. پ، ل١٠٨.

[221] فاروق الكيلاني: س. پ، ل٥٢٧.

١-دەست وەردان لەئاراستەی بڕیارەکان کە دادوەرەکانی دادگای باڵا دەری دەکا لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان: لە دەوڵـەتی فیـدڕاڵی دادگای باڵا چاودێری دەستوری بوونی یاساکان دەکات کە لە دەسەڵاتی یاسادانان دەردەچێت، بۆیـە دەسەڵاتی یاسادانان بەردەوام لە هەوڵی ئەوەدایە ئەو بڕیارانەی دەردەچێت لە دادگـای بـاڵا لەبەرژەوەنـدی خـۆی دابێـت، لـەم پێنـاوەش پـەنا دەباتـە بـەر زیـادکردنی ژمـارەی دادوەرانـی دادگـای بـاڵا بـۆ دروسـتکردنی کاریگـەری لـە بڕیارەکـانی دادگا. دەسـەڵاتی یاسادانان بەشێوەیەکی گشتی دوو ڕێگا هەیـە پەنای بۆ دەبات بەمەستی گۆڕینی ئاراستەی بڕیارەکانی دادگای باڵا:

أ- لە ڕێگای زیادکردنو کـەم کردنـی ژمارەی دادوەرەکانی دادگای باڵا: لـەم ڕێگایـە دەسـەڵاتی یاسادانان هەڵدەستێ بـەزیادکردن یـان کـەم کردنـی ژمارەی دادوەرەکـانی دادگـای بـاڵا، ئەمـەش بـە زۆری لەوکاتـەی کـە دانـەرانی دەسـتور ژمـارەی دادوەرانـی دادگـای باڵایـان دیـاری نـەکردووە، کـە کاریگـەری لەسـەر ئاراستەی بڕیارەکانی دادگای باڵا دەبێت.[222]

ب- لـە ڕێگـای هـەموارکردنی ژمـارەی دەنگـی پێویـستی ئەندامانـە بـۆ دەرچوونی بڕیار.

ئەمـەش بەهۆی هـەموارکردنی دەرچوونی بڕیـار بـە زۆرینـەی تایبـەت (اغلبـە خاصـە) لـەبری (زۆرینـەی سـادە). بـۆ نمونـە بڕیارەکـان کـە لـەدادگای بـاڵای ئەمریکی دەردەچێت بەزۆرینەی سادەیە.[223]

٢- دەسـت وەردانـی دەسـەڵاتی یاسـادانان لـە ڕێگـای کـەم کردنـەوەی دەسەڵاتەکانی بۆ جێبەجێ کردنی بڕیارە کۆتاییـەکانی دادگا. کـە ئەمـە دەست

[222] د.عادل الطباطبائی: الحدود الدستورية بين السلطتين التشريعية و القضائية، دراسة مقارنة، ل١٥٤.

[223] د.عادل الطباطبائی: ه. س، ل١٥٤؛ د.يس عمر يوسف: س. پ، ل١٢٥.

درێژیە بۆسەر سەربەخۆیی دادگا، ڕاستە پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان ئامانجی جیاکردنەوەی تەواوی نێوان دەسەڵاتەکانی نیە، بەڵام دەسەڵاتی دادوەری پێویستە بە سەربەخۆییەکی تەواو بمێننەوە لەهەردوو دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن، و هیچ یەکێکیان ناکرێت هەڵبستن بە پیادەکردنی کارێك بچێتە ناو پسپۆڕی دەسەڵاتی دادوەری.[224]

ئامانجەکانی دادگا، لە ڕێگای جێبەجێ کردنی ئەو بڕیارانەی، کە دەری کردووە دێتەدی، هەرچەندە دەسەڵاتی جێبەجێ کردن تایبەت مەندە بەجێبەجێ کردنی ئەو بڕیارانە، بەڵام دەسەڵاتی یاسادانان دەتوانی بەزۆر هۆکار کاریگەری بخاتەسەر ئەوڕێوشوێنی جێ بەجێ کردنە.[225] بۆ نموونە:-

أ- هەڵوەشاندنەوەی کارەکان و ڕەتکردنەوەی بڕیارە دادوەریە کۆتاییەکان کەناگونجێت لەگەڵ سیاسەتی دەسەڵاتی یاسادانان لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان. بۆ نمونە کۆنگرێس هەڵدەستێ بە هەڵوەشاندنەوەی هەڵچوونەوە بەو بڕیارە کۆتاییانەی کاتی تانەدانیان بەسەر چووە،[226] ئەمەش پێشێلی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانەو لەسەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری کەم دەکاتەوە، چونکە بەگوێرەی ئەم پرەنسیپە، پێویستە لەسەر دەسەڵاتی یاسادانان هەڵبستێ بەجێبەجێ کردنی ئەو بڕیارو فەرمانانەی دادگا دەری دەکات، بۆ جەخت کردنەوە ئەم ئەرکە پڕۆژەی ڕاگەیاندنی جیهانی سەربەخۆیی دادگا لە مادە (٣٩) ئاماژەی پێ کردووە.[227]

[224] فاروق الكيلاني: س. پ، ل٤٢٠.

[225] د.سعيد السيد على: س. پ، ل٢٩٤.

[226] د.عادل الطباطبائى: الحدود الدستورية بين السلطتين التشريعية و القضائية، ل١٥٦.

[227] د.نجيب احمد عبدالله الجبلى: س. پ، ل١٨.

ب- دەرکردنی بڕیار لەلایەن پەرلەمان، کە هەڵستێت بە نەهێشتنی پاشماوەی بڕیارێکی دادوەری کە لەگەڵ بۆ چوونەکانی ناگونجێت.[228] ئەمەش لە ئەمریکا لەوکاتانە دەبێت کە ڕاڤەکردنەکان بۆ یاساکانی فیدڕاڵی جیاوازی لەسەرە لەوکاتەش کۆنگرێس یاسایەك دەردەکات کە لەگەڵ مەبەستی خۆی بگونجێت، و ڕاڤەکردنی دادگا بۆ یاسای یەکەم پوچەڵ دەکاتەوە.[229]

ج- ئاراستەکردنی تۆمەت و لێپرسینەوەی سەرۆکی دەوڵەت و وەزیرەکان لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان:

واتە لێرەدا دەسەڵاتی یاسادانان هەڵدەستێت بەکارێ، کە لە چوارچێوەی تایبەتکاری دەسەڵاتی دادوەری دادەنرێت وەك لێپرسینەوەی سەرۆکی دەوڵەت یان وەزیران لەهەندێ تاوان کە کردوویەتی لەکاتی وە زیفەکانیان یان بەهۆی خیانەتی گەورە...هتد.[230]

لێپرسینەوەی لەگەڵ سەرۆکی دەوڵەت سروشت و ئامانجی جیاوازە لەم ڕێگایە لەدادگای تاوانکاری، کە ئامانج لێی سزادانی کەسی سەرۆك نیە، بەڵکوو ئامانجی گەورەتر لە پشتیەوەیەتی کە پاراستنی سەلامەتی سیستەمی دەستوریە.[231]

ئەمەریکا چاکترین نمونەیەو مێژووەکەی بۆ پەرلەمانی بەریتانی دەگەڕێتەوە کە دادگای وەزیرەکانی مەلیك و دادوەرەکانی دەرکرد لە سەدەی چواردەهەم.[232]

[228] د.عادل الطباطبائى: الحدود الدستورية بين السلطتين التشريعية و القضائية، ل١٥٧.

[229] سعيد السيد على: س. پ، ل٣٩٤.

[230] فاروق الكيلانى: س. پ، ل٤١٣.

[231] د. عبدالرؤوف هاشم محمد بسيونى: س. پ، ل٧٥.

[232] وەرگیراوە لە: (عبدالرؤوف هاشم محمد بسيونى: س. پ، ل٩).

ئەلکسەندەر هاملتون لە ڕووپەڕی ژمارە (٦٥) ئاماژە بۆ بەریتانیا دەکات کە ئەنجومەنی گشتی ئەم دەسەڵاتەی هەبووە، جگە لەوە ئەم دادگایە لە دەستوری ژمارەیەك ویلایەتی دیکە هەبووە.[٢٣٣] ئەم بۆچوونەش چووە ناو دەستوری ئەمریکی، و ئەو ئەرکەش بە ئەنجومەنی پیراندرا، چونکە بە بۆچونی هاملتون دادگای باڵا گونجاونیە بۆ ئەو ئەرکەو گومانی هەیە دادگای باڵا ئەو متمانەو دەسەڵاتەی هەبێ و بەم ئەرکە هەستێ.[٢٣٤]

دەستوری ئەمریکی مافی تاوانبارکردنی سەرۆکی دەوڵەت و وەزیرانی بە ئەنجومەنی نوێنەران داوەو مافی ئاراستەکردنی تۆمەتی داوە بە ئەنجومەنی پیران، کە بۆ دەرچوونی بڕیاری تاوانبار کردنی پێویستی بە زۆرینەی دەنگی ئەندامانی ئەنجومەنی پیران هەیە.[٢٣٥]

لە دەستوردا هاتووە، سەرۆك و جێگری سەرۆك و هەموو فەرمانبەرانی ویلایەتە یەکگرتووەکان بۆ ئاراستەکردنی تۆمەت و لێپرسینەوەی پەرلەمانی مل کەچن،[٢٣٦] کەواتە بەگوێرەی ئەم دەقە هێزە چەکدارەکان و ئەندامانی دەسەڵاتی یاسادانان ناگرێتەوە، هۆی ئەمەش ئەوەیە، کە لە دەستور دەسەڵاتی دامەزراندنی ئەو فەرمانبەرانە دراوە بەسەرۆك، بەڵام ئەندامانی پەرلەمان لەلایەن سەرۆکەوە دانانرێن، بەڵکو هەڵبژێردراون. جگە لەوەش هەرچەندە باس لە دادوەرەکانی فیدراڵی نەکراوە، بەڵام ئەوانیش دەگرێتەوە، چونکە دەچنە ناو فەرمانبەری فیدراڵی. ئەو تاوانانەی کەپێی تاوانباردەکرێت بریتییە لە

---

[233] هاملتون، مادیسون، جای: الاوراق الفیدرالیة، ت/ عمران ابو حجلة، ط١، دار الفارس للنشر والتوزیع، بیروت- لبنان، ١٩٩٦، ل٤٧٠.

[234] هـ. س، ل٤٧١.

[235] بڕوانە: (فاروق الکیلانی: س. پ، ل٤١٤).

[236] مادە (٢)، بڕگە (٤)ی دەستووری ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا.

(خیانەت، بەرتیل، کەتنی ترسناك و هەر تاوانێکی تر). لە ئەمریکا سێ جار ئەم سیستەمە جێ بەجێ کراوە، یەکەم جار ساڵی ١٨٦٧ لەسەردەمی فەرمانڕەوایی اندرو جونسون، دووەم ساڵی ١٩٧٤ سەردەمی سەرۆك ریچارد نیکسون، و سێیەم جاریش ساڵی ١٩٩٨-١٩٩٩ لەسەردەمی کلینتۆن.[٢٣٧]

٢-٥-٢-٣ کاریگەریی دەسەڵاتی دادوەری لەسەر دەسەڵاتی یاسادانان:

لەم بابەتەدا دەسەڵاتی دادوەری دەست لەکاروباری یاسادانان وەردەدات، ئەگەر ئەو پرەنسیپە پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان هەردوو دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن بەدەست وەرنەدان لە تایبەتکاریی دادگا پابەند بکات، ئەوا بەبێ گومان لەبەرامبەردا دەسەڵاتی دادوەری پابەندە بەدەست، وەرنەدان لەکاروباری دوو دەسەڵاتەکەی دیکە، و ئەم کاریگەری و دەست وەرنەدانەی دەسەڵاتی دادوەری لە دەسەڵاتی یاسادانان لەم کاتانە دەردەکەوێت:

١-دروستکردنی ڕێسای یاسایی:

دەسەڵاتی یاسادانان بە دانانی یاسا تایبەتمەندە، بەڵام ئەو یاسایانە هەندێ جار کەمو کوڕی هەیە، بۆیە کە دادوەر کێشەیەکی دەچێتە بەردەست دەیەوێت ڕێسایەکی یاسایی لەسەر جێبەجێ بکات و ئەو ڕێسایەش بوونی نیە، لەم کاتەدا ئەو بۆ شاییە یاساییە لەلایەن دادگاوە پڕدەکرێتەوە لەڕێگای دروستکردنی ڕێسایەکی نوێ.[٢٣٨]

بۆ نمونە لە ئەمریکا کاتێك دادوەر بڕیار دەردەکات وە لەدەستور ڕێك نەخراوە ئەوسا ئەو بڕیارە لەدادگاکانی دیکە جێبەجێ دەکرێت، چونکە

---

[237] بۆ زانیاری زیاتر بروانە: (عبدالرؤوف هاشم محمد بسیونی: س. پ، ل٣٧-٤٠).

[238] د.عادل الطبطائی: الحدود الدستوریة بین السلطتین التشریعیة و القضائیة، ل٣٠٥.

بەپێشینەی دادگای وەرگرتووە، ئەمەش پاڵ بە کۆنگرێسەوە دەنێت کە تێبینی بکاتو یاسایەك دەربارەی دەربکات.[٢٣٩]

بۆیە لەگرنگترین ئەو بابەتانەی کە دەسەڵاتی دادوەری کاریگەری لەسەر دەسەڵاتی یاسادانان هەبووە، بۆ ئەوەی یاسای دەربارەی دەربکات، یاسای یەکسانی نەژادە لە کێشەی (براون) کە لەساڵی ١٩٦٤ دەرچوو لەژێر کاریگەری دادگای باڵا بەناوی یاسای مافی شارستانی.

٢- چاودێری دەستوری بوونی یاساکان:

گرنگترین ئەرکی دەسەڵاتی دادوەری بریتییە لە چاودێری دەستوری بوونی یاساکان کەلەلایەن دەسەڵاتەکان دەردەچێت لەڕێگای دادگای باڵای فیدڕاڵی، و بوونی ئەم چاودێریە مانای ئەوەیە جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان ڕەها نییە، چونکە دەسەڵاتی دادوەری مافی ئەوەی هەیە چاودێری دەستوری بوونی یاساکانی بکات نەك تەنها هەڵبستێ بەجێبەجێ کردنی.[٢٤٠]

[239] وەرگیراوە لە: (د.سعید السید علی: س. پ، ل٤١٣).

[240] (دواتر لەئەرکەکانی دادگای باڵا بەدرێژی باسی دەکەین، بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ل١٠٤).

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دەرئە نجامەکانی تەوەری دووەم

لەكۆتايی ئەم تەوەرەدا گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:-

١- پرەنسیپی جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكان بەرهەمی تاقیكردنەوەی فەرمانڕەوا ستەمكارەكانی مێژووە، كە چڕ بوونەوەو كۆبوونەوەی هەر سێ دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ كردنو دادوەری، یان دوو دەسەڵات لەگەڵ یەكتری، دەبێتە مایەی هێنانە كایەی ستەم كاری، ئەمەش لەناوبردنی پرەنسیپی جیاكردنەوەی دەسەڵاتەكانو پرەنسیپی سەربەخۆیی دادوەرییە.

٢- مەبەست لە پرەنسیپی جیا كردنەوەی دەسەڵاتەكان هاوكاریو چاودێرییە لەنێوان دەسەڵاتەكان، نەك دابڕانو دوور كەوتنەوە لەیەكتری، بەو مانایەی دەسەڵاتەكان لەكاتی سنوور بەزاندنو زیادەڕەوی لە تایبەتكارییەكانیان یەكتری ڕادەگرن.

٣- دادوەری بە دەسەڵاتێكی سەربەخۆو یەكسان دادەنرێت لەگەڵ هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ كردن، بۆیە لەپەیوەندیو كاریگەری نێوانیان دەسەڵاتەكان بە دوو ئاراستەی ئاڵوو گۆڕە.

٤- سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری تەنها بە بوونی دەقی دەستوری نایەتەدی، بەڵكو پێویستە چەند دڵنیاییەك هەبێت سەبارەت بە لایەنە پەیوەندی دارەكانی دەسەڵاتی دادوەری.

٥- دامەزراندنی دادوەرەكان لەڕێگای ئەنجومەنێكی دادوەری سەربەخۆ، دڵنیاییە بۆ پاراستنی سەربەخۆیی دادوەرەكان.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەسەڵاتی دادوەریی لەدەوڵەتی فیدراڵیدا:

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٣-١ دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی:

٣-١-١ پێکهاتەی دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی:

لە تەوەری یەکەم بەدرێژی باس لەتایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی کرا، کە ئەم دەوڵەتە لەدەسەڵاتو تایبەتکاریی دوانەیی یە، واتە بەرامبەر بوونی هەر دەسەڵاتو دەستەیەك لە دەوڵەتی فیدراڵی بەهەمان شێوە لەهەرێمەکانیش بوونی هەیە، کەواتە دەسەڵاتی دادوەریش بەهەمان شێوەیە لەتەنیشت دەسەڵاتی دادوەری دەوڵەتی فیدراڵی دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکانیش ئامادەیە کە "بوونی دوو دەزگای دادوەری خۆی بەڕوویەك لەڕووەکانی سەربەخۆیی خۆجێیی دادەنرێت".[١]

دەسەڵاتی دادوەری گرنگی و تایبەتمەندی تایبەتی هەیە لەدەوڵەتی فیدراڵی، چونکە پێکهاتەی دەسەڵاتو کێشەکان تایبەتمەندو ئاڵۆزن، بۆیە ئەو کێشانەی لەنێوان هەرێمەکان دروست دەبێت ناتوانرێت بەڕێگای دبلۆماسی و کارگێڕی چارە بکرێت، لەبەرئەوەی دەوڵەتی فیدراڵی بەگوێرەی دەستور ڕێك خراوەو پەیوەندیو دەسەڵاتەکان دیاری کراوە، ئەمەش دەچێتە ناو یاسای ناوخۆیی نەك پەیوەندی نێودەوڵەتی، جگە لەوە هەرێمەکان خاوەن سەربەخۆیی خۆجێین، واتە تەنها یەکەی کارگێڕی نین.[٢]

بۆیە دەوڵەتی فیدراڵی لەلایەك پێویستی بەدەستەیەکە بۆ ڕاگرتنی هاوسەنگی نێوان دەسەڵاتی فیدراڵی و دەسەڵاتی هەرێمەکان، لەلایەکی تر بۆ

---

[1] د. عادل الطبطاني: النظام الاتحادي في الامارات العربية، (دار مقارنة)، مطبعة القاهرة الجديدة، القاهرة، ١٩٧٨، ل٣٣٢.

[2] د. محمد عبدالحميد ابوزيد: س. پ، ل٢٤٧.

چارەسەری ناکۆکییەکان پێویستە، کە ناکرێت لەڕێگای کارگێڕی و یاسایی نێودەوڵەتی چارەسەر بکرێت، جگە لەمەش دابەشکردنی تایبەتکاریی دەستوری لەنێوان حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان ناکرێت هیچ گرنگیەکی پراکتیکی هەبێت ئەگەر لەتوانای ئەو حکومەتانەدا هەبوو سەرپێچی سنووری ئەو دابەشکردنە بکەین بەبێ ئەوەی بۆ ڕەت دانەوەی ئەو سەرپێچییە دەسەڵاتێکی تر هەبێ لەدەست دەوڵەت.[٣]

لەتەوەری پێشووش باسمان کرد کە ووشك (جامد) بوونی دەستور دڵنیاییەکەیە بۆ لایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی، جگە لەوە بوونی دەستەیەکی دادوەری باڵا دڵنیاییەکە بۆ یەك لا کردنەوەی ناکۆکی نێوان حکومەتی فیدراڵی و هەرێمەکان.[٤]

ئەم دەسەڵاتی چاودێری و ڕەتدانەوەیەش لەدەوڵەتی فیدراڵی، دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی پێی هەڵدەستێ، چونکە ئەم دەسەڵاتە بەپێویستیەك دادەنرێت بۆ چارەکردنی کێشەکان کەناکرێت بڕیاردانی کۆتایی دەربارەی بەجێبهێڵدرێت بۆ دادگای ناوچەیی.[٥]

دەسەڵاتی دادوەری فیدڕاڵی لەچەند دەستەو دادگایەکی جیاواز پێکهاتووە، جگە لەوە دەوڵەتە فیدراڵییەکان جیاوازیان هەیە لە سیستەمە دادوەرییەکان، بۆ نموونە هەندێك لەدەوڵەتە فیدراڵییەکان بە سیستەمی یەك پارچەیی دادوەریان وەرگرتووە، بەپێی ئەم سیستەمە دادگای گشتی سەیری سەرجەم

---

[3] د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستورى النظم و الحكومات، ل٢٥٦؛ د. محمد كاظم المشهدانى: النظم السياسية، دار الحكمة، بغداد، ١٩٩١، ل١٨٧.

[4] د. ابراهيم درويش: القانون الدستورى النظرية العامة والرقابة الدستورية، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٤، ل١٩٧.

[5] د. عادل الطبطانى: النظام الاتحادى في الامارات العربية، ل٣٠٦.

کێشە جیاوازەکان دەکات، تاوانکاری، شارستانی، کێشەی باج...هتد، جگە لەوە دادگا تایبەتمەندییەکان وەك دادگای نەوجەوانان پیادەی تایبەتکارییەکانیان دەکەن لەچوارچێوەی ئەو دادگایانە، بەو پێیەی بەشێکن لە پەیکەرەکەی.[٦] جگە لەوە دادگای کارگێڕی بوونی نامێنێت، بەڵکو کێشەی کارگێڕی و تاکەکان لەیەك کاتدا ملکەچە بۆ دادگای ئاسایی،[٧] بۆ نموونە وەك (ئەمەریکا، هند). یاخود دەوڵەتەکان بەسیستەمی چەندایەتی (دوو جەمسەری) دادگاکانیان وەرگرتووە، کە هەریەکەیان پەیکەری تایبەتیان هەیەو هەریەکەیان بەدادگای دادوەری باڵا کۆتایی دێن، بۆ نموونە ئەڵمانیا خاوەنی چوار ئاستی دادگای گشتییەو سێ دادگای تر تایبەتمەندە بەکێشەی دارایی و کێشەی کارو کێشەی کۆمەڵایەتی و،...هتد.[٨] لەم جۆرە سیستەمە کێشە کارگێڕییەکان دەچێتە ناو تایبەتکاریی دادگای کارگێڕی،[٩] بەڵام پەیڕەوکردنی پرەنسیپی چەندیەتی سیستەمی دادوەری لەدەوڵەت بەهیچ جۆرێك مانای ئەوە ناگەیەنێ، شێوەی دەوڵەتەکە فیدڕاڵییە بۆ نموونە سیستەمی دادوەری لە کۆماری ئۆکرانیا کە دەوڵەتێکی سادەیە تا ڕادەیەکی زۆر بەسیستەمی چەندیەتی دادوەری ئەڵمانیا دەچێت،[١٠] و لە سیستەمی دادوەری دەوڵەتی فیدراڵی دوو جۆرە دادگای تر هەیە یاخود ڕاستر بڵێین دوو دابەش کردن هەیەن، کەپێی دەڵێن دادگای ناوچەیی و دادگای نیشتمانی، لەسەرجەم دەوڵەتە فیدراڵییەکان

---

[6] د. فلاح حاجم: بعض خصائص النظام القضائي في الدولة الفيدرالية، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.elaph.com,p.1, لە ڕێکەتی ٢٠٠٦/٦/٢٧.

[7] ضرغام الشلاه: الثقافة الدستورية – السلطة القضائية، http://bahzani.org,p.1,13/7/2006.

[8] د. فلاح حاجم: س. پ، ل١.

[9] ضرغام الشلاه: س. پ، ل١.

[10] د. فلاح حاجم: س. پ، ل٢.

دادگای نیشتمانی له سنووری دەوڵەتی فیدڕاڵی هەیه، و دادگای ناوچەیی یان هەرێم لە سنووری هەرێم و ویلایەتەکان هەیە، جگە لەئەمەریکا کە دادگای نیشتمانی له ویلایەتەکان هەیه، بەڵام لەسویسرا یەك دادگای نیشتمانی گەوره هەیه ئەویش (دادگای یەکێتی) یه.[11] کەواته ئەم دوانەییەی دەسەڵاتی دادوەری بەیەکێك لە تایبەتمەندییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی دادەنرێت و پەیوەندی بەشێوەی دەوڵەتی فیدراڵییەوە هەیە، بەڵام جگە لەوە دادگای باڵای فیدراڵی بایەخ و ڕۆڵی تایبەتی لەدەوڵەتی فیدراڵی هەیە، لایەنی پێکهاتن و لایەنی تایبەتکارییەکانی. تا ڕادەیەك جیاوازە لە بەراوورد لەگەڵ سیستەمە دادوەری لە دەوڵەتی سادە. لەبەر ئەوە باسکردن لەپێکهاتەی دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی سەرجەم لایەنەکانی بەوردی ڕون دەکەینەوە.

٣-١-٢ دادگای باڵای فیدراڵی:-

ئەم دادگایە لەپیادەکردنی ئەرکەکانی، ئامێرێك نیە لەدەست دەوڵەتی فیدڕاڵی بۆ ئەوەی بەکاری بهێنێ بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی و فراوان کردنی تایبەتکارییەکان، بەڵکوو بریتییە لە دەستەیەکی دەستوری سەربەخۆ لەهەریەکە لە دەوڵەتی فیدڕاڵی و دەسەڵاتی هەرێمەکان هەوڵ دەدات بۆ هێنانەدی هاوسەنگی لەنێوان ئەو دوولایەنە.[12]

ئەم دادگایە باڵاترین دەسەڵاتی دادوەرییە لەدەوڵەتی فیدراڵی، بەڵام بەناوو ئەرکی جیاواز، لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا (دادگای باڵا)یە، لە سویسرا (دادگای یەکێتی)یە لە میرنشینی یەکگرتووەکانی عەرەبی (دادگای یەکێتی باڵا)یە، بەڵام ئێمە (دادگای باڵای فیدراڵی) بەدروست دەزانین، چونکە

[11] اوستن رنی: س. پ، ل٢١٧.

[12] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی فی الامارات العربیة، ل٣١٣.

ئەم ناوە ڕاستەوخۆ بۆ ئەوەمان دەبات، کە دادگایەکی باڵا هەیە دەسەڵاتی بەسەر هەموو لایەکی دەوڵەتی فیدراڵی هەیە، جگە لەوە لەپێشەوە (دەوڵەتی فیدراڵیمان) بەدروست زانی لەبەراووردی وشەی (یەکێتی)، بۆیە لێرەدا لەبڕی (دادگای باڵای یەکێتی) (دادگای باڵای فیدراڵی) دادەنێین..

زۆربەی دەوڵەتە فیدراڵیەکان ووردەکاریەکانی تایبەت بەم دادگایەیان لەدەستور باس کردووە، کە ئەمەش بۆ گرنگی و بایەخی خودی دادگاکە دەگەڕێتەوە، بۆ نموونە دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی بە (١٦) مادده باسی کردووە، دەستوری ئەڵمانیا بەشی حەوتەمی دەستوری بۆ تەرخان کردووە، ئەمەش لەبەر گرنگی ئەرکەکەیەتی، کە چاکترە بەڕونی و دیاریکراوی ئاماژەی بۆ بکات. سەبارەت بە سنووری تایبەتکاریی ئەو دادگایە بەشێوەیەکی گشتی دەتوانرێت دوو جۆرە پێوەری بۆ دیاری بکرێت کە دەستوری دەوڵەتە فیدراڵیەکان پێیان وەرگرتووە:-

یەکەم: دیاری کردن و جیاکردنەوەی تایبەتکارییەکان لەڕێگای گەڕانەوە بۆ سیفەتی لایەنەکانی کێشەکە، بۆ نموونە ئەو کێشانەی یەکێك لە لایەنەکانی باڵیۆز و نوێنەری دیبلۆماسی و قونصولەکان یان لەنێوان هەرێمەکان، یان هەرێمەکان و دەوڵەتی فیدڕاڵی یان هاووڵاتیانی هەرێمەکان یان دەوڵەتی فیدراڵی.[13]

دووەم: دیاری کردن و جیاکردنەوەی تایبەتکاریەکانیان لەڕێگای سروشتی کێشەکە، بۆ نموونە دەستوری ئەمەریکا دادگای باڵای فیدراڵی لەئەمەریکا بە هۆی سروشتی کێشەکە تایبەتە، بەسەیرکردنی ئەو مەسەلانەی پەیوەندی بە ئاوەوە هەیە.[14]

[13] مادە (٣)، برگە (٢) لەدەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[14] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادیی فی الامارات العربیة، ل٣٠٨.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

بەشێوەیەکی گشتی دەستوری دەوڵەتە فیدراڵیەکان هەردوو پێوەریان وەرگرتووە، بەڵام میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی پێوەری سێیەمی دروست کردووە، کە بریتییە لەو کێشانەی لە پایتەخت ڕوودەدەن، واتە شوێنی ڕوودانی کێشەکە دەبێتە پێوەر بۆ دیاری کردنی تایبەتکاریی دادگاکە.[15] ئەمەش جێگای ڕەخنەیە، چونکە هەندێ کێشەی داناوە لە تایبەتکاریی دادگای باڵای فیدڕاڵی یە، لەبەرئەوەی لەپایتەخت ڕووی داوە، بەڵام ئەگەر لەدەرەوەی پایتەخت ڕووبدات دەچێتە دەرەوەی تایبەتکاریی دادگای باڵای فیدڕاڵی.[16] بەشێوەیەکی گشتی پێکهاتەی دادگای باڵای فیدراڵی لە ژمارەیەك دادوەرو سەرۆکێك پێك دێت، بەڵام ژمارەو ڕێ‌و شوێنی دامەزراندنیان جیاوازە، بەڵام بۆ دڵنیایی سەربەخۆیی ئەم دادگایەو دوورخستنەوەی کاریگەری لەسەر بڕیارەکان واچاکترە لە دەستور ئاماژە بە ژمارەیان بکرێت، بۆ نموونە دادگای باڵا لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا ژمارەی دادوەرەکانی لەدەستور دیاری نەکراوە، بەڵکو بە یاسای فیدراڵی دیاری دەکرێت، بۆیە ئەم ژمارەیە لەبەرزو نزمی دایە، کۆنگرێس سەرەتا (٦) دادوەری دانا دواتر بەبەردەوامی دەگۆڕا تا گەیشتە (١٠) دادوەر دواتر کەم بۆوە بۆ (٥) دادوەر، لەساڵی ١٨٦٦ کەم کرایەوە بۆ (٧) دادوەر، لەسەردەمی (ئەندرۆ جونسون) بەرزکرایەوە بۆ (٩) دادوەر تا ئەمڕۆ،[17] بەڵام بۆ دوورخستنەوەی ئەو ئەگەرە کە کۆنگرێس بۆ بەرژەوەندی سیاسەتی خۆی ژمارەی دادوەرەکان زیادو کەم

[15] مادە (١٠٢) لەدەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی.

[16] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: (د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادیی في الامارات العربیة، ل٣٠٨).

[17] ANDERSON: AMERICA LEGAL SYSTEMS: ARESOURCE AND REFERNCE GUIDE, P. 19؛ روبرت س. بارکر: أقسم یمینا مغلظة، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.usinfo.state.gor.p.3, لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/٧/٢٥.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

بکات لەداواو کێشەکان، دادگای باڵا سەیری هیچ کێشەیەك ناکات تەنها بەبەشداری سەرجەم دادوەرەکان نەبێت.[18] دادوەر (نەبیل) هەرچەندە باسی لەمەترسی زیادکردنی ژمارەی دادوەرەکان کردووە، کە بریتیە لە دروست کردنی کاریگەری لەسەر بڕیاری دادگا لەسەر داواو کێشەکان، بەڵام بە بۆچوونی ئەو دەکرێت ئەو مەترسیە ڕێگای لێ بگیرێت، بەهۆی ئەوەی ڕێگا بەدەسەڵاتی یاسادانان بدرێت ژمارەی دادوەرەکان زیاد بکات، ئەمەش بەڕەزامەندی (٣/١)ی ئەندامانی دەستەی یاسادانان، پاساوی ئەو زیاد کردنە بۆبوونی پێویستی کاری حکومەت بۆ ئەم ژمارەیە دەگەڕێتەوە.[19] بۆیە ئێمە لەگەڵ بۆچوونی یەکەمین، کە لەدەستور دیاری بکرێت تا نەتوانرێ بەئاسانی سەرپێچی ژمارەکەی بکرێت.

سەبارەت بەدامەزراندنی دادوەرەکان شێوازەکان جیاوازن، بۆ نموونە لە میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی سەرۆك‌و دادوەرەکانی دادگای باڵای فیدڕاڵی بە فەرمانێك دادەمەزرێت کە لەلایەن سەرۆکی دەوڵەت دەردەچێت، دوای ڕەزامەندی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران‌و پەسەندکردنی لەلایەن ئەنجومەنی باڵای فیدڕاڵی.[20]

کەواتە لە میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی سەرۆکی حکومەت‌و ئەنجومەنی باڵای فیدڕاڵی ڕۆڵی سەرەکیان هەیە لەدامەزراندنیان‌و ئاماژە بۆ ئەنجومەنی

[18] جون بول جونز: المحکمة العلیا، مؤسسة فریدة، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.usinfo.state.gor,p.3، لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/٧/٢٥.

[19] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل٤٩.

[20] مادە (٤٧)، لە دەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

نوێنـەران نـەکراوە، بـەڵام لەدەسـتوری ئـەڵمانیا دادوەرەکـانی دادگـای دەسـتور لەلایەن هەردوو ئەنجومەنی فیدڕاڵییەوە دادەمەزرێن.[21]

کەواتـە بـۆ پاراسـتنی سـەربەخۆیی دادگاکـە واچاکترە هـەردوو ئەنجومـەنی فیـدڕاڵی یەکسان بن لـەدیاری کردنـی دادوەرەکان، یـاخود لەلایـەن ئەنجومـەنی نوێنــەران یــان حکومــەت دیــاری بکرێــت و پەســەندکردنی بدرێتــە دەســت ئەنجومـەنی هەرێمـەکان، سـەبارەت بـە مـاوەی کـارکردنی دادوەرەکـانی دادگـای بـاڵای فیـدراڵی بەشـێوەیەکی گـشتی بـۆ مـاوەی تـەواوی ژیانـە، بـەڵام مـاوەی ویلایـەتی دادوەر لەئـەڵمانیا ١٢ سـاڵەو شـایەنی نـوێ کردنـەوە نیـە،[22] ئـەمـەش پێچەوانەی زۆربـەی دەوڵەتـە فیدراڵیەکانـە کـەماوەی کـارکردنی دادوەرەکـان تـا کۆتایی ژیانە، بەڵام لە دوو کات لەکاری دادوەری دەپچڕێت:-

١- ئەگەر ڕەوشتێکی خراپی لێ ڕووبات.

٢- بوونی دەقی یاسایی بۆ بـەزۆر خانەنشین کردنـی، دوای ئـەوەی دەگاتـە تەمەنێکی دیاری کراو.[23]

بۆ نموونـە دەسـتوری ئـەڵمانیا باسـی لـەوە کـردووە، کـە ناکرێـت دادوەرەکـان لابدرێن و بگوازرێنەوە یان خانەنشین بکرێن پێش کۆتـایی هـاتنی خزمـەتیان،[24] بەڵام (ئەگەر یەکێك لەدادوەرەکانی فیدڕاڵی لەکاتی پیادەکردنی ئەرکەکـەی یـان لەدەرەوەی پێشێلی یاسای سەرەکی کرد، یـان سیـستەمی دەسـتوری یـەکێك لـە وویلایەتەکان، دادگـای دەسـتوری یـەکێتی تـوانی بـەزۆرینـەی (٣/١) دەسـتەکانی لەســەر داوای ئەنجومــەنی نوێنــەرانی یــەکێتی، فــەرمانێك دەربکــات

[21] سولاف محمد امين: س. پ، ل١٤٠.

[22] سولاف محمد امين: س. پ، ل١٤٠.

[23] القاضى نبيل عبدالرحمن حياوى: السلطة القضائية فى الدول الاتحادية الفيدرالية، ل٤٧.

[24] مادە (٩٧)، بڕگە (٢)، لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو ساڵی ١٩٤٩.

بەگواسـتنەوەی ئـەو دادوەرە بـۆ ئـەرکێکی تـر یـان ببینرێـت بـۆ خانەنـشین و لەوکاتـەی دەردەکـەوێت کـە پێـشێل کردنـە کـە پێـشینەی لەگـەڵ بـووە دەکرێـت بڕیار بدرێت بەدەرکردنی).[25]

دەستوری دەوڵەتـە فیدراڵیـەکان هەریـەکێکیان تەمـەنێکی دیـاری کـردووە بـۆ خانەنشین، بـۆ نموونـە دەسـتوری میرنـشینی یـەکگرتووی عـەرەبی (٦٥) سـاڵی داناوە، دەستوری ئەمەریکی هەرچەند بەڕاشکاوانە باسـی خانەنشینی بـەزۆری نـەکردووە، بـەڵام دەکرێـت دادوەرەکـان کاتێـك دەگەنـە ٧٠ سـاڵ یـان ١٠ سـاڵ بەسـەر دامەزرانـدنیان دەڕاوت خانەنـشین بکـرێن،[26] و ئـەوەی گرنگـە لـەدیاری کردنی تەمەنێك بۆ خانەنشین، چاکترە بۆ بەڕێوەچوونی کارەکانی دادگای باڵای فیـدڕاڵی تەمـەنی دادوەرەکـان نەگاتـە ئاسـتێك نـەتوانن کارەکانیـان جێبـەجێ بکـەن، کەواتـە پێویـستە دادگـا دووربکەوێتـەوە لـەو دادوەرانـەی کـە توانایـان نـەماوە کارەکانیــان جێبــەجێ بکــەن، بــەڵام ســوورن لەســەر مانــەوەیان،[27] بەبۆچوونی ئێمە پێویستە لەدەستور تەمەنی خانەنشین لەگەڵ مـەرجی توانـایی کـارکردن دیـاری بکرێـت، واتـە پـەك نەکـەوتنی لـەکارکردن، ئەمـەش بـۆ ئـەوەی لەلایەك دادگا نەبێتە شوێنی دادوەرانی بەتەمـەن تائەوکاتـەی دەمـرن، لەلایـەکی تر بۆ ڕزگار بوون لەو دادوەرانەی، کەپێش تەمەنی خانەنـشین نـاتوانن بەئـەرکی خۆیان هەڵبستن.

لەسیستەمی ناوخۆی دادگای باڵای میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی (٧) خـاڵ ئـەو هۆیانـەی دیـاری کـردووە کـە دادوەر بەهۆیـەوە لادەبرێـت، باسـی گەیـشتن

[25] مادە (٩٨)، بڕگە (٢)، لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو ساڵی ١٩٤٩.

[26] سولاف محمد امين: س. پ، ل٥٥.

[27] القاضى نبيل عبدالرحمن حياوى: السلطة القضائية فى الدول الاتحادية الفيدرالية (٧)، السلطة القضائية، ل٤٨.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

بەتەمەنی خانەنشینی کردووەو باسی پەك کەوتنی دادوەری کردووە لەهەستان بەجێ بەجێ کردنی کارەکانیان.[٢٨]

ئەمەش خاڵێکی باشە، چونکە تەنها بە دیاری کردنی تەمەنێك نەوەستاوە بۆ خانەنشین و کۆتایی هاتنی خزمەتەکەی، بەڵکو باسی لەپەکەوتنی دادوەری کردووە لە جێبەجێ کردنی ئەرکەکەی، چونکە ئەو ئەگەرە زیاتر نزیکە، کە بەر لە گەیشتنی بەو تەمەنە نەتوانێ بەرئەرکی خۆی هەڵبستێ لەبەر هۆکاری تەندروستی.[٢٩]

٣-١-٣ تایبەتکارییەکانی دادگای باڵای فیدراڵی

دەوڵەتی فیدراڵی لەڕووی پێکهاتەی دەسەڵات و بەرژەوەندی یەوە جیاوازن، وەك لەپێشەوە ئاماژەمان بۆ کرد، لەبەر جیاوازی لە سروشتی کێشەکان پێویستی بەڕێ و شوێنی تایبەتە بۆ چارەسەرکردن، جگە لەوە هەرێمە بچووکەکان پێویستیان بەبوونی دڵنیاییە بۆ یەکگرتن لەگەڵ هەرێمە گەورەو دەسەڵاتدارەکان، چونکە گەر هاتوو دەزگایەکی ناوبژیوان نەبێت لەنێوان حکومەتی فیدراڵی حکومەتی هەرێمی فیدراڵی و پارتە سیاسیەکاندا، ئەوا ئەگەری بڕیار زاڵکردن هەیە بەسەر یەکدیدا.[٣٠] و دادگای باڵای فیدراڵی بەشێك لەو دڵنیاییە دەگرێتە خۆی، ئەمەش بەهۆی ئەو ئەرکە گرنگانەی پێی

[28] مادە (٨)، سیستەمی ناوخۆیی و پێکهاتەی دادگای باڵای فیدراڵی میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ساڵی ١٩٧٣.

[29] لەم بڕگەیە باسی (هۆکاری تەندروستی) کردووە بەتەنها، ئەمەش ڕێگرە لەبەردەم لایەنەکان، کە بەهۆکاری تر دادوەر دەربکەن بەو بیانوەی پەکی کەوتووە لەجێ بەجێ کردنی کارەکەی.

[30] بێ ناوی نووسەر: فیدرالیزم و ئەزموونە جیاوازەکانی، ئامادەکردن و وەرگێڕانی لە ئەڵمانیەوە: ئیسماعیل حەمە ئەمین، مەکتەبی بیروهۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٥، ل١١٣، ١١٤.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

هەڵدەستێ ئەرکەکانی دادگای باڵای فیدراڵی بەشێوەیەکی گشتی لەیەکتر نزیکن لەدەوڵەتە فیدراڵیەکان لەگەڵ بوونی هەندێ جیاوازی لەنێوانیان، بەڵام هەوڵدەدەین لەچەند خاڵێکدا کۆیان بکەینەوە:-

٣-١-٣-١ چارەسەرکردنی ناکۆکیەکان لەنێوان لایەنەکان و دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی فیدراڵی:

مەبەست لەلایەنەکان و دەسەڵاتەکانی دەوڵەتی فیدراڵی بریتییە لە دەوڵەتی فیدراڵی هەرێمە پێکهێنەرەکان، هاووڵاتیانی هەردوولایەن. لە دەستوری ئەڵمانیا ئەرکی دادگای دەستوری یە، کە هەڵبستێ بەچارەسەری ناکۆکی نێوان دەوڵەتی فیدراڵی و هەرێمەکان،[٣١] بەڵام دادگای باڵای میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی تایبەتکارییەکەی لەم لایەنەوە کورت کراوەتە تەنها بۆ چارەسەری ناکۆکی نێوان دەوڵەتی فیدراڵی و هەرێمەکان و چارەسەری ناکۆکی نێوان هەرێمەکان خۆیان، چارەسەری ناکۆکی نێوان تاکەکان بۆ دادگای باڵای فیدراڵی ناگەڕێتەوە، بەڵکو چارەسەری لەڕێگای دادگای میرنشینەکانەوە دەبێت،[٣٢]

لەدەستوری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا باسی ئەم ئەرکەی دادگای باڵای کردووە، کە دەتوانین لە چوار خاڵ دیاری بکەین:-

١- هەر داوایەك کەیەکێك لەلایەنەکانی باڵوێزو قونصڵەکان بێت.

٢- ناکۆکی لەنێوان دوو ویلایەت یان زیاتر بێت.

٣- ناکۆکییەکە لەنێوان تاکەکانی یەك ویلایەت بێت لەسەر موڵکیەتی زەوی کەهەریەکەیان بانگهێشتی ئەوە بکات ئەو خاوەنیەتی.

[31] مادە (٩٣)، بڕگە (٤) لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو ساڵی ١٩٤٩.

[32] عادل الطبطانی: النظام الاتحادي في الامارات العربية، ل٣٢٧، ٣٢٨.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

٤-ناکۆکی لەنێوان یەکێك لە ویلایەتەکان یان یەکێك لەهاوولاتیەکانی، و لەنێوان دەوڵەتی بێگانە یان یەکێك لەهاوولاتیەکان.[٣٣]

هۆکاری پێ دانی ئەم مافە بەتاکەکانی دەوڵەتی فیدراڵیو هەرێمەکان، بریتیە لەو ترسەی کە دادگای هەرێمەکان لایەنگری هاوولاتیانی خۆیان بکەن لەدژی بەرژەوەندی هاوولاتیانی دەرەوەی هەرێمەکەیان.[٣٤] بۆ نموونە ئەگەر هاوولاتیەکی ولایەتی ئۆکارکانصو تووشی ڕووداوی ئۆتۆمبێل بوو لە ولایەتی تکساسو شوفێری ئۆتۆمبێلەکە خەڵکی نییۆرك بوو، لەم کاتە ئەو هاوولاتیەی تووشی ڕووداوەکە بووە لەبەردەم دادگای فیدراڵی داوا بەرز دەکاتەوە.[٣٥]

سروشتی ئەو کێشانەی لەنێوان لایەنەکان دروست دەبنو دەچنە ناو ئەرکەکانی دادگای بالا، هەندێ جار لەدەستور دیاری کراوە یاخود دیاری نەکراوە یا ئاماژە بەهەندێ بابەت کراوە کە ناچێتە ناو ئەرکەکانی، بۆ نموونە لە دادگای بالای ئەمەریکا مەسەلە سیاسیەکان کە دروست دەبێت لەنێوانیان ناچێتە ناو چوارچێوەی ئەرکەکانیان.

دەستوری میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی سروشتی ناکۆکیەکانی دیاری نەکردووە کە لەنێوان هەرێمەکان ڕوو دەدات، یان لەنێوان حکومەتی فیدڕاڵیو هەرێمەکان لەبەر ئەوە ناکۆکییە سیاسییەکانیش دەگرێتەوە وەك ناکۆکی لەسەر سنوور لەنێوان هەرێمەکان،[٣٦] بەلام دەوڵەتی فیدراڵی ناکرێت لەئاڕاستە سیاسیەکە دابڕێت، چونکە وەك لەپێناسەکە ڕوون بۆتەوە دەوڵەتی فیدراڵی

33 مادە (٣)، بڕگە (٢) لەدەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

34 القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القاضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل٣٣.

35 د. محمد ظهری محمود: المعالم البارزة للمحاکم المدنیة الامریکیة، المکتب الجامعی الحدیث، القاهرة، ٢٠٠٦، ل٣٥.

36 عادل الطبطانی: النظام الاتحادي في الامارات العربیة، ل٣٢٢.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

یەکەیەکی یاساییو سیاسی یە، بۆیە ئەو کێشانەی کەڕوو دەدەن زیاتر بە ئاڕاستەی سیاسیدا دەڕۆن یان مۆرکێکی سیاسیان هەیە، لەبەر ئەوە پێویستە کێشەو ناکۆکییە سیاسیەکان بچنە ناو چوارچێوەی ئەرکەکانی دادگای بالای فیدراڵی.

هەندێ جار لایەنێکی ناکۆکیەکان جێگای بایەخە سەبارەت بەدەوڵەتی فیدراڵی، لەبەر ئەوە دەوڵەتی فیدراڵی ئەرکی چارەسەکردنی داوەتە دەست دادگای بالای فیدراڵی، بۆ نموونە کاتێك لایەنێکی کێشەکە نوێنەری دبلۆماسی ولاتانو قونصلەکان بن، لەبەر ئەوەی دادگای هەرێمەکان خاوەن سەروەری دەرەکی نییە، بۆیە پەیوەندی دەرەکی نییە لەگەڵ دەوڵەتە بێگانەکان،[٣٧] بەلام لە ئەمەریکا دادگای پلەیەکەکانی فیدراڵیو دادگای بالای فیدراڵی هەردووکیان تایبەتکاریی سەیرکردنی ئەو داوایانەیان هەیە کە لایەنەکانی دبلۆماسەکانن هەر چەندە لە بنەڕەتدا لە تایبەتکاریی دادگای بالای فیدراڵییە، بەلام چاکترە تەنها لە تایبەتکاریی دادگای بالا بێت بەهۆی بەرزی ئاستی شارەزایی دادوەرەکان کە دڵنیایەکی زیاتری دەبێت.[٣٨]

٣-١-٣-٢ ئەرکی پارێزگاری کردن لە یەك بوونی یاساکانو جێگیربوونی یاساکان لەجێبەجێ کردن:

لەبەر ئەوەی دەسەلاتی دادوەری لەدەوڵەتی فیدڕاڵی دوانەییە ئەمەش فاکتەرێکە بۆ ئەگەری دروست بوونی جیاوازی لەبڕیاری دادگاکان، بۆ هێنانەدیو سەرکەوتنی ئەم ئەرکەش پێویستە دادگا بە دوو ڕۆڵی گرنگ هەڵبستێ:-

37 هـ. س، ل٣٢٧، ٣٢٨.

38 د. محمد ظهری: س. پ، ل٣٩.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

أ- دادگای باڵای فیدراڵی بەرزترین دادگای تێ هەڵچوونەوەبێت: لەدەوڵەتە فیدراڵیەکان چەند دادگایەکی تێ هەڵچوونەوە هەیە، کە تێ هەڵدەچێتەوە بە ئەحکامی دادگاکانی تر، بەڵام لێرەدا مەبەستمان دادگای باڵایە کە بە ئەرکی تێ هەڵچوونەوە هەستێ، دادگای باڵا لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دوو دەسەڵاتی پێ دراوە، لەلایەك باڵاترین دەسەڵاتی دادگای نیشتمانییە، لەلایەکی تر دەسەڵاتی بڕیاری کۆتایی هەیە بۆ دەستوری بوونی یاساکان.[٣٩] واتە جگە لە دادگاکانی تێ هەڵچوونەوە لەئەمەریکا دادگای باڵاش بەئەرکی تێ هەڵچوونەوەی بڕیاری دادگاکان هەڵدەستێ بەم شێوەیە:-

١- هەموو ئەو بڕیارانەی دەردەچێت لە داگای تێ هەڵچوونەوەی فیدراڵی.

٢-هەموو ئەو بڕیارانەی دەردەچێت لە دادگای باڵای وویلایەتەکان.

٣-ئەو بڕیارانەی دەردەچێت لە دادگای فیدراڵی تایبەت کە لە (٣) دادوەر پێك هاتووە.[٤٠]

دەسەڵاتی ئەم تێ هەڵچوونەوەیەش لەدەوڵەتە فیدراڵیەکاندا جیاوازە، بۆ نموونە هەندێ دەوڵەت دەسەڵاتی تێ هەڵچوونەوەی هەیە بە بڕیارەکانی دادگای هەرێمەکان لە کاروباری هەرێمەکان.[٤١] دادگای باڵا لەئەمەریکا بەئارەزووی خۆیەتی پێداچوونەوە بکات یان نا بە بڕیارەکانی دادگای تێ هەڵچوونەوەو زیاتر پشت بەگرنگی کێشەکە دەبەستێت‌و هەندێ جار دادگای باڵا ڕاستەوخۆ بەو ئەرکە هەڵدەستێ، ئەویش لەوکاتەی کە لەدادگایەکی ناوەندی ئەحکامێك دەردەچێت‌و بڕیار لەسەر نادەستور بوونی یاسایەك دەدات

39 جون بول جونز: المحكمة العليا، مؤسسة فريدة، س. پ، ل١.

40 د. محمد ظهری: س. پ، ل٤.

41 وەك کەنەدا کەدەسەڵاتی هەیە بۆ تێ هەڵچوونەوە لە هەموو مەسەلەکانی یەکێتی‌و هەرێمەکان، بۆ زیاتر بڕوانە: (القاضی نبیل عبدالرحمن: مبادی السلطة القضائیة، ل٩٠، ٩١).

کە کۆنگرێس دەری کردووە یان ئەو ئەحکامەی لەکێشەیەك دەردەچێت داوای جێ بەجێ نەکردنی یاسای فیدڕاڵی یان هەرێم دەکات ، چونکە یاسایەکی نا دەستورییە.[٤٢]

لەئەڵمانیا دادگای باڵا بە ئەرکی تێ هەڵچوونەوە هەڵدەستێت ئەگەر بڕیاری دادگای تێ هەڵچوونەوە پێچەوانە بوو لەگەڵ بڕیاری پێشووی دادگای باڵا، ئەوکات دەبێت مافی تێ هەڵچوونەوە بدرێتە دادگای باڵا، ئەگەر دادگای تێ هەڵچوونەوە بەهەڵە دەقێکی یاسای پیادەکرد یان پشتی بەدەقێکی ڕاست نەبەستبوو ئەوا دادگای باڵای فیدڕاڵی هەڵدەستێ بە تێ هەڵچوونەوەی بڕیارەکان.[٤٣]

ب- ڕاڤەکردنی (تفسیر) دەستوری فیدڕاڵی:

زۆربەی دەقە یاساییەکان لەناوەڕۆکدا ماناو ڕەهەندی جیاوازو زۆری لێ دەکەوێتەوە، ئەمەش پێویستی بەڕاڤەکردنێکی دروست هەیە بۆ گەیشتن بەمانا ڕاستەقینەکەی، دەستوریش وەك دەقێکی یاسایی لەبەردەم ئەم ئەگەرەیە، بۆیە بوونی ڕاڤەکردنی جیاواز دەبێتە پارچەبوونی یاساو دەستور، لەبەر ئەمە پێویستە ڕاڤەی دەقی دەستوری بدرێتە دادگای باڵا بۆ دڵنیایی پاراستنی یەك بوونی یاساکان.

لە ئەڵمانیا دادگای دەستوری فیدڕاڵی هەڵدەستێ بەڕاڤەکردنی دەستوری فیدڕاڵی لەکاتی بوونی ناکۆکی لەمەڕ چوارچێوەی ماف‌و ئەرکەکان کە تیایدا هاتووە.[٤٤]

42 القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل١٣١.

43 هـ. س، ل٩٠.

44 مادە (٩٣)، بڕگە (١) لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو.

ڕوون کردنەوەی نا ڕۆشنی دەستور یارمەتی دەرە بۆ دیاری کردنی مەبەستی دەستور ئەمەش دڵنیاییە کە بۆ یەك بوونی پیادەکردنی دەستورو جێگیرکردنی،[45] چونکە ڕاڤەکردنی دەستور لەمیرنشینی یەکگرتووی عەرەبی کە ئەرکی دادگای باڵایە هەموو لایەکی دادگاو دەسەڵاتی فیدڕاڵیو ناوچەیی پێوەی پابەند دەبێت، ئەمەش پارێزگاری لەو یەك بوونە دەکات.[46]

لەئەمەریکا بەهۆی دەسەڵاتی دادگای باڵا یاسای فیدڕاڵی ملکەچە بۆ یەك ڕاڤەکردن لەگەڕانەوە بۆ بڕیارەکانی دادگای تێ هەڵچوونەوەی فیدڕاڵی، یان دادگای باڵای هەرێمەکان.[47]

٣-١-٣-٣ ئەرکی تاوانکاری دادگای باڵای فیدراڵی:

دادگای باڵای فیدراڵی لەهەندێ وڵاتی فیدراڵی دەسەڵاتی تاوانکاری لەخۆی دەگرێت، بۆ نموونە لەسویسراو میرنشینی یەکگرتووی عەرەبی دادگای باڵا بەم ئەرکە هەڵدەستێ لەم کاتانەی خوارەوە:

١- خیانەتی گەورە بەرامبەر کۆنفیدراڵو شۆڕشو توندوتیژی دژی دەسەڵاتی فیدڕاڵی.

٢- تاوانو دەست درێژی لەسەر یاسای نێودەوڵەتی.[48]

دەستوری میرنشینی یەکگرتووی عەرەبیش باسی کردووە، بەتایبەت لەم تاوانانەی زیانی ڕاستەوخۆیان بۆ بەرژەوەندی فیدڕاڵی هەیە، وەك تاوانی

[45] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی في الامارات العربیة، ل٣٢٨.

[46] ه. س، ل٣٢٩.

[47] قاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القاضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل١٣٣.

[48] ه. س، ل١٣٣.

پەیوەست بە ئاسایشی ناوخۆییو دەرەکیو تاوانی ساختەکردنی مۆری فەرمی یەکێك لەدەسەڵاتەکانی فیدڕاڵی.[49]

لەبەر ئەوەی دادگای باڵای فیدراڵی بەدڵنیاییەك دادەنرێت بۆ هەرێمەکان، بۆیە واچاکترە تاوانکاریەکان لەدەستوردا بەوردی دیاری بکرێت، چونکە ئەگەری ئەوە هەیە ئەمە ببێتە هۆی کەمکردنەوە لە دەسەڵاتی دادگای هەرێمەکان بە بیانووی زیان گەیاندن بە بەرژەوەندی فیدڕاڵی، زۆربەی دەسەڵاتەکان لە تاوانی تاوانکاریەکان لەدادگای هەرێمەکانەوە بگوازرێتەوە دادگای باڵای فیدراڵی، بەڵام وەك پێشتر ڕوون کرایەوە لەدەستوری ئەمەریکا دەسەڵاتی دادگایی کردنی گەورە فەرمانبەرو بەرپرسانی بەپەرلەمان داوە.[50]

ئەم ڕێگای دادگایی کردنە پەیوەندی بە دەسەڵاتی دادوەری ئەمەریکا نییە، بۆیە (احمد شوقی) بەجۆرێکی تایبەتی دادەنێت لە دادگای تەمێکاری (تأدیبی)، چونکە دادگایی کردنەکە نە بەڕێگای دەسەڵاتی کارگێڕی یە نە بەڕێگای دەسەڵاتی دادوەری یە بەڵکو بەهۆی کۆنگرێسە.[51]

٣-١-٣-٤ چاودێری دەستوری بوونی یاساکان:

لەدەوڵەتی فیدراڵیدا دەستور یەکێکە لەهۆکارەکانی دڵنیایی بوون بۆ لایەنە پێکهێنەرەکانی، چونکە لە سیستەمی دیموکراسی دەستور سەرچاوەی هەموو دەسەڵاتەکانەو مافو ئەرکی تاکەکان دیاری دەکاتو چوارچێوەو تایبەتکاری دەسەڵاتەکانی وڵات دیاری دەکات.[52]

[49] مادە (٩٩) لەدەستووری میرنشینی یەکگرتووەکانی عەرەبی.

[50] مادە (٢)، بڕگە (٤)، لەدەستووری ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[51] وەرگیراوە لە: (د. عبدالرؤوف هاشم محمد یسیونی: س. پ، ل٩٠).

[52] د. محمد عبدالحمید ابوزید: س. پ، ل٣٨٧.

ديموكراسيش نابێته ڕاستی، تەنها لەو وڵاتانە نەبێ کە چاودێر لەسەر دەستوری بوونی یاساکان هەیە.[٥٣] جگە لەمە ئەم گرنگیەی دەستور تەنها لەبوونی نییە، بەڵکو لە جێبەجێ کردن و سەرپێچی نەکردنیەتی، بەپێچەوانەوە دەقەکانی دەستور تەنها لەبواری تیۆری دەمێنێتەوە.[٥٤]

چاودێری دەستوری بوونی یاساکان یەکەمین و چالاکترین دڵنیایی یە، کە لە دەستور یاسادانەر بڕیاری لەسەر دەدات.[٥٥] بەتایبەت لەدەوڵەتی فیدراڵی، بۆ نموونە یەکێك لەفاکتەرەکانی جێگیربوونی دەستور لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا بۆ پێویستی سروشتی دەوڵەتی فیدراڵی دەگەڕێتەوە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندیەکان کە دەیبەستێتەوە بەدەوڵەتە ئەندامەکانەوە، کە ئەم ئەندامانە بۆ ڕێکخستنی پەیوەندییەکانیان هەردەم پێویستیان بەدڵنیایی یە.[٥٦]

کەواتە کاتێك دەستور چاکترین دڵنیایی بێت، پێویستە لەبەرامبەر دڵنیایی هەبێ بۆ ڕێزگرتنی، بەپێچەوانەوە وەك کۆمەڵێك ڕێنمایی و ئامۆژگاری دەمێنێتەوە، جگە لەوە یەکێك لە تایبەتکارییەکانی ڕێسای یاسا بریتیە لە پێوەلکانی سزا، جا دەستوریش پێویستە سزای هەبێ لەکاتی سەرپێچی کردنی، کە بریتیە لە (دەستوری نەبوونی) یاساکان لەوکاتەی پێچەوانەی دەستور بوون.[٥٧]

---

[53] د. احمد فتحى سرور: الحماية الدستورية للحقوق والحركات، ط٢، دار الشروق، بدون مكان، ٢٠٠٠، ل١٥٦.

[54] د. اسماعيل الغزال: س. پ، ل٤٩.

[55] د. سامى جمال الدين: القانون الدستورى والشرعية الدستورية على ضوء قضاء المحكمة الدستورية العليا، ط٢، منشأة المعارف بالاسكندرية، القاهرة، ٢٠٠٥، ل١٤٢.

[56] اسماعيل مرزة: س. پ، ل٤٠٥.

[57] المستشار عزالدين الدناصورى و د. عبدالحميد الشوالى: الدعوى الدستورية، منشأة المعارف بالاسكندرية، القاهرة، بدون سنة، ل١٧.

بۆیە ئەرکی چاودێری لەسەر دەستوری بوونی یاساکان بەگرنگترین ئەرك دادەنرێن، کە دادگای باڵای فیدراڵی پێی هەڵدەستێ، بەڵام یاساناسان لەوخاڵەدا جیاوازن لەیەکتری کە ئایا بۆ ئەوەی دادگای باڵای فیدراڵی بەم ئەرکە هەڵبستێ، مەرجە بە دەقێکی دەستوری ئەم ئەرکە باس کرابێت، یان لەبەر سروشتی دەستور کە باڵاترین یاسایە لەدەوڵەت مەرج نییە باس بکرێت، بۆ وەڵامی ئەم پرسیارە دوو بۆچوون هەیە، بۆ چوونی یەکەم: نەبوونی دەقێکی دەستوری بۆ ڕێکخستنی چاودێری دەستوری بوونی یاساکان بەوە لێك دەدەنەوە، کە بێ دەنگی دەستور لەم ئەرکە دان نانە بەم مافە بۆ دادگای باڵا، چونکە دەستور یاسای پایە بەرزە بۆیە بێ دەنگ بوونی یاسادانەر مانای وایە ئەم مافەی داوە بەدادگاکان.[٥٨] بۆ نموونە دەستوری ئەمەریکی دەقی تێدا نییە، کە دادگای باڵای تایبەت کردبێ بەم ئەرکە.[٥٩]

بۆ چوونی دووەم دەڵێت، ئەگەر دەستور بێ دەنگ بوو مافی دادگا نییە بەم چاودێرییە هەستێت، لەوەشدا پشت بەو بۆچوونە دەبەستن کە مافی چاودێری لەسەر دەستوری بوونی یاساکان لادانە لەپرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان، ئەمەش دەبێتە دەست وەردان لەکاروباری دەسەڵاتی یاسادانان لەلایەن دەسەڵاتی دادوەری، چونکە بە بۆچوونی ئەوان پێویستە دادگا هەستێت بەپیادەکردنی یاسا وەك ئەوەی کە هەیە، بەڵام ئایا یاساکە گونجاوە لەگەڵ دەستور یان پێچەوانەیە، ئەمە بۆ دەسەڵاتی یاسادانان جێدەهێڵدرێت،[٦٠]

---

[58] د. سامى جمال الدين: س. پ، ل١٤٣.

[59] د. نورى لطيف: القانون الدستورى، ل٣١٩؛ د. حسن عثمان محمد عثمان: النظم السياسية والقانون الدستورى، ل٨٧؛ بەڵام مادەی (٣)و (٦) وەك بنەمایەك دادەنێن بۆ ئەم ئەرکەی دادگای باڵای فیدراڵی.

[60] د. حسن عثمان محمد عثمان: النظم السياسة والقانون الدستورى، ل٧٧.

بـەڵام ڕونـە، کـە تایبەتمەنـدیو گرنگـی دەسـتور لەپایـە بەرزیەکەیـەتی، بەپێـچەوانەوە دەسـتور، وەك ڕێـسایەکی یاسـایی ئاسـایی دەمێنێتـەوەو بـە ئاسانی سەرپێچی دەکرێت، لەبەر ئەوە لایـەنگرانی یەکەم ڕاستن، چونکە دەق هـەبێ و نـەبێ لەدەستور پێویـستە دادگا بـەم ئەرکـە هەڵبـستێ. وەك دەستوری ئەمەریکی هیچ دەقێکی لەم بارەیەوە تێدا نییەو بەو ڕۆڵەش هەڵدەستێ.

بەشـێوەیەکی گـشتی لەسـەرجەم وولاتـان دوو ڕێگـای سـەرەکی هەیـە بـۆ چاودێری دەستوری بوونی یاساکان:-

١- چـاودێری سیاسـی: بریتیـە لـەو چـاودێریەی کـە دەسـتەیەکی سیاسـی پیادەی دەکات لەسەر بنەمای سیاسی پێش دەرچوونی یاسا لەپەرلەمان.[61] ئەم چـاودێرییە پـێش وەختـە بۆیـە پێیـی دەڵـێن چـاودێری خۆپاراسـتن (وقـائی preventif).[62]

ئەم چاودێریە پشت بەپرەنسیپی جیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان دەبەستێت، چـونکە لـەم جـۆرە چـاودێریە دادگـا هەیمەنـەی لەسـەر دەسـەڵاتی یاسـادانان نابێتو هەڕەشە لەسەربەخۆیەکەی ناکات.[63]

٢- چاودێری دادوەری: واتە ئەو لایەنەی، کە بەئەرکی چاودێری هەڵدەستێ بریتیـە لـەدادگا. یاساناسـان دەربـارەی ئـەرکی دادگـا بـۆ چـاودێری جیـاوازن، چونکە هەندێکیان باس لـە پرەنسیپی جیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان دەکـەن، کـە نابێت دەسـەڵاتی یاسـادانان دەسـت لـەکاروباری دەسـەڵاتی دادوەری وەربداتو لەلایـەکی تـر بـۆ پرەنـسیپی سـەروەری گـەل دەگەڕێنـەوە، کـە هەریاسـایەك لەپەرلەمان دەربچێت دەربڕی وویستی گەلە، بۆیە مافی دادگا نیە ویستی خۆی

[61] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: ضمانات الدستور، ل٤٤.

[62] د. احمد فتحی سرور: س. پ، ل٧٧؛ د. محسن خلیل: س. پ، ل١٢٣.

[63] د. سامی جمال الدین: س. پ، ل١٥٤.

زاڵ بکات لەسەر ویستی پەرلەمان،[64] بەڵام ئێمە لەپێشوودا باسمان لـەوە کـرد، کـە جیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان بـەمانای هاوکـاریو هاوسـەنگی نێـوان دەسەڵاتەکانە، بۆیە چاودێری دادگا لەسەر دەستوری بوونی یاساکان بەمانای دەسـت وەردان نییـە لەدەسـەڵاتی یاسـادانان، بـەڵکو وەك ڕوونمـان کـردەوە چـاودێری ئـاڵوگۆڕ هەیـە لـەنێوان دەسـەڵاتەکان لەسـەر کاروبارەکانیـان. ئـەم چاودێریەش بە دوو ڕێگا دەبێت:-

١- ڕێگرتن لە جێبەجێ کردنـی یاسایەکی نـا دەستوری: لـەم ڕێگایـە دادوەر هەڵدەستێ بە پشت گوێ خستنی یاسایەکی نـا دەستوری، بەواتایـەکی تـر لـەم کاتـەدا دادوەر بڕیـار دەرناکـات بـە پووچـەڵ کردنـەوەی یاسـایەکە، بـەڵکو دەسـەڵاتەکەی لەسـنووری ڕێگـرتن لـە جێبـەجێ کـردن دەوەسـتێت.[65] و ئـەم ڕێگایـە ئـامرازێکی بەرگرییـە، چـونکە ئەوکەسـەی لەئەنجامی جێبـەجێ کردنـی یاسـایەکی نـا دەسـتوری زیـانی لێ دەکـەوێ داوای پووچـەڵ کردنـەوە ناکـات، بـەڵکو لـەو کاتـە داوا دەکـات پیـادە نـەکرێت.[66] و ئـەم ڕەت کردنەوەیـە کاتێـك لەلایـەن دادگایـەك دەبێـت داگاکـانی تـر پێـوەی پابەنـد نابێـت جا لەئاسـتێکی بەرزتربێت یان نزمتر، تەنانەت هەمان دادگاش کۆت ناکرێت پێوەی.[67]

[64] د. محسن خلیل: س. پ، ل١٣٤.

[65] اسماعیل مرزة: س. پ، ل٣٩٧.

[66] د. ابراهیم عبدالعزیز شیحا:القانون الدستوري، الدار الجامعة للطباعة والنشر، بیروت، ١٩٨٣، ل٢٤٩.

[67] بـەڵام ئـەو وڵاتـەی بەپێـشینەی دادوەری وەرگرتبـێ جیاوازە، چونکە لـەو وڵاتانـە کاتێـك یاسایەك لەلایەن دادگای باڵاوە جێبەجێ ناکرێت بەهۆی، دەستووری یـەوە، ئەوە ئەم یاسایە هێـزی بـەرکاری یاسـاکە نـاهێنی، چـونکە ئـەو وڵاتـەی بەپێـشینەی دادوەری وەرگرتبـێ ئـەوا هـەموو دادگاکـان بـە حوکمەکە پابەندن جگە لەوە لەلایەنی پراکتیکی نەك یاسایی وەك ئەوەیە کە یاساکە نەبێت، بۆ زیـاتر بڕوانە: (د. سامی جمال الدین: س. پ، ل١٦١).

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ئەم ڕێگایە دەبێتە هۆی دوورخستنەوەی ناکۆکی لەنێوان دادوەرو یاسادانەر، لەبەر ئەوەی چاودێری ڕێگرتن لەڕوو کاردا ڕێز لەپرەنسیپی سەربەخۆیی دەسەڵاتی یاسادانان دەگرێت و لەگەڵ پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان ناکۆك نابێت،[٦٨] چونکە بڕیاری دادگا لەو کاتەدا کورتدەکرێتەوە، تەنها لە جێبەجێ نەکردنی یاسا نا دەستوریەکە، نەك پووچەڵ کردنەوەی.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا نموونەی دیاری دەوڵەتی فیدراڵییە بۆ چاودێری دادوەری، مێژووی ئەم چاودێریەش بۆ ئەوکاتە دەگەڕێتەوە کە (جون مارشاڵ) سەرۆکی دادگای باڵا بوو لەکێشەی (ماربووری) لەدژی (مادیسون) ساڵی (١٨٠٣).[٦٩] و هەندێك بە وڵاتی دایك باسی دەکەن بۆ دروست بوونی چاودێری دادوەری،[٧٠] جگە لەوە دادگاکانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا باشترین نموونەن بۆ جۆری چاودێری (ڕێگرتن) کەلەسەرجەم دادگاکان کاری پێ دەکەن، بەڵام ئەوەی گرنگە لەسیستەمی دادوەری ئەمەریکی، بریتیە لەوەی ئەمەریکا بەپێشینەی دادوەری وەرگرتووە، ئەمەش یارمەتی دەرە بۆ بەهێزکردنی پاشماوەی دادگا، بەگوێرەی پێشینەی دادوەری ئەو دادگایەی کە بڕیارەکەی دەرکردوەو دادگاکانی هەمان پلەی ئەو دادگایەو دادگای پلە نزمتر، هەموویان کۆت دەبن بە بڕیارەکەی.[٧١]

---

[68] د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستوري، ل٢٤٥.

[69] GEOFFREY MARSHALL: CONSTITUTIONAL THEORY, OXFORD, 1971, p.105, 107؛ تحديد ماهو القانون: عمل المحكمة العليا بصفتها الحكم في دستورية القوانين، وەرگیراوە لە سایتی http://www.usinfo.state.gor,p.2, ، لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/٦/٧؛ اسماعيل مرزة: س. پ، ل٤٠٧؛ عبدالغنى بسيونى عبدالله: النظم السياسية واقانون الدستورى، ل٥٦٧؛ د. عبدالله اسماعيل البستانى: س. پ، ل١.

[70] وەرگیراوە لە: (د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستورى، ل٢٥٢).

[71] اسماعيل مرزة: س. پ، ل٤١٥.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

بەبۆچوونی زۆربەی یاساناسان کارکردن بەپێشینەی دادوەری لەئەمەریکا کاریگەری لەسەر گۆڕینی جۆری چاودێرییەکە دەبێت، واتە ڕاستە لەڕووی یاسایی دادگاکانی ئەمەریکا کاردەکەن بەچاودێری (ڕێگرتن)، نابێتە هەڵوەشانەوەی یاسایەکە، بەڵکو تەنها کاری پێناکرێت، بەڵام لەلایەنی پراکتیکی پێچەوانەی ئەوەی سەرەوەیە، چونکە وەك باسکرا بەگوێرەی پێشینەی دادوەری دەبێت، دادگا نزمەکان پابەندبن بەبڕیاری دادگا بەرزەکان و لەبەر ئەوەی لەسیستەمی دادوەری ئەمەریکا دادگای باڵای فیدڕاڵی باڵاترین دادگایە، بۆیە پێویستە سەرجەم دادگاکان بەبڕیارەکان پابەندبن ئەمەش وادەکات جۆری چاودێرییەکە لەچاودێری هەڵوەشانەوە (ڕەتکردنەوە) نزیك بێتەوە.[٧٢]

کەواتە دادگای باڵا هەڵدەستێ بەدانانی یاساو دەبێتە یاسا دانەر، بۆیە ئەگەر دادگای باڵا دەستەی یاسادانان نەبێت، بەڵام باڵاترین یاسادانەرە، یاسایەك بۆئەوەی پابەندبوونی خۆی وەربگرێت پێویستی بەووشەی کۆتایی دادگایە تا تاکەکان پێوەی پابەندبن،[٧٣] بەڵام لەگەڵ ئەو ڕاستییە، کە ئەو جۆرە چاودێرییە لەئەمەریکا لەچاودێری (هەڵوەشانەوە) نزیك دەبێتەوە لەڕووی ئەنجامەوە، بەڵام جیاکارو جیاوازە لەڕووی پاشماوە، چونکە لەچاودێری ڕێگرتن یاساکە بوونی بەردەوامی دەبێت، بەڵام لە چاودێری (هەڵوەشانەوە) یاساکە بوونی نامێنێت،[٧٤] جگە لەڕێگای ڕێگرتن لەچاودێری دەستوری بوونی یاساکان، دوو ڕێگای تریش پەیڕەو دەکرێت لەئەمەریکا:-

---

[72] ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستورى، ل٢٦١؛ اسماعيل مرزة: س. پ، ل٤١٥؛ د. منذر الشاوى: القانون الدستورى (نظرية الدستور)، ل٦٨.

[73] د. منذر الشاوى: القانون الدستورى (نظرية الدستور)، ل٧٩، ٨٠.

[74] اسماعيل مرزة: س. پ، ل٤١٥

أ- فەرمانی دادوەری: (بەگوێرەی ئەم ڕێگایە هەرتاکێك بۆی هەیە پەنا بۆ دادگای تایبەتمەند ببات داوای وەستاندنی جێبەجێ کردنی هەر یاسایەك بکات بەهۆی دەستوری نەبوونی ئەگەر لەجێبەجێ کردنی تووشی زیان بێتو ئەگەر بۆ دادگا جێگیر بوو، کە یاساکە نادەستوریە فەرمانێکی دادوەری دەردەکات بۆ فەرمانبەری تایبەتمەند بۆ ڕێگرتن لەجێبەجێ کردنی ئەو یاسایە.

ب- ڕاگەیاندنی دادوەری یان فەرمانی دادوەری: لەم ڕێگایە هەر تاکێك دەتوانێ پەنا بۆ دادگا ببات بۆ ئەوەی داوا لە دادگا بکات، بڕیارێکی بۆ دەربکات کە ئایا ئەو یاسایەی دەیەوێت جێبەجێ بێت لەسەری ئایا دەستورییە یان نا دەستورییە.[75]

٢- چاودێری پووچەڵ کردنەوە (ڕەتکردنەوە-الغاء):- ئەم جۆرە چاودێرییە ڕێگایەکی هێرش کردنە.[76] و بڕیارەکەی پووچەڵ کردنەوەی یاساکەی لێ دەکەوێتەوە وەك ئەوەی کەنەبێت.[77] ئەم بڕیارەش هێزی پابەندبوونی دەبێت بۆ سەرجەم دادگاکانی وولات.[78] بە دوو جۆر دەبێت:-

أ- چاودێری پێشوو (سابق):-

لەم جۆرەیان پێویستە لەسەر پەرلەمان دوای ئەوەی یاسایەك دادەنێت، بۆ واژۆکردن بۆ سەرۆکی دەوڵەت بنێرێت، لەماوەیەکی دیاری کراویشدا مافی

[75] بڕوانە: (ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستوری، ل٢٦٢؛ د. منذر الشاوی: القانون الدستوری (نظرية الدستور)، ل٦٨؛ اسماعيل مرزة: س. پ، ل٤١٦).

[76] د. ابراهيم عبدالعزيز شيحا: القانون الدستوری، ل٢٤٥.

[77] المستشار عزالدين الدناصوری، و د. عبدالحميد الشوالی: س. پ، ل٢٥.

[78] د. سامی جمال الدين: س. پ، ل١٦٢.

سەرۆکە (یان هەر دەسەڵاتێك کە ئەم مافەی پێ درابێت) یاساکە بنێرێت بۆ دادگای باڵا بۆ دڵنیابوون لەدەستوری بوونی یاساکە، جا ئەگەر بڕیار درا لەسەر دەستوری نەبوون پێویستە سەرۆکی دەوڵەت هەڵنەستێ بەدەرکردنیو بەپێچەوانەوەش.[79]

ب- پووچەڵ کردنەوەی دواتر (لاحق):-

ئەم چاودێرییە لەناوەکەی دیارە کە دوای دەرچوونی یاسایەکەیە.[80] بڕیار بە پووچەڵ کردنەوەی یاساکە دەدرێت لەوکاتەش پووچەڵ کردنەوەکە بەسەر هەموو لایەك جێ بەجێ دەبێت.[81] و سویسراش دیارترین وولاتە بەم جۆرە چاودێریەی وەرگرتبێ.[82]

لەبەر ئەوەی دادگا ناتوانێ بە خودی خۆی بەم ئەرکە هەستێو دەستوری بوونو نەبوونی یاساکان سەیر بکات، بۆیە پێویستە داوا بەرزبکرێتەوە لەلایەن کەسو لایەنەکان بۆ هەڵسەنگاندنی یاساکان،[83] بەڵام بەهۆی ئەوەی دەوڵەتە فیدراڵیەکان بەپێ دانی ئەم مافە جیاوازن بۆیە دەکرێت دابەشی بکەین بەسەر دوو جۆر:-

أ- مافی دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵیو هەرێمەکان.

ب- مافی تاکەکان.

[79] ابراهيم درويش: س. پ، ل٢٢١.

[80] هـ. س، ل٢٢٢.

[81] اسماعيل الغزال: س. پ، ل٣٩٢.

[82] Select constitutions, Op. Cit., P.465.

[83] منذر الشاوي: القانون الدستوری (النظرية الدستور)، ل٥٨.

لەبەر ئەوەی دوو جۆرە سیستەمی چاودێری هەیە، بۆیە پێویستە بزانین کە دەوڵەتە فیدراڵیەکان بە کام سیستەمی چاودێریان وەگرتووە. دواتر باسی لایەنەکان بکەن کە بەرزکردنەوەی داوایان هەیە.

١- سیستەمی چاودێری ناناوەندی:

لەو سیستەمەی کە دەستوری وڵات ڕێگای بە هەموو دادگاکان داوە هەڵبستن بەچاودێری دەستوری بوونی یاساکان جا پلەو جۆریان لەهەرئاستێك بێت.[٨٤] ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دیاری ترین نموونەیە، چونکە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا مافی دادگایی باڵای فیدڕاڵی یە دەستور نەبوونی یاساکان ڕابگەیەنێ، کە پەرلەمانی ئەمەریکی دەری دەکاتو جێبەجێ کردنی ڕەت بکاتەوە، هەروەها ئەم تایبەتکارییە مافی ویلایەتە ئاسایەکانە، لەهەر ویلایەتێك لە ویلایەتە یەکگرتووەکان بەو مانایەی دادگای هەر ویلایەتێك مافی هەیە، جێبەجێ کردنی یاسایەك ڕەت بکاتەوە، کە پەرلەمانی ویلایەتەکەی دەری کردووە ئەگەر پێچەوانەی دەستور بوو.[٨٥]

جگە لەوە دادگای ویلایەتەکان مافی ئەوەیان هەیە سەیری دەستوری بوونی ئەو یاسایانەش بکەن کە پێچەوانەی دەستوری فیدراڵین.[٨٦]

٢- سیستەمی چاودێری ناوەندی: ئەمەش بە دوو شێوە دەبێت:

شێوەی یەکەم: ئەم تایبەتکارییە لە وڵات دەدرێت بە دادگای باڵا کە لە سەرووی هەموو دادگاکانی دەوڵەتە، کە دادگاکان بە دادگای سەرەتایی و تاوانکاری دەست پێ دەکات تا دەگاتە لای باڵاترین دادگاو ئەم تایبەتکاریەی

---

84 د. رمزى طه الشاعر: النظرية العامة للقانون الدستورى، جامعة الكويت، بدون سنة ومكان الطبع، ل٤٦٢.

85 منذر الشاوي: القانون الدستورى، نظرية الدستور، ل٦٦.

86 د. عبدالله اسماعيل البستانى: س. پ، ل١٨٦؛ السيد صبرى: س. پ، ل٢٢٧، ٢٢٨.

پێ دەدرێت.[٨٧] لەبەر ئەوەی ئەم کارە مەترسی هەیە بۆیە ئەم تایبەتکارییە بە دادگای ئاسایی نادرێت، بەڵکو دەدرێت بەباڵاترین دادگای وڵات، کە لەپاڵ تایبەتکاری ئاسایی خۆی بەم تایبەتکاریەش هەڵدەستێ.[٨٨] و باشیەکانی ئەم ڕێگایە بریتیتە لەوەی گرژی دروست نابێت لەگەڵ دەسەڵاتەکانی تر بەتایبەت لەگەڵ دەسەڵاتی یاسادانان، چونکە ئەم دادگایە وەك دادگایەکی ئاسایی لەدەسەڵاتی دادوەری هەڵدەستێ بەنەهێشتنی ناکۆکییەکانی نێوان یاساو دەستور.[٨٩] زۆربەی دەوڵەتە فیدراڵییەکان بەم جۆریان وەرگرتووەو وەك میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبیو سویسرا.

شێوەی دووەم: بەدادگایەکی تایبەتمەند دەدرێت کە بەتایبەت دروست دەکرێت بۆ هەستان بەکاری چاودێری لەسەر دەستوری بوونی یاساکانو زۆربەی کات بەم دادگا تایبەتیە دەڵێن دادگای دەستوری وەك ئەڵمانیا (١٩٤٩).[٩٠]

کەواتە بەزانینی جۆری چاودێریەکان دەتوانین باسی ئەو لایەنانە بکەین، کە مافی جوڵانەوەی داوای چاودێری بوونی یاساکانی هەیە.

لەچاودێری ناناوەندی بۆ هەموو دژێك (خصوم) هەیە تانە لەهەموو داوایەك بدات،[٩١] بەڵام ئەو دەوڵەتانەی بەسیستەمی ناوەندیان وەرگرتووە بەدوو ڕێگا مافیان بەتاکەکان داوە:-

---

87 اسماعيل مرزة: س. پ، ل٣٩٣.

88 منذر الشاوى: القانون الدستورى، ل٥٩.

89 د. سامى جمال الدين: س. پ، ل١٥٤.

90 د. نعمان احمد الخطيب: مبادىء القانون الدستورى، ط١، منشورات مؤتة عمادة البحث العلمى و الدراسات العليا، المطبعة الوطنية، الاردن، ١٩٩٣، ل١١١؛ د. سامى الجمال الدين، س. پ، ل١٥٤.

91 د. سامى الجمال الدين: س. پ، ل١٥٥.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

١- ئـەم مافـە بـە تاكـەكان دراوە بەشـێوەیەكی ڕاسـتەوخۆ وەك دەسـتوری سویـسرا.[٩٢] واتـە تاكـەكان بـەبێ هـیچ نێوانێـكو لەبـەردەم دادگـای دەسـتوری، دەتـوانن تانـە بـدەن، لـەو یاسـاو ڕێوشـوێنانەی نادەسـتورین لەبـەردەم دادگـای دەستوری.

٢- ئەم مافە بەتاكەكان دراوە بەشێوەیەكی ناڕاستەوخۆ، واتـە تاكـەكان تانـە دەدەن لەدەسـتوری بـوونی یاسـایەك لەبـەردەم دادوەرەكـان، كـە داواكـەی لەبەردەستە ئەویش بەرزی دەكاتەوە بۆ دادگای دەستوری.[٩٣]

بەڵام، كە دەڵێین تاكەكان ئەو مافەیان هەیە بەو مانایە نیە كە هەموو تاكـەكان بێ هـیچ كۆتێك دەتـوانن پیادەی ئـەم مافـە بكـەن، بـەڵكو پێویـستە ئـەو كەسـەی پیادەی دەكات بەرژەوەندیەكی هەبێ لەداواكە.[٩٤] بۆنموونە لەسویسرا ئـەم مافـە بە تاكەكان دراوە بەمەرجی بوونی بەرژەوەندیەك لەو داوایە. پێ دانـی ئـەم مافـە بە تاكەكان بەشێوەیەكی گشتی چەند ئامانجێكی لێ دەكەوێتەوە:-

١- پارێزگاری ماف و ئازادی.

٢- چاودێری لەسەر دەستوری بوونی یاسـاكانو هێنانـەدی ڕەوایـەتی كـاری دەوڵەت.

٣- قووڵ كردنەوەی بەهای دیموكراسی لە وویـژدانی گـەل لـە ڕێگـای دانـانی چاودێری دەستوری بـوون بەدەسـتی تاكـەكانی گـەل.[٩٥] جگـە لـەوە هەنـدێ كـات ئـەم مافـە بەدەسـتەی دیـاری كـراو لـە دەوڵەتـدا دراوە، ئـەم مافـەش لـەو كاتـەدا دێتـەدی، كـە وڵاتەكـە بەچـاودێری سیاسـی یـان پووچـەڵ كردنـەوەی دواتـری

[92] اسماعیل الغزال: س. پ، ل٥٣.

[93] د. رمزی طه الشاعر: س. پ، ل٤٧٢.

[94] عبدالعزیز شیحا: القانون الدستوری، ل٢٣٤؛ اسماعیل مرزة: س. پ، ل٤١٤.

[95] د. احمد فتحی سرور: س. پ، ل١٨٧.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

وەرگرتبێ، كە پێش دەرچوونی یاساكە ئەم مافە بەدەسـەڵاتی گشتی دەدرێـت، بۆیە ئەم دوو جۆرەی چاودێری لەم خاڵەدا لەیەكتر دەچن.[٩٦]

دەسـتوری میرنـشینە یـەكگرتووەكانی عـەرەبی ئـەم مافـەی داوە بەدەسـەڵاتی فیدراڵی، كە دیاری نەكراوە كام دەسەڵاتە، بەڵام لە دەستور دەسـەڵاتی فیـدراڵی بریتیە لە ئەنجومەنی باڵاو سەرۆكی فیدراڵیو جێگرەكەیو دادگای فیـدراڵی.[٩٧] دادگـای بـاڵا لـە میرنـشینی یـەكگرتووەكانی عـەرەبی بەشـێوەی نـا ئاشـكرا تانـە دەدات ئەویش كاتێك كە یاسایەك گومانی دەستوری بوونی لێ بكرێت دەینرێت بۆ دادگای باڵا.[٩٨]

كەواتـە كاتێـك مـافی چـاودێری بەتاكـەكان نادرێـت، مانـای ئەوەیـە كـە چاودێرییەكە دەسەڵاتداران پێی هەڵدەستن لەسەر دەسەڵاتدار خۆی، لەكاتێكدا بۆ هاتنەدی ئامانجەكانی چاودێری وا پێویـست دەكات، چاودێرییەكە لەلایـەن دەسـتەی چـاودێری لەسـەر دەسـەڵاتدارەكان بێـت، چـونكە دەسـەڵاتدار ئـەو یاسـایانە دادەنێـت، كـە لەگـەڵ ئـارەزووی خـۆی دەگونجێـت، بۆیـە ناكرێـت دەسەڵاتداران خۆیـان بەچاودێری هەڵبستن لەسەر یاسـاكان لەكاتێكدا خۆیـان داڕێـژەری یاسـاكانن،[٩٩] جگـە لـەوە هەنـدێ جـار دەسـەڵات دراوە بەدەسـەڵاتی هەرێمـەكان كـە تانـە لەدەسـتوری نـەبوونی یاسـاكان بـدەن، لـە میرنـشینە یـەكگرتووەكانی عـەرەبی دەسـتور ڕێگـەی بـە هەرێمـە ئەندامـەكان داوە تانـە

[96] اسماعیل مرزة: س. پ، ل٣٩٣.

[97] مـادە (٤)، لـە دەسـتووری میرنـشینەكانی عـەرەبی سـاڵی ١٩٧٩، (جگـە لەمـە مـافی ئەنجوومـەنی نیشتمانیـشە ڕاستەوخۆ داوا بەرزبكاتـەوە لەبـەردەم دادگـای باڵای یـەكێتی تانـە بـدات لەدەستووری نەبوونی یاسای هەرێمەكان لەكاتی پێچەوانەبوونی لەگەڵ دەستوور یان لەگەڵ یاسای یەكێتی).

[98] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی في الامارات العربیة، ل٣٢٢.

[99] د. منذر شاوی: القانون الدستوری (النظریة الدستور)، ل٩٢.

لەدەستوری نەبوونی یاساکانی فیدڕاڵی بدەن. ئەم دەسەڵاتەش گەرچی دیاری نەکراوە کێ لەهەرێمەکان هەڵدەستێ بەم ئەرکە، بەڵام فەرمانڕەوای گشتی هەرێمەکانو دادگای ناوچەیش تایبەتمەندن بە هەستان بەم ئەرکە، دادگای ناوچەیی بەشێوەیەکی نا ئاشکرا بەم ئەرکە هەڵدەستێ، ئەمەش لەوکاتەی کە داوایەکە دەنێرێت بۆ دادگای باڵا.[100]

کەواتە دەتوانین بڵێین دەوڵەتە فیدراڵیەکان بەگشتی مافیان بەتاکەکان داوە بۆ ئەوەی بتوانن بەم ئەرکە هەڵبستن جا چ بەڕاستەوخۆیی بێت یان ناڕاستەوخۆیی، بەڵام ئاستی ئەم چاودێرییە لەسەر دەستوری بوونی یاساکان چەندە، ئایا تەنها یاسای پەرلەمانی هەرێمەکان دەگرێتەوە بەبێ یاسای پەرلەمانی فیدڕاڵی یان هەردوولا دەگرێتەوە. هەندێ دەوڵەتی فیدراڵی مافی چاودێری لەسەر دەستوری بوونی یاساکان کورت دەکەنەوە، تەنها لەسەر یاساکانی پەرلەمانی، بەبێ ئەوەی ئەم چاودێرییە درێژبێتەوە بۆ یاسای دەوڵەتی فیدراڵی، وەك سویسرا، ڕێگا نادات بەچاودێری دەستوری بوونی یاساکانی دەسەڵاتی یاسادانانی نیشتمانی فیدڕاڵی،[101] ئەمەش جێگای ڕەخنەیە لای هەندێك، چونکە وای لێك دەدەنەوە کە لەم ڕێگایەوە ئازادی بەدەوڵەتی فیدراڵی دەدرێت، هەر یاسایەکی ئارەزوو بکات دەری بکاتو بەهۆیەوە دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵی بەهێز دەبێت. لێرەشدا دادگای باڵا ئامانجی دامەزراندنەکەی دەدۆڕێنێ، کە پاراستنی هاوسەنگی نێوان دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدڕاڵیو دەسەڵاتی هەرێمەکانە،[102] بەڵام (د. ابراهیم عبدالعزیز) پێی

[100] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی في الامارات العربية، ل٣٢٣.

[101] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: ضمانات الدستور، ط١، نشر وتوزیع المکتبه القانونیه، بغداد، ٢٠٠٤، ل٥٦.

[102] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائية فی الدول الاتحادية الفيدرالية، ل١١٠، ١١١.

وایە ئەم ئامانجە لەڕووی پراکتیکییەوە نایەتەدی، لەبەر ئەوەی سیستەمی سویسرا پشت بە دیموکراسی تاڕادەیەك ڕاستەوخۆ دەبەستێت، واتە ئەم ڕاپرسییەی گەل، بەڕۆڵی دادوەری دادگای باڵا هەڵدەستێ.[103]

دادگای باڵا لە ئەڵمانیاو ئەمەریکا، بەپێچەوانەی سویسرا چاودێری دەستوری بوونی یاسای هەرێمەکانو یاسای فیدراڵی دەکات.[104]

جگە لەو ئەرکانەی باسکرا دادگای باڵای فیدراڵی چەند ئەرکێکی تری پێ دەسپێردرێت لەدەوڵەتە فیدڕاڵییەکان، بۆ نموونە هەستان بەئەرکی دادگای ناکۆکی تایبەتکاریی لە هەرێمەکان لەکاتی ناکۆك بوونی تایبەتکاریی لەنێوان دادگای فیدڕاڵیو دەستەی دادوەری ناوچەیی لە هەرێمەکان یان لەنێوان دەستە دادوەرییەکان لە هەرێمەکان یان ناکۆکی لەنێوان دەستەی دادوەری لەیەك هەرێم، و هەڵدەستێ بە ڕاڤەکردنی پەیماننامەو ڕێککەوتنی نێودەوڵەتی لەسەر داوای یەکێك لەدەسەڵاتی یەکێتی یان حکومەتی یەکێك لە هەرێمەکان.[105]

٣-٢ دەسەڵاتی دادوەریی هەرێمەکانو پەیوەندی لەگەڵ دەسەڵاتی فیدراڵیدا :-

٣-٢-١ دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکان :

لەتەوەری یەکەم ئاماژە بۆ ئەوە کرا، کەهەرێمەکان خاوەنی سەربەخۆیی خۆجێیین، ئەمەش بەهۆی بوونی هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردنو دادوەری بەشێوەیەکی سەربەخۆ لەدەوڵەتی فیدراڵی، لەگەڵ بوونی دەستوری تایبەت بەهەرێمەکان، کەواتە بەتەنیشت دادگای فیدڕاڵی دادگای

[103] ابراهیم عبدالعزیز شیحا: النظم السیاسیة، الدول والحکومات، ل٢٨٦،

[104] اوستن رنی: س. پ، ل٢٩٢.

[105] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی في الامارات العربية، ل٣٣١.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

ناوچەیی هەیە لە هەرێمەکان، کە ئەمەش ڕوویەکە لەڕووەکانی سەربەخۆیی دەستوری خۆجێی.[١٠٦]

جگە لەوە زۆربەی کات جیاوازی ئایین، زمان، مەزهەب، پێشکەوتنی ئابووریو کۆمەڵایەتیو سیاسی لەنێوان پێکهاتەی حکومەتی فیدراڵیو حکومەتی هەرێمەکاندا هەیە، بۆ نموونە کۆی داوا شارستانیو تاوانکاری لەئەمەریکا، کە لەبەردەم دادگای وویلایەتەکان بەرزکراوەتەوە تەنها لە ماوەی یەك ساڵ لە ساڵی ١٩٩١ (٢٩) ملیۆن داوایە، لەکاتێکدا سەرجەمی داوایەکانی دادگای فیدراڵی زیاتر نییە لە(٣٠٠،٠٠٠) داوا.[١٠٧] ئەمە وا پێویست دەکات هەر هەرێمێك بەگوێرەی پێویستیو جیاکاریەکان یاسای دادگاکان ڕێك بخات، چونکە دادگا دادەنرێت لە بابەتی ناوخۆیی، بەڵام گەر سنووری ناوچەیی بەزاندوو گرنگی مەسەلەکە لەناوچەییەوە گۆڕا بۆ دەوڵەتی فیدراڵی، ئەوکات بۆ چارەسەرکردنی دادگای باڵای فیدراڵی دەیگرێتە خۆی.[١٠٨] کەواتە لەدوولایەنەوە دەتوانین گرنگی دادگای هەرێمەکان ببینین:-

یەکەم: هاووڵاتیانی هەرێمەکان زیاتر بەدادگای هەرێمەکان بەستراونەتەوە بەبەراوورد لەگەڵ دادگای فیدراڵی، چونکە ئەو هەستە لەلای تاکەکان زیاد دەکات کە دادگای هەرێمەکان زیاتر هاوسۆزە لەگەڵ ئارەزوو بەرژەوەندیەکانیان لەدادگای فیدراڵی.

[106] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادي في الامارات العربية، ل٣٠٧.

[107] د. محمد ظهری محمود: المعالم البارزة للمحاكم المدنية الامريكية، المكتب الجامعي الحديث، مصر، ٢٠٠٦، ل١٥.

[108] سيد صبري: س. پ، ل١٠.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دووەم: دادگای هەرێمەکان دامەزراوەیەکی سەربەخۆیەو پاشکۆی فیدراڵی نیەو لەدادگا پلە نزمەکانی فیدراڵی دانانرێت.[١٠٩]

کەواتە لەلایەك بوونی دادگای هەرێمەکان بۆ سەربەخۆیی خۆجێی هەرێمەکان پێویستە، لەلایەکی تر هەرێمەکان خاوەن کێشەی ناوچەییو تایبەتن، کە چارەسەرو یەك لاکردنەوەیان تایبەتە بەهەرێمەکەو سنووری هەرێمە فیدراڵیەکە نابەزێنێ، لەبەر ئەوە هەرێمەکان دادگای سەربەخۆیان هەیە، بۆ نموونە لەئەمەریکا هەر پەنجا ویلایەتەکە بەجیا سیستەمی دادوەری تایبەت بەخۆیان هەیەو بەگوێرەی بارودۆخی ویلایەتەکەیان بڕیاریان لێی داوە. بۆیە گرانە بتوانین دوو ویلایەت بدۆزینەوە، کە لەڕێکخستنی دادگاکان بەتەواوی وەك یەك بن، چونکە دادگاکان تاڕادەیەك ئازادن لەڕێکخستنو دروست کردنی دادگاو دیاری کردنی دەسەڵاتەکان لەگەڵ بارودۆخی خۆی،[١١٠] بەڵام ئاستی جۆرو پلەی دادگاکان لەدەوڵەتە فیدراڵیەکان جیاوازە، بۆ نموونە دادگای هەرێمەکانی میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی لەئاستێکی نزم دایە، واتە هەرێمەکان هەموو جۆرە دادگایەکی پێویستیان لەخۆ نەگرتووە، بەڵکو تەنها لە هەرێمەکان دوو جۆرە دادگا هەیە:-

١- داداگای (شەرعیە):تایبەتە بەسەیرکردنی هەموو جۆرە داوایەكو جێ بەجێ کردنی ڕێساو بڕیاری شەریعەتی ئیسلام لەسەر داواکان.

[109] د. سعید السيد علی: س. پ، ل١٩٦.

[110] د. سعيد السيد علی: س. پ، ل١٩٣؛ كارول مورلاند: س. پ، ل٤٤؛ د. محمد ظهری محمود: س. پ، ل١٦

٢- دادگای شارستانی و شەرعیە: یەکەم تایبەتە بە سەیرکردنی مەسەلەی شارستانی و تاوانکاری و پیادەکردنی بڕیاری شەریعەتی ئیسلامی و دادگای شەرعیە تایبەتە بە کێشەی بواری کەسێتی.[١١١]

لەئەڵمانیا دادگای هەرێمەکان جگە لەوەی لە کێشەی شارستانی و تاوانکاری ناسەرەکی تایبەتکاریی سەرەتایان پێ دراوە، دەتوانرێت لەهەرێمەکان دادگای کارگێڕیش دروست بکرێت و پیادەی تایبەتکاریی کارگێڕی بکات بەگوێرەی یاساکانی فیدڕاڵی،[١١٢] بەڵام لەویلایەتەکانی ئەمەریکا دادگاکان بۆ چوار پلە دابەش دەکرێت:-

١-دادگای (جزئیە): لەهەر وویلایەتێك بەلایەنی کەم دادگایەکی لەم جۆرەی لێیەو یەك دادوەری هەیەو تایبەتە بە یەك لایی کردنەوەی ئەو بابەتە شارستانیەی کە گرنگیەکەی کەمەو لاوەکییە.

٢-دادگای پلە یەك: یان پێی دەڵێن دادگای بابەتی، دابەش دەبێت بۆ دوو جۆر:-

أ-دادگای بابەتی گەورە یان تایبەتکاریی گشتی: ئەم داگایە تایبەتکاریەکەی سنووری جوگرافی دیاری کراوی ئەو ویلایەتە دەگرێتەوە کەلێیەتی، و تایبەتە بەسەیرکردنی داوا شارستانییەکان، کە بەهایان زۆرە لەگەڵ داوای تاوانکاری جگە لەوەی لەهەندێ ویلایەت دەبێتە دادگای تێ هەڵچوونەوە بە بڕیاری دادگای بابەتی تایبەتکاریی سنووردار.[١١٣]

ب-دادگای بابەتی تایبەتکاریی سنووردار: ئەم دادگایەش ناوی جیاوازو جۆراوجۆری هەیە، و ئەم دادگایە لە ژمارەدا زۆرترین دادگایە کە (٩٠٪)ی

111 د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادي في الامارات العربية، ل٣٣٤.

112 القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل٨٨، ٨٩.

113 د. محمد ظهری محمد: س. پ، ل٢٥- ٣٨.

دادگای ئەمەریکا پێك دەهێنێ و زۆرترین ژمارەی داوا دەبینێ، و تایبەتە بەسەیر کردنی ئەو داوایانەی بەهاکەیان کەمەو لە (٥٠٠) دۆلار تێپەڕ ناکات لە داوای شارستانی، و لەداوای تاوانکاری تایبەتە بە کەتن (جنح)و سەرپێچی کە (١٠٠٠) هەزار دۆلار زیاتر نەبێت و زیندانیش لەیەك ساڵ زیاتر نەبێت.

٣- دادگای تێهەڵچوونەوە: یاخود پێی دەڵێن دادگای تێ هەڵچوونەوەی ناوەندی، ژمارەی دادگای تێ هەڵچوونەوەکان بەگوێرەی سیستەمی دادوەری ویلایەتەکان دەگۆڕێن، بۆ نموونە لە زۆربەی ویلایەتەکان یەك دادگای تێ هەڵچوونەوە هەیە، کە تایبەتکارییەکەی فراوانە، یاخود بەدابەش کردنی جوگرافیان وەگرتووە کە لەم جۆرەیان ویلایەتەکەیان بۆ چەند هەرێمێك دابەش دەکرێت و هەر هەرێمەی دادگایەکی تێ هەڵچوونەوەی هەیە، ڕێگای سێیەمیش هەر دادگایەکی تێ هەڵچوونەوە تایبەتە بەسەیرکردنی جۆرە تانەیەك کە پەیوەندی بەیەك لقی یاساوە هەیە.[١١٤]

٤- دادگای باڵا: لەهەر ویلایەتێك دادگای باڵا هەیە جیاوازە لەدادگای باڵای فیدڕاڵی و لە (٥-٧) دادوەر پێك دێت و خاوەنی ووشەی کۆتایی یە بۆ ڕاڤەکردنی دەستورو یاسای هەرێمەکان،[١١٥] بەڵام ویلایەتی تکساس و أکلاهوما لەهەریەکێکیان دوو دادگای باڵای هەیە، یەکەمیان تایبەتە بەتانەی تێ هەڵچوونەوە لە بابەتی تاوانکاری، ئەوەی تر تایبەتە بەتانەی تێ هەڵچوونەوە لە بابەتی شارستانی،[١١٦] بەڵام ئەوەی گرنگە بۆ پاراستنی سەربەخۆیی هەرێمەکان، بریتیە لەوەی کە هەرێمەکان لەپاڵ ئەم دادگایانە دادگای تێ هەڵچوونەوەی تایبەت بەهەرێمیان هەبێت، چونکە وەك باسمان کرد زۆربەی

114 د. محمد ظهری محمد: س. پ، ل٤٨، ٤٩.

115 سولاف محمدامین: س. پ ،ل٥٧؛ د. سعید علی: س. پ، ل١٩٣.

116 د. محمد ظهری محمد: س. پ، ل٥٥.

کێشەو مەسەلەکان چارەسەریان لەسنووری هەرێمەکەیە جگە لەوە سەربەخۆیی هەرێمەکان دەپارێزێت.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بۆیە لێرەدا دەپرسین ئەو مەرج و ڕێ و شوێنانە کامەیە، بۆ پاراستنی سەربەخۆیی دادگای هەرێمەکان پێویستە ؟ وەڵامی ئەم پرسیارە لەچەند خاڵێکدا کۆ دەکەینەوە:-

١- دامەزراندنی دادوەری هەرێمەکان لەلایەن دەسەڵاتی هەرێم: بۆ پاراستنی سەربەخۆیی هەرێمەکان و دادگاکان واچاکترە دادوەرەکان دابمەزرێن بەپێی ئەو ڕێ و شوێنەی کە لەیاسای هەرێمەکە یان دەستوری هەرێمەکە ڕێك خراوە، بۆ نموونە لەئەڵمانیا دادوەرەکان لەڕێگای وەزیری دادی هەرێم دادەمەزرێن بەهاوبەشی لەگەڵ لێژنەی هەڵبژاردنی دادوەرەکان.[117] بەپێچەوانەوە لە دەستوری کەنەدا دادوەرەکانی هەرێمەکان لەلایەن فەرمانڕەوای گشتی فیدڕاڵی دادەمەزرێت.[118] لە ویلایەتەکانی ئەمەریکا بەشێوەیەکی گشتی پێنج ڕێگا پەیڕەو دەکرێت بۆ دامەزراندنی دادوەری هەرێمەکان:-

أ-هەڵبژاردن لەئەندامانی حیزب.

ب-هەڵبژاردنی نا حیزبی.

ج-دیاری کردن لەسەر بنەمای شایستە بوون و لێهاتوویی.

د-دامەزراندن بەهۆی حکومەتی ویلایەتەکە.

ه-دامەزراندن بەهۆی دەسەڵاتی یاسادانانی وویلایەتەکە.[119]

---

[117] مادە (٩٨)، بڕگە (٤)، لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو.

[118] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوي: السلطة القضائیة في الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل٧٦.

[119] د. محمد ظهری محمد: س. پ، ل١٣٥؛ د. سعید السید علی: ل١٩٣؛ کارول مورلاند: س. پ، ل١٠٥.

سەرجەم ئەم ڕێگایانە پارێزگاری لەهێنانەدی سەر بەخۆیی ویلایەتەکان دەکەن.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

٢- تانە دان لە بڕیارەکانی دادگای هەرێمەکان لەبەردەم دادگای فیدڕاڵی.

(د.عادل الطبطائی) بۆ ئەوە دەچێ کە بوونی دادگای سەربەخۆیی هەرێم، لەگەڵ ڕێو شوێنی دامەزراندنی دادوەرەکانی هەرێم بەتەنها ئەم دووانە نابنە هۆی هێنانەکایەی دادگای سەربەخۆ لەهەرێم، بەڵکو ئەوەی ئەو سەربەخۆیە دیاری دەکات بریتیە لە "نەتوانین بەهێرش کردنە سەر ئەحکامی ئەو دادگایە لەڕێگای تانەدان لێی لەبەردەم دادگای فیدڕاڵی، ئەگەر ئەوە نەتوانرا سەبارەت بەهەموو ئەحکامەکانی دادگای هەرێمەکان ئەوە چێژ وەرناگرێت (تمتع) لەسەربەخۆیی ڕاستەقینە".[120]

لە دەستوری کاتی میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ئەو حاڵەتانە دیاری کراوە لەمەسەلە تاوانکاری و شارستانی و بازرگانییەکان، کە دەتوانرێ لەبەردەم دادگای فیدڕاڵی بە بڕیارەکانی دادگای هەرێمەکان بچێتەوە،[121] جا لەم کاتەدا دادگای هەرێمەکان سەربەخۆییان لەدەست دەدەن لەبەردەم دادگای فیدڕاڵی و لەجێگای دادگای پلە یەك دەبن سەبارەت بە دادگاکانی فیدڕاڵی، کە بڕیارەکانیان سەربەخۆ نیە لەبەردەم دادگای تێ هەڵچوونەوە تانەی لێ دەدرێت.[122]

لەئەڵمانیا دادگای تێ هەڵچوونەوەی ناوەندی هەیە کە بەبڕیارەکانی دادگای هەرێمەکان دەچنەوە.[123]

---

[120] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادي في الامارات العربیة، ل٣٣٥.

[121] مادە (١٠٥)، بڕگە (٢) لە دەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی.

[122] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادي في الامارات العربیة، ل٣٣٥.

[123] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل١١٤.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

لە ئەمەریکا تێ هەڵچوونەوە بۆ بڕیاری دادگای ویلایەتەکان دەکرێت لەبەردەم دادگای ویلایەتەکان، بۆیە پارێزگاری لەسەرەبەخۆیی ویلایەتەکان دەکەن بەهۆی بوونی دادگای تێ هەڵچوونەوەی ویلایەتەکان کە لە ویلایەتەکان بڕیاری دادگای پلە نزمەکان لەبەردەم دادگای سەرەتایی تێ هەڵچوونەوەیان بۆ دەکرێتو بڕیاری دادگای سەرەتاییو دادگای تاوانکاری وویلایەتەکان تێ هەڵچوونەوەیان بۆ دەکرێت لەبەردەم دادگای تێ هەڵچوونەوە.[١٢٤] جگە لەوە دادگای باڵای فیدڕاڵی لەئەمەریکا تەنها لەدوو کاتدا سەیری ئەو تانانە دەکات، کە لەدژی بڕیارەکانی دادگای باڵای ویلایەتەکان دەرچووە.

أ–ئەگەر لەداواکە بابەتی دەستوری بوونی پەیماننامە یان یاسای فیدڕاڵی هاتە ئاراوەو دادگای باڵای ویلایەتەکە بەدەستوری نەبوون فەرمانی دا.

ب–ئەگەر لەداواکە بابەتی یاسایەك هاتە ئاراوە کە ویلایەتێك دەری کردووە پێچەوانەی دەستوری فیدڕاڵی بێتو دادگای باڵا بڕیاری دەستوری بوونی یاساکە دەربکات.[١٢٥]

کەواتە پێویستە بەتەنیشت دادگا سەرەتاییەکانی هەرێم دادگای تێ هەڵچوونەوەش هەبێت بۆ بڕیارەکانی دادگاکانی هەرێم.

٣– سەربەخۆیی دادگاکان لەبەڕێوەبردنی دادگاکانو جێبەجێ کردنی یاسای تایبەت بەهەرێمەکان.

پێویستە دادگای هەرێمەکان بەسەربەخۆیی کاروباری دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکەیان ڕێك بخەن، لە ئەڵمانیادا دادگای هەرێمەکان ڕێك دەخرێت

124 ANDERSON: Op. Cit., P.16؛ کارول مورلاند: س. پ، ل٤٥، ٤٦، ٥٦.

125 د. سعید السید علی: س. پ، ل٢٠٨؛ کارول مورلاند: س. پ، ل٧٧، ٧٨.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بەگوێرەی یاسای هەرێمەکانو ڕێگەی بەدەوڵەتی فیدراڵی داوە پرەنسیپی گشتی دەربکات لەو بارەیەوە.[١٢٦]

کەواتە بۆ بەڕێوەبردنی کاروباری دادوەریو ڕێکخستنی دادگاکان پێویستە دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکان لەم بوارە سەربەخۆبن. لەسویسرا هەرێمەکان تایبەتکاریی سەیرکردنی سەرجەم مەسەلەکانی هەیە جا چ بەهۆی دەستوربێت یان یاسای فیدڕاڵی.[١٢٧] کەواتە لێرەدا ڕووبەڕووی بابەتی دابەش کردنی تایبەتکاریی دەبینەوە لەنێوان دادگای هەرێمەکانو دادگای فیدراڵی، پێشتر باسی ئەوەمان کرد کە سێ ڕێگا هەیە بۆ دابەش کردنی تایبەتکاریی لەنێوان حکومەتی فیدراڵیو حکومەتی هەرێمەکان، کە زۆربەی کات تایبەتکاریی دادوەریش بەیەکێك لەو سێ ڕێگایە دابەش دەکرێت لەنێوان دادگای فیدراڵیو دادگای هەرێمەکان، بۆ نموونە ئەمەریکا بەهەمان ڕێگای وەرگرتووە کە تایبەتکاریی دادوەری فیدڕاڵی باس کردووەو ئەوەی دەمێنێتەوە دەچێتە ناو تایبەتکاریی دادگای ویلایەتەکان،[١٢٨] بەڵام لە دەستور دەسەڵاتی داوە بە کۆنگرێس تا دادگاکانی فیدڕاڵی ڕێك بخات.[١٢٩] ئەمەش وای کردووە بەو ڕێسایەی پێشوو وەر نەگیرێت، واتە تایبەتکاریی هەندێ داوا کورت دەکاتەوە تەنها لەسەر دادگای فیدڕاڵیو ئەو تایبەتکاریەی دەمێنێتەوەش داوای هاوبەش دەبێت لەنێوان دادگای ویلایەتەکانو دادگای فیدڕاڵی.[١٣٠] لەوکاتەش داواکار ئازادە لەدیاری کردنی ئەو دادگایە، لەبەرامبەر ئەوەش داوا لێ کراو

126 مادە (٩٨)، بڕگە (٣) لەیاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای یەکگرتوو.

127 القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل١١٥.

128 د. سعید السید علی: س. پ، ل١٩٥.

129 مادە (٣)، دەستووری ولایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

130 د. سعید السید علی: س. پ، ل١٩٥.

لەهەندێ کات ئەو مافەی هەیە، کە داوای گواستنەوەی داواکەی بکات لەدادگای ویلایەتەکە بۆ دادگای فیدڕاڵی.[١٣١]

٣-٢-٢ پەیوەندی نێوان هەردوو ئاستی دەسەڵاتی دادوەری لەدەوڵەتی فیدراڵی دا :

لەدەوڵەتی فیدراڵی هەرچەندە هەرێمەکان پارێزگاری لەسەربەخۆیان بکەن، بەڵام لەلایەکی تر پەیوەندی نێوان هەرێمەکان و دەوڵەتی فیدراڵی هەردەمێنێ، بۆیە دەبینین هەندێ کێشەو مەسەلە هەیە کە چارەسەری لە تایبەتکاریی دادگاکانی هەرێمە، بەڵام بۆ دادگای باڵای فیدراڵی دەگوازرێتەوە، ئەمەش هەندێ جار لەسەر ڕێك کەوتنی دواکاری لایەنەکان دەبێت، یاخود هەندێ کات لەسەر ڕەزامەندی هەرێمەکە دەگوازرێتەوە، لەکەنەدا مەسەلەی دەستوری لەدادگای هەرێمەکانەوە دەگوازرێتەوە بۆ دادگای باڵا ئەگەر دادگای هەرێمەکان ڕێگای پێ بدات و دادوەری هەرێمی تایبەتیش بڕیاری لەسەر بدات.[١٣٢] لە میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی دەستور ڕێگای بەیاسای فیدڕاڵی داوە لەسەر داوای هەرێمێکی دیاری کراو هەموو یان هەندێك لە تایبەتکاریی دەستەی دادوەری هەرێم بۆ دادگای فیدڕاڵی بگوازرێتەوە،[١٣٣] بەڵام ئەم گواستنەوەیە لەدادگای هەرێمەکان بۆ دادگای باڵای فیدراڵی جا چ هەمووی یان بەشێکی تایبەتکارییەکە بگوازرێتەوە دوو خاڵی لاوازی لێ دەکەوێتەوە:-

١- دەبێتە زیان گەیاندن بەسەربەخۆیی هەرێمەکان.

---

[131] کارول مورلاند: س. پ، ل٧٣.

[132] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل٤١.

[133] مادە (١٠٥)، برگە (١) لەدەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی.

٢- دەبێتە بەهێز بوونی دەسەڵاتی فیدڕاڵی، ئەمەش وا دەکات ئەرکی دادوەری بێت بەئەرکی فیدڕاڵی.[١٣٤]

واتە لەنێوان دوو دەسەڵاتی دادوەری جیاکارو دوو تایبەتکاریی سەربەخۆ پەیوەندی نێوانیان چۆن ڕێك دەخرێت، پەیوەندی دادگای فیدراڵی و دادگای هەرێمەکان زیاتر لەجێبەجێ کردنی بڕیارەکانی دادگای باڵا دەردەکەوێت، ئەو بڕیارانەی دادگای باڵا دەری دەکات کۆتایی یەو شایەنی تانە لێدان نییە، لەیاسای دادگای دەستوری یەکێتی ئەڵمانیا باسی لەوە کردووە، کە بڕیارەکانی دادگای دەستوری یەکێتی پابەندە بۆ هەموو لایەك لەهەرێمەکان و یەکێتی و بۆ فەرمانڕەواو دەسەڵاتی گشتی،[١٣٥] بەڵام بڕیاری دادگای باڵای فیدراڵی چۆن جێبەجێ دەکرێت لەهەرێمەکان.

بەشێوەیەکی گشتی لەدەوڵەتی فیدراڵی دەزگاو دامەزراوەیەکی تایبەت نییە، کە ئەرکی جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی دادگای باڵای فیدراڵی هەبێت، بۆ نموونە لە سویسرا دەزگایەکی تایبەت بۆ جێبەبەجێ کردنی ئەحکامەکانی بڕیاری دادگای یەکێتی نییە، بەڵام بەو پێیەی دادگای باڵای فیدراڵی بەرزترین دادگایە، لەدەوڵەتی فیدراڵی و دەسەڵاتی بەسەر هەموولایەکی دەوڵەتی فیدراڵی هەیە، ئەوە پێویستە بڕیارەکانی لەهەموو وڵاتدا جێبەجێ بکرێت، ئاستی ڕۆشنبیری، کۆمەڵایەتی لەکۆمەڵگای ڕێکخراو ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت بۆ جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی دادگا، چونکە تاکەکان هەست بەوە دەکەن کە جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی دادگا پێویستەو سەرپێچی بڕیارەکان ڕەوشتێکی

---

[134] د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادي في الامارات العربیة، ل٣٣٦.

[135] القاضی نبیل عبدالرحمن حیاوی: السلطة القضائیة فی الدول الاتحادیة الفیدرالیة، ل١٠٠، ١٠١.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

نەخوازراوە،[١٣٦] جگە لەوە زۆربەی کات دەوڵەتی فیدراڵی بۆ جێبەجێ کردنی بڕیارەکانی ڕێگای سەپاندنی بە زۆر دەگرێتەبەر، بۆ نموونە کاتێك لەکۆتایی پەنجاکان و سەرەتای شەستەکان لەئەمەریکا دادوەرەکانی فیدراڵی فەرمانی نەهێشتنی جیاکاری ڕەگەزیان دەرکرد لەدامەزراوەکانی فێرکردن، بووە هۆی ئەوەی ئەم فەرمانە لەلایەن هەندێ ویلایەت ڕەت بکرێتەوە، بۆ نموونە ویلایەتی ئەرکسناو یەکێك بوو لەوانە، جا بەمەبەستی جێ بەجێ کردنی فەرمانی دادگا، سەرۆك ئەیز نهاوەر هێزی پاسەوانی نیشتمانی نارد، بۆ جێبەجێ کردن،[١٣٧] لەبڕیارەکانی دادگای دەستوری ئەڵمانیش ئەو لایەن و کەسە دیاری دەکرێت، کە لێپرسراوە لە جێبەجێ کردنی بڕیارەکە، هەروەها مافی ئەوەی هەیە فەرمانێکی وردەکاری دەربکات بۆ چۆنیەتی جێبەجێ کردنی.[١٣٨]

دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی پێویستە لەسەر وەزیرو سەرۆکی بەرژەوەندیو فەرمانگەکان و هەموو دەسەڵات و لایەکی تایبەتمەند لەفیدراڵی و هەرێمە ئەندامەکان دەست پێشخەری بکەن لە جێبەجێ کردنی ئەو بڕیارانە، جگە لەوە پێویستە ڕێ و شوێنەکان دیاری بکەن هەرچەندە بەزۆر بێت کەی پێویستی کرد.[١٣٩]

جگە لەوە دادگای فیدراڵی و دادگای هەرێمەکان پێویستە هاوکاری یەکتری بکەن بەمەبەستی باشتر بەڕێوەچوونی کاروباری دادگاکان، بۆ نموونە لە دەستوری ئەمەریکیدا هاتووە کە: "هەرکەسێك لەهەر ویلایەتێك تاوانباربێت

[136] ستیفن جي– برایر: استقلال القضاء في الولايات المتحدة، وەرگیراوە لە سایتی ئەلکترۆنی www.democrcy.goor/ p.1-3 لە ڕێکەوتی ٢٠٠٦/٧/٢٥.

[137] ستیفن جي– برایر: س. پ، ل٥.

[138] القاضى نبيل عبدالرحمن حياوى: السلطة القضائية فى الدول الاتحادية الفيدرالية، ل١٠١.

[139] مادە (٧٣). لە دەستووری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بەتاوانی خیانەت یان ئەنجام دانی تاوانی گەورە (جنايە) یان تاوانی ترو ڕای کردبێ لەدەستی دادپەروەری و لەویلایەتێکی تر بگیرێت، دەدرێتەوە ئەو ولایەتەی کەڕای کردووە لێی لەسەر داوای دەسەڵاتی جێبەجێ کردنی".[١٤٠]

لەئەمەریکا تاوان دابەش کراوە بۆ تاوانی فیدراڵی و تاوانی هەرێمەکان، کە لەسەرەتادا تاوانەکانی فیدراڵی کەم بوو دواتر چوارچێوەکەی فراوان بووە،[١٤١] و لەئەمەریکا ڕێگە نادرێت دادگایی کەسێك بکرێت لەسەر تاوانی فیدراڵی لەبەردەم دادگای ویلایەتەکان.[١٤٢] هەروەها لە سویسرا یاسای فیدراڵی یاسای پێویست دادەنێت بۆ دانەوەی تاوانبار لەهەرێمێك بۆ یەکێکی تر.[١٤٣]

[140] مادە (٤)، بڕگە (٢) لە دەستووری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

[141] بۆ نموونە دزینی ئۆتۆمبێل بەتاوانی تایبەت بە وویلایەت دادەنرێت کە دزیەکەی لێ کراوە، بەڵام ئەگەر گواستراوە دەرەوەی سنووری ویلایەتەکە، ئەوکات گواستنەوە کارێکە لەکارەکانی بازرگانی لەنێوان وویلایەتەکان، بۆیە تاوانەکە دەبێتە تاوانی یەکێتی. (کارول مورلاند: س. پ، ل٧٥).

[142] کارول مورلاند: س. پ، ل٧٥.

[143] القاضى نبيل عبدالرحمن حياوى: السلطة القضائية فى الدول الاتحادية الفيدرالية،ل١٠٦.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەرئەنجامەکانی تەوەری سێیەم

لەکۆتایی ئەم تەوەرەدا گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:-

١- دادگای باڵای فیدراڵی لەبەرزترین لووتکەی دەسەڵاتی دادوەرییە، و بەیەکێك لە دڵنیاییەکان دادەنرێت بۆ لایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی، لەبەر ئەوە پێویستە لەدەستور خاڵە پەیوەندی دارەکانی دادگای باڵای فیدراڵی باس بکرێت.

٢- گرنگی دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکان لەلایەك بۆ ڕوویەك لە ڕووەکانی دەوڵەتی فیدراڵی و پێویستیەك بۆ سەربەخۆیی خۆجێیی هەرێمەکان دەگەڕێتەوە، لەلایەکی تر زۆری کێشەکانی تایبەت بە سنووری دیاری کراوی هەرێمەکە.

٣- بۆ پاراستنی ماف و ئازادیان تاکەکان پێویستە لە دەوڵەتی فیدراڵی دا مافی داوا بەرزرکردنەوەیان هەبێ لەسەر دەستوری بوونی یاساو پەیڕەوو ڕێنماییەکان، بەڵام بەمەرجی هەبوونی بەرژەوەندی لەو داوایانە.

٤- لەکاتی بوون و نەبوونی دەق دەستوری، لەبارەی چاودێری دەستوری دادگای باڵای فیدراڵی بەم کارە هەڵدەستێت.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانو دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی عێراقدا

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٤- ١- جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەدەوڵەتی عێراقدا:

٤-١-١ جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەدەستورەکانی پێشووی عێراقدا:

دەستوری ساڵی ١٩٢٥ لە عێراق، بەیەکەمین دەستوری دیموکراسی دادەنرێت، کە لەلایەن لیژنەیەکی هەڵبژێردراو دانراو لە ٢١ی ئازاری ساڵی ١٩٢٥ لەلایەن مەلیکەوە پەسەندکرا،[١] لەو دەستورە هاتووە: "حکومەتەکە مەلەکیەو بۆ ماوەییەو شێوەکەی نوێنەرایەتیە"،[٢] کەواتە سیستەمی فەرمانڕەوایی یەکە بریتیە لە سیستەمی پەرلەمانی لەشێوەی مەلەکی بۆ سەرۆکایەتی دەوڵەت، لەسەر بنەمای هاوسەنگی لەنێوان هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن دامەزراوە.[٣] و تیایدا دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەدوو بەش پێك دێت:

یەکەم: سەرۆکی دەوڵەتە کە لەدەستور هاتووە: "مەلیك سەرۆکی باڵای دەوڵەتە...."،[٤] و بڕگەکانی تری تەرخان کردووە بۆ دەسەڵاتەکانی مەلیك. لەخوێندنەوەی سەرجەم بڕگەکان دەگەینە ئەو ڕاستیە، کە دەسەڵاتی مەلیك ڕۆڵی سەرەکی نییەو دەسەڵاتەکەی زیاتر ڕووکەشەو لێپرسراو نییە.[٥]

دووەم: وەزارەت، وەك لەپێشەوە باسمان کرد لە سیستەمی پەرلەمانی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن دوانەییە، لەدەستوردا هاتووە، کە ئەنجومەنی

---

[1] لطیف مصطفی امین: س. پ، ل١١٢.

[2] مادە (٢)، دەستووری عێراق ساڵی ١٩٢٥.

[3] مجموعة مؤلفین العرب: س. پ، ل١٠٥.

[4] مادە (٢٦)، بڕگە (١)، دەستووری عێراق ساڵی ١٩٢٥.

[5] مجموعة مؤلفین العرب: س. پ، ل٢٣.

وەزیران بە بەڕێوەبردنی کاروباری دەوڵەت هەڵدەستێو،[٦] وەزارەت بەیەکەوە لێپرسراوە لەبەردەم ئەنجومەنی نوێنەران،[٧] دەسەڵاتی یاسادانانیش پێك هاتووە لە پەرلەمان، ئەم پەرلەمانەش لەدوو ئەنجومەن پێك دێت.[٨] کە بریتیە لە ئەنجومەنی (الاعیان)و ئەنجومەنی نوێنەران، ئەنجومەنی یەکەم بەدامەزراندن لەلایەن مەلیکەوە دەبێت، و ئەندامانی ئەنجومەنی دووەم لەڕێگای هەڵبژاردن دادەنرێت.[٩]

دوای کۆتایی هاتن بەسیستەمی مەلەکیو دەستوری ١٩٢٥، دەستوری کاتیو سیستەمی کۆماری شوێنی گرتەوە، بەگوێرەی دەستوری ١٩٥٨ هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن لەئەنجومەنی وەزیران کۆکراوەتەوە، و یاساکان ملکەچن بۆ ئەنجومەنی سەروەری.[١٠]

هەروەها لەدەستورەکانی ساڵی ١٩٦٣ بۆ پرەنسیپی جیاکردنەوەی نێوان دەسەڵاتەکان شوێنێك نیە، چونکە لەلایەك ئەنجومەنی نیشتمانی بۆ سەرکردایەتی شۆڕش هەموو دەسەڵاتەکانی یاسادانانو جێبەجێ کردنو هەندێك لەدەسەڵاتی دادوەری لەخۆیدا کۆکردۆتەوە، لەلایەکی تر هەردوو دەسەڵاتی یاسادانو جێبەجێ کردنن لەدەستی ئەنجومەنی وەزیران کۆکردۆتەوە.[١١]

[6] مادە (٦)، دەستووری عێراق ساڵی ١٩٢٥.

[7] مادە (٦٦)، دەستووری عێراق ساڵی ١٩٢٥..

[8] مادە (٢٨)، دەستووری عێراق ساڵی ١٩٢٥.

[9] مجموعة باحثین: س. پ، ل٢٤، ٢٥.

[10] مجموعة مؤلفین العرب: س. پ، ل١٠٦، ١٠٧.

[11] مجموعة مؤلفین العرب: س. پ، ل١٠٧.

مێژووی پەیدابوونی دەستورەکانی ساڵی ١٩٦٨، ١٩٧٠ دوا بەدوای کودەتای حیزبی بەعس بۆ سەر دەسەڵات هاتە ئاراوە، لەم دوو دەستورە هەردوو دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن لەدەستی سەرکردایەتی ئەنجومەنی شۆڕش کۆکراوەتەوە، دامەزراندنی ئەم ئەنجومەنە بووە لەناوبردنی پرەنسیپی سەربەخۆیی نێوان دەسەڵاتەکانو سیستەمی فەرمانڕەوایی پەرلەمانی، بۆ نموونە لەدەستوری ساڵی ١٩٦٨ سەرۆکی دەوڵەت لەیەك کاتدا سەرۆکی هەردوو دەسەڵاتی جێبەجێ کردنو یاسادانانە،[١٢] بۆیە لەو کاتەدا وەزیرەکان لەبەردەم سەرۆکی دەوڵەت لێپرسراون نەك لەبەردەم پەرلەمان.

دوای ڕووخانی ڕژێمی بەعس لەساڵی ٢٠٠٣، دوو دەستور لە عێراق دانراوە، یەکەمیان پێی دەوترا یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە لە ڕۆژی ٨ی ئازاری ساڵی ٢٠٠٣، دووەمیان دەستوری هەمیشەیی عێراقە لە ئابی ٢٠٠٥.

لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە (هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانانو جێ بەجێ کردنو دادوەری لەیەکتر جیاکارنو هەریەکەشیان سەربەخۆیی خۆی هەیە).[١٣]

کەواتە هەردوو دەسەڵاتەکە سەربەخۆن لەیەکتری، بەڵام لەگەڵ پارێزگاری لەم سەربەخۆییەیان هاوکاریو هاوسەنگی لەنێوانیاندا هەیە، کە لەم خاڵانە کورتی دەکەینەوە:-

١- سەرۆكو هەردوو جێگری دەوڵەت، کە بەشێکە لەدەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەلایەن ئەنجومەنی نیشتمانی هەڵدەبژێردرێت.[١٤]

[12] مادە (٥)، بڕگە (٥)، لە دەستووری کاتی عێراق، ٢١ ئەیلول ١٩٦٨.

[13] مادة (٢٤)، بڕگە (٢)، یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

[14] مادە (٣٦)، بڕگە (١)، لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە،

٢- (دەسەڵاتی دامەزراندنی بەڕێوەبەری گشتی هەواڵگری گشتی و گەورە ئەفسەرانی هێزە چەکدارەکانی عێراق لە پلەی (عمید) بەسەرەوە لەدەست ئەنجومەنی وەزیرانەوە، ئەم دامەزراوەش دەبێت ئەنجومەنی نیشتمانی بەزۆرینەی سادەی ئەندامە ئامادەبووەکانی پەسەندی بکات.[١٥]

٣- ئەنجومەنی نیشتمانی سەیری پڕۆژەی ئەو یاسایانە دەکات، کە ئەنجومەنی وەزیران پێشنیاری دەکەن.[١٦]

٤- ئەنجومەنی نیشتمانی بۆی هەیە دەستکاری پڕۆژەی بودجەی گشتی بکات، کە ئەنجومەنی وەزیران پێشکەشی دەکات.[١٧] جگە لەوە ناردنە دەرەوەی هێزە چەکدارەکان لەلایەن ئەنجومەنی وەزیران پێویستی بەپەسەندکردنی ئەنجومەنی نیشتمانی هەیە.[١٨]

لەم خاڵانەی سەرەوەدا ئاشکرا دەبێت، کە دەسەڵاتی ئەنجومەنی وەزیران لە یاسای بەڕێوەبردنی عێراق دابڕاوو جیاکار نیە لەدەسەڵاتی ئەنجومەنی نیشتمانی، بەڵکوو لەزۆربەی تایبەتکاریی و دەسەڵاتەکانی ئەنجومەنی وەزیران پێویستی بە ڕەزامەندی ئەنجومەنی نیشتمانی یە.

.٢٠٠٤/٣/٨

15 مادە (٣٩)، بڕگە (٤)، لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

16 مادە (٣٣)، بڕگە (٢). لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

17 مادە (٣٣)، بڕگە (٢). لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

18 مادە (٣٣)، بڕگە (٣). لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

ئەگەر لەم یاسایە بەشوێن خاڵی کاریگەری ئاڵوگۆڕو بەرامبەر لەنێوان هەردوو دەسەڵاتەکە بگەڕێین، دەبینین ماف بە ئەنجومەنی نیشتمانی دراوە متمانە لەسەرۆك و ئەندامانی ئەنجومەنی وەزیران وەربگرێتەوە بەتاك و کۆ، وسەرۆك و ئەندامانیش لەبەردەم ئەنجومەنی نیشتمانی لێپرسراون،[١٩] بەڵام لەبەرامبەردا مافی هەڵوەشانەوەی ئەنجومەنی نیشتمانی نەداوە بە ئەنجومەنی وەزیران، لەبەر ئەوە کاتێك دەوترێت سروشتی سیستەمی فەرمانڕەوای لەعێراق بەگوێرەی یاسای بەڕێوەبردن پەرلەمانیەو دەسەڵاتەکان لەیەکتر جیاکرانەتەوەو جێگای ڕەخنەیە، (غازی فیصل) پێی وایە ئەم جیا کردنەوەیە ڕەها نییە، بەڵکو نزیك بوونەوەیە لەو سیستەمە، چونکە تەنها ماف بە ئەنجومەنی نیشتمانی دراوە بۆ هەڵوەشانەوەی ئەنجومەنی وەزیران لەبەرامبەردا ئەو مافە نەدراوە بە ئەنجومەنی وەزیران.[٢٠] واتە کاریگەریەکە لەنێوانیان یەك ئاراستەیەو ئاڵوگۆڕ نییە.

٤-١-٢ جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان لەدەستوری هەمیشەیی دەوڵەتی عێراقی فیدراڵدا:

دوای ڕووخانی سیستەمی دیکتاتۆری لەعێراق لە ٩ی نیسانی ٢٠٠٣دا، بۆشاییەکی گەورە لەدەوڵەت دروست بوو، دەستور بەڕۆڵی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە هەستێت، دەبینین لە عێراق پێش ڕووخانی سیستەمی فەرمانڕەوایی دەستور بە ڕۆڵی خۆی هەڵنەستاوە بەو مانایەی کە (دو فرجیە) دەڵێ:

19 مادە (٤٠). لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

20 أ. د. غازی فیصل مهدي: الدستور العراقي الدائم أفكار وطموحات، وەرگیراوە لەسایتی ئەلکترۆنی www.mcsr.net,p.6، بڵاوکراوەتەوە لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/٥/٧.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

"دەستور لقێکە لە لقەکانی یاسای گشتی پێکهاتەی دەستەی سیاسیو ڕێکخستنی چالاکییەکانی لەدەوڵەت دیاری دەکات".[٢١]

جگە لەدیاری کردنی چۆنیەتی پیادەکردنی دەسەڵات لەلایەن تاکەکان، دەستور مافو ئەرکی تاکەکانیش دیاری دەکات، بۆیە لەڕاگەیاندەکانی مافی مرۆڤ و هاووڵاتیان جەختی لەسەر کراوەتەوە، کە هەر کۆمەڵگایەك دەستوری نەبوو دڵنیایی مافو جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکانی تێدا نایەتەدی.[٢٢]

جگە لەو بۆشاییە یاساییە پێکهاتەکانی ناو عێراق کێشەو جیاوازیەکی سیاسی زۆر لەنێوانیان هەبووە، بۆیە جیاوازی ناکۆکیەکان زیاتر لەکاتی دانانی دەستور ڕەنگی دایەوە، کە هەر پێکهاتەیەك دەیەوێت فەلسەفەی خۆی تیایدا جێگیر بکات، بۆ نموونە شیعەی عەرەب لەبەر ئەوەی زۆرینەی عێراق پێك دێنن دەیەوێت حکومەتی ناوەندی بەزۆرینە وەربگرێت لەبڕی (تەوافق)، عەرەبی سونەش بەگوێرەی سیستەمی ناناوەندی کارگێڕی لە پارێزگاکان داوای دابەش کردنی دەسەڵات لەعێراق دەکەن ، کوردیش داوای پارێزگاری مافی نەتەوەیی خۆی لەچوارچێوەی فیدراڵیەت دەکات.[٢٣]

لەبەر ئەوە لەیاسای بەڕێوەبردنی عێراق هاتووە کە: "پێویستە ئەنجومەنی نیشتمانی ڕەشنووسی دەستوری هەمیشەیی عێراق بنووسێت...".[٢٤]

دوای ئەنجامدانی هەڵبژاردنێکی سەرتاسەری لە عێراق لە ٣٠ی کانوونی دووەمی ٢٠٠٥دا حکومەتی هەڵبژێردراوی نوێی عێراق پێکهاتو دوای ئەمە کۆمەڵەی نیشتمانی هەستا بەدروست کردنی لیژنەیەکی داڕشتنەوەی دەستور،

---

[21] وەرگیراوە لە: (د. نوری لطیف: القانون الدستوری، ل١١).

[22] زهیر شکر: س. پ، ل١٥٤.

[23] سولاف محمد امین: س. پ، ل٢٠٥.

[24] مادە (٦)، لەیاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

کە دواتر پێشکەشی ئەنجومەنی نیشتمانی کرا بۆ ئەوەی دەنگی لەسەر بدرێت، دواتر لە ناوەڕاستی مانگی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٥ لە ڕاپرسیەکی گشتیدا دەنگی لەسەر بدرێت لەلایەن گەلەوە. لیژنەی دەستوریەکە پێك هاتبوو لە (٢٨) ئەندام لە لیستی هاوبەندی عێراقی (شیعە)، (١٥) ئەندام لە لیستی هاوپەیمانی کوردستان، (٨) ئەندام لە لیستی العراقیە، (٢٥) ئەندام لە عەرەبی سونە (١٠) ئەندام لەوانە وەك ڕاوێژکار بوون.

دواتر ئەندامەکان بۆ ئامادەکردنی بابەتەکان بە شەش لیژنە دابەش کران: پرەنسیپە گشتیەکان، مافو ئازادیەکان، فیدراڵیەت، دڵنیایی دەستوری، ئەحکامی گواستنەوە، پەیکەری حکومەت.

نووسینەوەی دەستور لەکاتی دیاری کراوی خۆی لە ١٥ی تشرینی یەکەمی ٢٠٠٥ خرایە ڕاپرسیەوە، ئەوەبوو ڕێژەی (٥٧،١٨٪) دەنگی بە(بەڵێ) بەدەست هێنا بەمەش بووە دووەمین دەستورێکی دیموکراسی، کە تیایدا گەل بەشدار بکات لە دەنگدان لەسەری و مافی هەموو کەمینەکانی لەخۆ گرتبێتو زۆربەی پێکهاتەکانی عێراق بەشداربن لە نووسینەوەی.

لەدەستوردا هاتووە: "کۆماری عێراق دەوڵەتێکی فیدراڵی سەربەخۆیە، خاوەن سەروەرییەکی تەواوە، سیستەمی فەرمانڕەوایی تیایدا کۆماری نوێنەرایەتی پەرلەمانی دیموکراسی....".[٢٥] ئەم دەقەی دەستور کەمو کوڕی هەیە، چونکە هەستاوە بەتێکەڵ کردنی شێوەی دەوڵەت لەگەڵ شێوەی فەرمانڕەوایی.[٢٦]

---

[25] مادە (١)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[26] مجموعة باحثین: س. پ، ل١٣٩.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

لەیاسای گشتی نێودەوڵەتی و یاسای دەستوری دوو شێوەی دەوڵەت هەیە، یەکەم دەوڵەتی سادەو دووەم دەوڵەتی یەکێتی (ئاوێتە).[٢٧]

بەبۆچوونی (د. جواد كازم) زۆربەی دەستوری دەوڵەتەکان بەگشتی و دەوڵەتی دیموکراسی بەتایبەتی دوورکەوتوونەتەوە لەدیاری کردنی سروشتی سیستەمی سەرۆکایەتی یان پەرلەمانی، ئەمەیان جێ هێشتووە بۆ کەسانی پسپۆر لەیاساو لێکۆڵەرەوە لە زانستی سیاسییدا.[٢٨]

نوێنەرایەتی بەشێوەیەکی وورد مانای پەرلەمانی ناگەیەنێ، بەڵکوو پەرلەمان فراوانترە لەئەنجومەنی نوێنەرایەتی.[٢٩] هەروەها پەرلەمان دامەزراوەیەکی سیاسیە پێك دێت لە ئەنجومەنێك یان چەند ئەنجومەنێك یان ژورێك.[٣٠] بۆ نموونە لە ئەمەریکا ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنی پیران، یان بەریتانیا ئەنجومەنی گشتی و ئەنجومەنی لۆردات، بەگوێرەی دەستوری نوێی عێراق دەسەڵاتی یاسادانان لە دوو ئەنجومەن پێك دێت، کە ئەنجومەنی نوێنەران و ئەنجومەنی فیدراڵییە، بەڵام لەخولی یەکەم، کە بۆماوەی (٤) ساڵە دەسەڵاتی یاسادانان تەنها لەدەستی ئەنجومەنی نوێنەرایەتییە، چونکە لەدەستور هاتووە: "بڕیارەکانی تایبەت بەئەنجومەنی فیدراڵی لەهەر شوێنێکی ئەم دەستورەدا هاتبێت کارپێکردنیان دوادەخرێت، تا ئەوکاتەی بڕیارێك بە

27 د. طعيمه الجرف: س. پ، ل١٨٤؛ د. نورى لطيف: القانون الدستورى، ل١٣٤؛ د. محمد رفعت عبدالوهاب: س. پ، ل٤٧.

28 د. جواد كاظم الهنداوي: مراجعة تصحيحية لنصوص الدستور الاتحادي العراقى، ط١، دار الرافدين للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت– لبنان، ٢٠٠٦، ل١٣.

29 د. جواد كاظم الهنداوي: س. پ، ل١٣.

30 موريس دوفرجية: س. پ، ل١١١.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

زۆرینەی (٣/٢) ئەندامان لەئەنجومەنی نوێنەرانەوە دەردەچێت".[٣١] کەمو کوڕی لەپێکهاتەو دروست بوونی ئەم ئەنجومەنە سەبارەت بەدەوڵەتی فیدڕاڵی کەمو کوڕییەکی یاساییە، چونکە پەرلەمانی فیدراڵی لە دوو ئەنجومەن پێك دێت، ئەنجومەنێکیان نوێنەرایەتی سەرجەم دەوڵەتی فیدڕاڵی دەکات، کە هەموو هەرێمە ئەندامەکان بەیەکسانی نوێنەریان دەبێت،[٣٢] بەڵام لەقۆناغی دوای نووسینەوەی دەستور ئەنجومەنی سەرۆکایەتی بەم ئەرکە هەستاوە، چونکە پێکهاتەی ئەنجومەنی سەرۆکایەتی نوێنەرایەتی پێکهاتە جیاوازەکانی عێراق لە کوردو شیعەو سونە دەکات، واتە نوێنەرایەتی لەم ئەنجومەنە لەسەر بنەمای یەکسانی دانەنراوە لەڕوی یاسایی، بەڵکو بارودۆخ و قۆناغی تازەی عێراق ئەمەی هێناوەتە ئاراوە، بەڵام ئەنجومەنی سەرۆکایەتی دامەزراوەیەکی پەرلەمانی نییە، بەڵکو دەسەڵاتی جێبەجێ کردنەو پیادەی کاری یاسادانان دەکات، ئەمەش مانای جیاکردنەوەی نێوان هەردوو دەسەڵاتەکە نییە (دەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی جێبەجێ کردن).[٣٣]

کەواتە ئەنجومەنی سەرۆکایەتی (ئەنجومەنی هەرێمەکان)، لەلایەن پەرلەمانەوە دروست دەکرێت، واتە بەشێکی ئەنجومەنی نیشتمانی دەسەڵاتی تەواوی هەبێ بۆ یاسادانان و بەشەکەی تریش هەرخۆی دروستی بکات، ئەمە کەمو کوڕییەکی دەستوری گەورەیە.[٣٤] کە دەسەڵات و مەرج و پێکهاتەی ئەم ئەنجومەنە بەیاسایەك لەلایەن ئەنجومەنی نیشتمانی ڕێکبخرێت.

31 مادە (١٣٧)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

32 بۆ زانیاری زیاتر بگەڕێوە تەوەری یەکەمی ئەم ماستەرنامەیە.

33 د. جواد كاظم الهنداوي: س، پ، ل١٤.

34 مجموعة باحثين: س. پ، ل٤٦.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

لەبەر ئەوەی ئەنجومەنی یەکێتی بەگوێرەی دەستوری هەمیشەیی دەستەیەکی یاساییە نەك دەستوری، بۆیە ناکرێت بەدەستەیەکی پەرلەمانی دابنرێت.[٣٥]

هەر بۆیە بە بۆ چوونی د. جواد سیستەمی فەرمانڕەوایی لەعێراق سیستەمێکی پەرلەمانی نییە،[٣٦] بەڵام بە بۆچوونی ئێمە نەبوونی ئەم ئەنجومەنە بەتەنها نابێتە لەناوبردنی سەرجەم پایەکانی سیستەمی پەرلەمانی لەدەوڵەتی عێراق، چونکە پایەکانی تری ئەم سیستەمەی تێدایە.

35 د. جواد کاظم العنداوی: س. پ، ل١٤.

36 ه. س، ل١٥.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

٤-٢ دوانەیی و پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن لە دەوڵەتی عێراقی فیدراڵیدا :

٤-٢-١ دەسەڵاتی فیدراڵی :

٤-٢-١-١ پێکهاتەی دەسەڵاتی فیدراڵی :

دەسەڵاتەکانی فیدراڵی لەدەسەڵاتی یاسادانان و دەسەڵاتی جێبەجێ کردن و دەسەڵاتی دادوەری پێکدێت، لێرەدا باس لەپێکهاتەی هەردوو دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجی کردن بەم شێوەیە دەکەین:-

یەکەم: دەسەڵاتی یاسادانانی فیدراڵی، لە دوو ئەنجومەن پێك دێت:

١- ئەنجومەنی نوێنەران: ئەم ئەنجومەنە نوێنەرایەتی بەگوێرەی ڕێژەی دانیشتوانی بەڕێژەی یەك کورسی بۆ (١٠٠٠٠٠) کەس سەرجەم خەڵکی عێراق دەکات، و هەڵدەبژێرێت بەڕێگای دەنگدانی گشتی نهێنی ڕاستەوخۆ و نوێنەرایەتی گشت پێکهاتەکانی گەلی تێدا ڕەچاو دەکرێت.[٣٧] (ئەنجومەنی نوێنەران لەیەکەم کۆبوونەوەیدا سەرۆکێك و دوو جێگر هەڵدەبژێرێت بەدەنگ دانی نهێنی و ڕاستەوخۆو بەزۆرینەی ڕەهای ژمارەی ئەندامانی ئەنجومەن).[٣٨]

٢- ئەنجومەنی یەکێتی (ئەنجومەنی فیدڕاڵی): نوێنەرانی هەرێمەکان و ئەو پارێزگایانەی لەنێو هەرێمێکدا نین دەگرێتەوە و بەزۆرینەی دوو لەسەر سێی ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران یاسایەك دەردەچێت بۆ ڕێکخستنی پێکهاتەی ئەنجومەن و مەرجی ئەندامێتی و تایبەتکارییەکان.[٣٩]

37 مادە (٤٩)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

38 مادە (٥٥)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

39 مادە (٦٥)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

دووەم: (دەسەڵاتی جێبەجێ کردنی فیدراڵی: پێك دێت لە سەرۆك کۆمارو ئەنجومەنی وەزیران،[40] بەم جۆرە:-

١-ئەنجومەنی سەرۆکایەتی کۆمار: (ئەنجومەنی نوێنەران سەرۆکێك بۆ دەوڵەتو دوو جێگری بۆ هەڵدەبژێردرێت کەبەیەکەوە ئەنجومەنێك پێکدەهێنن پێی دەوترێت (ئەنجومەنی سەرۆکایەتی)و بەیەك لیستو زۆرینەی (٣/٢) هەڵدەبژێردرێت).[41] و (سەرۆکی دەوڵەت هێمای یەکێتی نیشتمانیو نوێنەرایەتی سەروەری وولات دەکات....)،[42] و (ماوەی سەرۆکایەتی سەرۆك کۆمار بەچوار ساڵ دیاری دەکرێت.....)[43]

٢-سەرۆکایەتی ئەنجومەنی وەزیران: پێك دێت لەسەرۆکی ئەنجومەنی وەزیرانو دوو جێگرو وەزیرەکان، (سەرۆك کۆمار) پاڵێوراوی گەورەترین فراکسیۆنی نوێنەران لەڕووی ژمارەوە ڕادەسپێرێت بۆ پێکهێنانی ئەنجومەنی وەزیران).[44]سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران بەرپرسیاری ڕاستەوخۆی سیاسەتی گشتی دەوڵەتە.[45]

---

40 مادە (٦٦)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

41 مادە (١٣٨)، بڕگە (٢)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

42 مادە (٦٧)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

43 مادە (٧٢)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

44 مادە (٧٦)، یەکەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

45 مادە (٧٨)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

٤-٢-١-٢ پەیوەندیو کاریگەریی نێوان دەسەڵاتی یاساداناناو جێبەجێ کردن:

وەك ڕون کرایەوە دەسەڵاتەکان لەدەوڵەتی عێراقدا لەسەر پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان ڕێکخراوە، لەگەڵ ئەم جیاکردنەوەیە پەیوەندیو کاریگەری نێوان دەسەڵاتەکان لەدەستوردا، بەم شێوەیە ئاماژەی بۆ کراوە:-

١- پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی یاساداناناو جێبەجێ کردن:

أ- سەرۆك کۆمار لەئەنجومەنی نیشتمانی هەڵدەبژێردرێت.[46]

ب- باڵوێزو خاوەن پلە تایبەتیەکانو سەرۆك ئەرکانی سوپاو یاریدەدەرانیو سەرۆکی دەزگای هەواڵگری ڕەزامەندی لەسەر دامەزراندنیان دەکات لەسەر پێشنیاری ئەنجومەنی وەزیران، ڕەزامەندی لەسەر دامەزراندنیان دەکات.[47]

ج-سەرۆکی دەوڵەت دەسەڵاتی بانگ هێشتکردنی ئەنجومەنی نوێنەرانی بۆ کۆبوونەوە هەیە.[48]

٢- چاودێریو کاریگەری ئاڵوگۆڕ لەنێوان دەسەڵاتی یاسادانو جێبەجێ کردن:

لەسیستەمی پەرلەمانی دەسەڵاتی یاسادانان بۆ چاودێریو کاریگەری لەسەر کارەکانی لەچەند ماددەیەك بەم جۆرە دەردەکەوێت:

یەکەم: پرسیارو لێپرسینەوە کردن لەلایەن ئەندامانی پەرلەمانەوە، وەك:-

أ- پرسیار: هەر ئەندام پەرلەمانێك بۆی هەیە داوای ڕون کردنەوە لەوەزیر بکات دەربارەی بابەتێکی دیاری کراو، بەڵام ئەم پرسیارکردنە تەنها لەنێوان

---

46 مادە (٧٠)، چوارەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

47 مادە (٦١)/ پێنجەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

48 مادە (٧٣)، بڕگە (٤)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ئەندام پەرلەمانی پرسیارکارو وەزیری لێپرسراو دەبێت، واتە ئەگەر یەکەم نەگەیشتە باوەڕ لەوەڵامی دووەم هەر تەنها خۆی دەتوانێ پرسیاری تری لێ بکات ئەندام پەرلەمانەکانی تر بۆیان نییە.[٤٩]

ب- لێپرسینەوە: مافی ئەندام پەرلەمانە داوا بکات لەوەزیر، سیاسەتی گشتی دەوڵەت یان خاڵێکی دیاری کراو تیایدا ڕابگەیەنێت.[٥٠]

کەواتە لێپرسینەوە بەهێزترە لەپرسیارکردن، چونکە تەنها لەچوارچێوەی پرسیارو ڕون کردنەوە ناوەستێ، بەڵکو لێپرسینەوەی وەزیری لێ دەکەوێتەوە لەسەر هەڵس و کەوتی، جگە لەوە سەرجەم ئەندامانی پەرلەمان بۆیان هەیە بەشداربن و دەکرێت بابەتی متمانە بەوەزارەت پێشنیار بکرێت.[٥١]

ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ دەستوری هەمیشەیی عێراق دەبینین بەڕوونی دیاریکراوە:

١- ئەم مافە بە ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران دراوە پرسیار ئاراستەی سەرۆك و وەزیرەکانی ئەنجومەنی وەزیران بکەن و لەکۆتایی ماددەکەدا بەم شێوەیە هاتووە: "تەنها خاوەن پرسیار مافی بەدواداچوونی وەڵامەکەی هەیە".[٥٢]

٢- بۆ ئاراستەکردنی لێپرسینەوە بۆ سەرۆك و ئەندامانی ئەنجومەنی وەزیران لەلایەن ئەندام پەرلەمانەکان، دەبێت (٢٥) ئەندام ڕەزامەندبن لەسەری، ئەمەش بۆ لێپرسینەوە لەکاروبارەکانیان.[٥٣]

---

49 لطيف مصطفى أمين: س. پ، ل١٠٣.

50 لطيف مصطفى أمين: س. پ، ل١٠٣.

51 لطيف مصطفى أمين: س. پ، ل١٠٣.

52 مادە (٦١)، حەوتەم/ أ، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

53 مادە (٦١)، حەوتەم/ج، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

دووەم: مافی هەڵوەشانەوە: لە دەستوری عێراق مافی هەڵوەشانەوە بەهەردوو دەسەڵات دراوە، بەم جۆرە:

أ-مافی هەڵوەشانەوەی ئەنجومەنی وەزیران: (ئەنجومەنی نوێنەران لەسەر داخوازی پێنج یەکی (١/٥) ئەندامەکانی بۆی هەیە متمانە لەسەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران وەربگرێتەوە...).[٥٤] یاخود (ئەنجومەنی نوێنەران بەزۆرینەی ڕەهای ئەندامانی بۆی هەیە متمانە وەربگرێتەوە لەسەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران).[٥٥]

ب-مافی هەڵوەشانەوەی پەرلەمان: ئەنجومەنی نوێنەران هەڵدەوەشێتەوە، لەسەر داوای سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران و ڕەزامەندی سەرۆك کۆمار،[٥٦] بەڵام هەڵوەشانەوەی پەرلەمان بەستراوەتەوە بە ئارەزوو و ڕای گشتی، بۆیە ناکرێت لەهەموو کات پەنای بۆ ببرێت.[٥٧]

٤-٢-٢ دەسەڵاتی هەرێمەکان:

٤-٢-٢-١ پێکهاتەی دەسەڵاتی هەرێمەکان:

دەستوری هەمیشەیی عێراق جگە لەدەسەڵاتی فیدراڵی، ئاماژەی بە هەرێمەکان کردووە، و مافی پیادەکردنی هەر سێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن و دادوەری بەهەرێمەکان داوە.[٥٨] کەواتە دابەش بوونی دەسەڵات لەدەوڵەتی فیدراڵی دوانەییە، ئەمەش بەیەکێك لە پێویستی و پایەکانی

---

54 مادە (٦١)/ هەشتەم/ ٢، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

55 مادە (٦١)/ هەشتەم/ ٣، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

56 مادە (٦١)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

57 لطيف مصطفى أمين: س. پ، ل١٠٢.

58 مادە (١١٧)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەوڵەتی فیدراڵی دادەنرێت. بەگوێرەی پرۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان (دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان پێکهاتووە لە دەسەڵاتی یاسادانان، جێبەجێ کردن و دادوەری).[٥٩]

یەکەم: دەسەڵاتی یاسادانان: (پەرلەمانی کوردستان لەهەرێمدا دەسەڵاتی یاسادانانەو ژێدەری (مەرجعی) بڕیاردانە لەسەر کێشە چارەنووسازەکانی گەلی هەرێمی کوردستان، ئەندامەکانی نوێنەری گەلن و بەدەنگدانێکی گشتی و ئازادو نهێنی و ڕاستەوخۆ هەڵدەبژێرێن(.[٦٠] (خوولی هەڵبژاردنی پەرلەمان چوار ساڵەو لە ڕۆژی یەکەمین کۆبوونەوەیەوە دەست پێدەکات).[٦١]

دووەم: دەسەڵاتی جێبەجێ کردن: دەسەڵاتی جێ بەجێ کردن پێك دێت لە:-

أ- سەرۆکی هەرێم: سەرۆکی هەرێم سەرۆکی باڵای دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە.[٦٢] و بەدەنگدانی نهێنی گشتی و ڕاستەوخۆ لەلایەن هەرێمەوە هەڵدەبژێردرێت.[٦٣]

هەڵبژاردنی سەرۆك لەلایەن گەلەوە جێگای مەترسیە، چونکە هەڵبژاردنی سەرۆك بەم شێوازە لەهەموو سیستەمەکانی دونیادا سەرۆکی بەرەو دیکتاتۆریەت بردووە، بەتایبەت ئەگەر ئاستی پێشکەوتنی گەلەکەو وشیاری دیموکراسی نەبێت.[٦٤] جگە لەبوونی ئەم مەترسیە لەڕوی یاسایی ناکۆك دەبێت

---

[59] ماده (٧٨)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[60] ماده (٧٩)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[61] ماده (٨١)/ یەکەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[62] ماده (٩٩)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[63] ماده (١٠٠)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[64] حاکم شێخ لطیف مستەفا: سەرنجێك لەسەر سەرۆکایەتی هەرێم لەپڕۆژەی دەستووری هەرێمی

مەکتەبی بیروهۆشیاری

لەگەڵ دەستوری هەرێمی کوردستان و دەستوری فیدراڵی، سەبارەت بەدەستوری هەرێم سیستەمی سیاسی لەدەستوردا بریتیە لە کۆماری و پەرلەمانی و دیموکراسییە.[٦٥] لەسیستەمی پەرلەمانی سەرۆکی دەوڵەت لەلایەن پەرلەمانەوە هەڵدەبژێردرێت و ئەم شێوازە وا دەکات پەرلەمان زاڵ ببێ بەسەر سەربەخۆیی سەرۆك و ببێتە پاشکۆی پەرلەمان، بەڵام بەپێچەوانەوە لە پڕۆژەی دەستوری هەرێم سەرۆك لەلایەن گەلەوە هەڵدەبژێردرێت، کەواتە هەڵبژاردنی سەرۆك بەم ڕێگایەو بوونی دەسەڵاتێکی زۆر سیستەمی سیاسی هەرێمی کوردستان لەسیستەمی سەرۆکایەتی نەك پەرلەمانی نزیکدەکاتەوە، بەتایبەت لەکاتێکدا کە سەرۆکی هەرێم دەسەڵاتی بانگهێشتکردنی ئەنجومەنی وەزیران بۆ کۆبوونەوەی نائاسایی لەکاتی پێویستداو قسەکردن لەبارەی ئەو بابەتە دیاری کراوانەی کۆبوونەوەکەی بۆ بەستراوەو سەرۆکایەتی کردنی ئەو کۆبوونەوەی پێ دەدرێت،[٦٦] چونکە ئەمە ناکۆکە لەگەڵ یەکێك لەپایەکانی سیستەمی پەرلەمانی، ئەویش دوانەیی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە لەو کاتە توانای دەسەڵاتەکانی سەرۆك تێك دەداو لەناوبژیوانی نێوان دەسەڵاتەکانەوە دەبێتە لایەنگر ئەمەش لادانە لە پرەنسیپەکانی پەرلەمانی دیموکراتی.[٦٧]

کوردستان، ئاوێنە (ڕۆژنامە)، ژمارە (٤٠)، سی شەممە ٢٠٠٦/١٠/١٠، ل١٣؛ مافناس زانا ڕەئوف مەنمی: ئەگەر دەستووری هەرێم بەم جۆرە بێت ناتوانین زەمانەتی ئەوە بکەین کە بەرەو دیکتاتۆری ناڕۆین، چاوپێکەوتن، ئاڵای ئازادی (ڕۆژنامە)، ژمارە (٦٨٨)، دوو شەممە، ٢٧ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٦، ل٨.

[65] ماده (١)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[66] ماده (١٠٤)/ یانزەهەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[67] حاکم شێخ لطیف مستەفا: سەرنجێك لەسەر سەرۆکایەتی هەرێم لەپڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان، ل١٣.

سیستەمی سیاسی لەدەستوری عێراقدا پەرلەمانییە، لەگەڵ ئەوەی دەستوری فیدراڵی کۆتێکی دیاری کراوی لەسەر دەستوری هەرێمەکە دانەناوە، بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی لەدەستوردا ئاماژە کراوە، کە نابێت دەستوری هەرێم ناکۆك بێت لەگەڵ دەستوری فیدراڵی،[٦٨] بەڵام دانانی سەرۆکی هەرێم بەو شێوازە، لەگەڵ دەستوری فیدراڵیدا، ناکۆك دەبێت.[٦٩]

ب- ئەنجومەن وەزیران: (ئەنجومەنی وەزیرانی هەرێمی کوردستان دەسەڵاتی جێبەجێ کردنو کارگێڕییە، لەهەرێمداو لەژێر چاودێریو ئاراستەکردنی سەرۆکی هەرێمی کوردستاندا ئەرکەکانی جێبەجێ دەکات).[٧٠] و (لەسەرۆكو جێگرێكو وەزیرەکان پێك دێت...).[٧١]

٤-٢-٢-٢ پەیوەندیو کاریگەری نێوان دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن:

دەسەڵاتو تایبەتکارییەکانی سەرۆکی هەرێم لە (٢٠) بڕگەدا هاتووەو ڕێکخراوە.[٧٢] لەبەرامبەردا دەسەڵاتو تایبەت کارییەکانی ئەنجومەنی وەزیران لە (١٥) بڕگەدا هاتووە.[٧٣] لەخوێندنەوەو بەراووردکردنی تایبەتکارییەکانی هەردووکیان لەڕووی ژمارەی بڕگەکانو ناوەڕۆکەکان ڕون دەبێتەوە کە سەرۆکی هەرێم هەموو شتێکەو سەرۆك وەزیران زیاتر وەك سکرتێر یان

---

[68] مادە (١٣)و (١١٦)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[69] سەردار عەبدولکەریم عەبدوڵڵا: پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان لەنێوان دیموکراسی ڕاستەقینەو نزمترین ئاستیدا، کوردستانی نوێ (ڕۆژنامە)، پاشکۆی دەستوور، ژمارە (٢)، چوار شەممە، ١١/١/ ٢٠٠٦.

[70] مادە (١٠٨)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[71] مادە (١٠٩)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[72] بڕوانە: (مادە (١٠٤)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢).

[73] بڕوانە: (مادە (١١٢)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢).

سەرۆکی نووسینگەی سکرتاریەتی هەرێم دێتە بەرچاو.[٧٤] ئەمەش ناکۆکە لەگەڵ سیستەمی پەرلەمانی، چونکە بەگوێرەی ئەم سیستەمە سەرۆك دەسەڵاتی چالاکی نییە، ئەو دەسەڵاتەی کەهەیەتی زیاتر لەڕێگەی ئەنجومەنی وەزیرانەوە پیادە دەکرێت نەك بەڕاستەوخۆیی.[٧٥]

هەڵبژاردنی سەرۆکی هەرێم لەلایەن گەلەوە کاریگەری دەبێت لەسەر پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن، چونکە وا دەکات سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەسەروی یاخود هاوتای دەسەڵاتی یاسادانان بێت، لەگەڵ ئەوەش پەیوەندی نێوان ئەم دوو دەسەڵاتە دابڕاو نییە لەیەکتری، بۆ نموونە سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن پڕۆژەی یاساو بڕیارەکان بۆ پەرلەمانی کوردستان پێشنیاز دەکات.[٧٦] (بەڕەزامەندی پەرلەمانی کوردستان بۆی هەیە هێزی پێشمەرگە یان هێزی ئاسایشی ناوخۆ بۆ دەرەوەی هەرێم بنێرێت).[٧٧] و ڕێگە دەدات بەهاتنە ناوەوەی هێزی چەکداری فیدراڵ بۆ ناو هەرێم بەڕەزامەندی بوونی پەرلەمانی کوردستان.[٧٨] سەبارەت بە بوونی کاریگەری ئاڵوگۆڕ لەنێوانیاندا لەچەند بڕگەیەکدا دەردەکەوێت، بۆ نموونە (پەرلەمانی کوردستان لەلایەن سەرۆکی هەرێمەوە هەڵدەوەشێتەوە لەوکاتانەی

---

[74] د. یاسین سەردەشتی: دەسەڵاتی سەرۆکی هەرێم لەڕەشنوسی دەستووری هەرێمی کوردستاندا، چاوپێکەوتن، لڤین (گۆڤار)، ژمارە (٤٥)، چاپخانەی ڕەنج، کوردستان- سلێمانی، تشرینی یەکەمی ٢٠٠٥، ل٤.

[75] بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە: سمکۆ ئەسعەد ئەدهەم: نەخێر بۆ پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان، هاوڵاتی (ڕۆژنامە)، ژمارە (٣٠١)، چوارشەممە ٢٠٠٦/١١/٢٢، ل١٢؛ حاکم شێخ لطیف مستەفا: سەرنجێك لەسەر سەرۆکایەتی هەرێم لەپڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان، ل١٣.

[76] مادە (١٠٤)/ یەکەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[77] مادە (١٠٤)/ سێزدەهەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

[78] مادە (١٠٤)/ دوازدەهەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

که لەدەستور یان لەیاسای پەرلەمانی کوردستان دیاریکراوە.[٧٩] لەبەرامبەردا وەزیرەکان لەبەردەم پەرلەمانی کوردستاندا بەرپرسیارن لەکاروباری پەیوەست بەئەنجومەنی وەزیرانەوە،[٨٠] بەڵام ئاماژە نەکراوە بۆ لێپرسراوێتی سەرۆکی هەرێم لەبەردەم پەرلەمان، ئەمەش ناکۆکە لەگەڵ سیستەمی پەرلەمانی، بەڵام سەرۆکی هەرێم یان جێگرەکەی بەزۆرینەی ڕەهای دەنگی ئەندامانی پەرلەمان دوای تاوانبار کردنیان لەلایەن دادگای دەستوری لەسەرکار لا دەبرێن، لەکاتێکدا کە کار بەپێچەوانەی دەستور یان پێشێلکردنی دەستور یان ناپاکی گەورە بکەن.[٨١] جگە لەوە لەدەستوردا تێکەڵیەك هەیە لەنێوان ئەندامانی ئەم دوو دەسەڵاتە، بۆ نموونە (دەکرێ ئەوەی ڕادەسپێردرێت لەپێکهێنانی وەزارەت لەنێوان ئەندامانی پەرلەمانی یان هی دیکە بێت).[٨٢] و (سەرۆك و وەزیرانی ڕادەسپێردرێت بەپێکهێنانی وەزارەت لەنێوان ئەندامانی پەرلەمان، یان هی دیکە بێت).[٨٣] واتا کەسێك وەزیرو ئەندام پەرلەمانە، ئەمەش ناکۆك دەبێت لەگەڵ دەستوری فیدراڵی.[٨٤] (نابێت لەیەك کاتدا کەسێك ئەندام بێت لەئەنجومەنی نوێنەران و هەرکارێك یان پۆستێکی دیکەی فەرمی هەبێت).[٨٥]

مەکتەبی بیروهۆشیاری

79 مادە (١٠٤)/ پێنجەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

80 مادە (١١٢)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

81 مادە (٩٣)/ چوارەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

82 مادە (١٠٤)/ چواردەهەم/ د/، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

83 مادە (١٠٩)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

84 طارق محمد سعید جامباز: بەراوردێك و راوبۆچوونەکانم لەبارەی یەکەمین پڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، یاسا پارێزی (گۆڤار)، ژمارە (١١)، ساڵی پازدەهەم، هەولێر، ٢٠٠٦، ل٦، ٧.

85 مادە (٤٩)، دەستوری هەمیشەیی عێراق.

٤-٣ دەسەڵاتی دادوەری لە عێراقدا

٤-٣-١ دەسەڵاتی دادوەریی لەمێژووی دەستوری عێراق:

مەکتەبی بیروهۆشیاری

سیستەمی سیاسی لەعێراق لەدوای وەرگرتنی فەرمانڕەوایەتی لەلایەن پارتی بەعس ڕووەو دیکتاتۆری چوو، کە سەرجەم دەسەڵات و بڕیار لەدەست سەرۆکی دەوڵەت و ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بوو، بۆیە لەژێر سایەی فەرمانڕەوای لەم چەشنە باس کردن لەپایەکانی دادوەری و دەسەڵاتی دادوەری ئەستەمە، هەرچەندە دەتوانین بڵێین سەرجەمی دەستورەکانی عێراق لەساڵی ١٩٢٥ تا دەستوری ساڵی ١٩٧٠ باسیان لەسەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری کردووە، بەڵام ئەم دەقانە تەنها لەسەر پەڕاو ماونەوەو نەبونە کردار. بۆ نموونە لەدەستوری ساڵی ١٩٢٥ هاتووە کە نابێت دەست لەکاورباری دادگا وەربدرێت.[٨٦] دەستوری ١٩٦٤ باس لەسەربەخۆیی دادوەرەکان دەکات، کە جگە لەیاسا هیچ دەسەڵاتێکی تر نییە لەسەریان و ڕێگا بەهیچ دەسەڵاتێك نادات دەست لەسەربەخۆیی دادگاکان وەربدات.[٨٧] لە دەستوری ساڵی ١٩٦٨ هەمان دەق دووبارە بۆتەوە،[٨٨] دەستوری ساڵی ١٩٧٠ باس لەسەربەخۆیی دادگا دەکات.[٨٩]

دواتر یاسای ڕێکخستنی دادوەری دەرچوو بەژمارە (١٦٠) بۆ ساڵی ١٩٧٩، ئەویش بەهەمان شێوە تێیدا هاتووە کە دادگا سەربەخۆیەو هیچ دەسەڵاتێکی بەسەرەوە نییە، بەڵام دادگاکانی عێراق و دادوەرەکانی بۆ دەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت چاودێری وەزیری داد ملکەچن، کە دامەزراندن و لادان و بەرزکردنەوەی

86 مادە (٧١)، لەدەستووری عێراق ساڵی ١٩٢٥.

87 مادە (٥٨)، لەدەستووری عێراق ساڵی ١٩٦٤.

88 مادە (٧٩)، لە دەستووری کاتی ٢١ی ئەیلولی ١٩٦٨.

89 مادە (٦٣)، دەستوری کاتی کۆماری عێراق ١٩٧٠/٧/١٦

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دادوەرەکان لەدەسەڵاتی سەرۆکی دەوڵەت بوو، بەو مانایەی کە سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنە.[٩٠]

کەواتە سەربەخۆیی دادوەریی لەعێراق تەنها لەبواری تیۆری ماوەتەوە، بەپێچەوانەوە لەبواری جێبەجێ کردن دەسەڵاتی دادوەری ملکەچە بۆ بڕیارو ڕاسپاردەی سەرۆکی دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

٤-٣-٢ دەسەڵاتی دادوەری لەیاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوەو دەستوری هەمیشەیی عێراقدا :

یاسای بەڕێوەبردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە لەدوای ڕووخانی ڕژێم لەعێراق هاتە ئاراوە، بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە یاساییەی لەعێراقدا دروست ببوو، لەقۆناغی فەرمانڕەوایی (ئەنجومەنی فەرمانڕەوایی) لەعێراق بایەخێکی زۆر بەگەڕانەوەی سەربەخۆیی بۆ دەسەڵاتی دادوەری درا. لە یاسای بەڕێوەبردن هاتووە: "دادوەری سەربەخۆیە، بەهیچ شێوەیەك لەلایەن دەسەڵاتی جێبەجێ کردنەوە بەوەزارەتی دادیشەوە بەڕێوە نابردرێ، تەنیا دادوەریی دەسەڵاتی تەواوی هەیە، بڕیاری بێ تاوانیی تۆمەتبار یان گوناهبار کردنی بەپێی یاساو بەبێ دەست تێوەردانی دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن بدات".[٩١]

کەواتە دەسەڵاتی دادوەری بۆ دەسەڵاتی جێبەجێ کردن بەگشتیو وەزارەتی داد بەتایبەتی ملکەچن، جگە لەوە دەسەڵاتی یاسادانانو جێبەجێ کردن ناتوانن دەست لەکاروباری وەربدەن.

---

[90] سردار یاسین حمدأمین: استقلال السلطة القضائیة بین النظریة والتطبیق، دراسة مقارنة- رسالة ماجستیر، ل١٨١.

[91] مادە (٤٣)، یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بە بۆچوونی ئێمە دوو خاڵ ڕۆڵی گرنگی هەبوو بۆ گەڕانەوەی سەربەخۆیی دادوەری، یەکەم: لە یاسای بەڕێوەبردن هاتووە بودجەی دارایی دەسەڵاتی دادوەری سەربەخۆیەو لەلایەن ئەنجومەنی نیشتمانی دابین دەکرێت،[٩٢] کە دانانی بودجەیەکی تایبەتو سەربەخۆ بە خاڵە باشو دیارەکانی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت دادەنرێت.[٩٣] جگە لەوە بۆ زیاتر هێنانەدی سەربەخۆیی دارایی دەسەڵاتی دادوەری، دەسەڵاتی کاتی هاوبەندی (ئیتلاف) یاسای ژمارە (١٢)ی دەرکردووە بۆ هێنانەدی سەربەخۆیی سیستەمی دادوەری، و لەتەوەری سێیەمدا هاتووە کە ئەنجومەنی دادوەریو دادگای پێداچوونەوە (تەمیز) بوودجەی تایبەتی خۆیان دەبێت.

دووەم: فەرمانی ژمارە (٣٥) لە ٢٠٠٣/٩/١٨ دەرکرا بۆ دووبارە دامەزراندنەوەی ئەنجومەنی دادوەری لەلایەن دەسەڵاتی کاتی هاوپەیمانان، کە بەبۆچوونی دادوەر (مدحت محمود) دەرچوونی ئەم بڕیارە دوو ئامانج دێنێتەدی:-

١-دووبارە دامەزراندنەوەی ئەنجومەنی دادوەری بۆ ئەوەی لێپرسراوو سەرپەرشتیاری سیستەمی دادوەری بێت لەعێراق بەشێوەیەکی سەربەخۆ لەوەزارەتی داد.

٢-بریتییە لەهەوڵدان بۆ دامەزراندنی (دەوڵەتی یاسا).[٩٤]

سەبارەت بەهێنانەدی خاڵی یەکەم لە گرنگی ئەنجومەنی دادوەری، دەردەکەوێت لەبەر ئەوەی ئەم ئەنجومەنە دڵنیاییەکە بۆ سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەرییو دورخستنەوەی دەسەڵاتی جێبەجێ کردنو وەزارەتی داد لەسەر

---

[92] مادە (٤٣)، بڕگە (٣)، یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

[93] مجموعة باحثین: س. پ، ل١٠٨.

[94] قاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٤٢.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

کاروباری دادوەریی. ئەمەش بەهۆی ئەوەی ئەنجومەنی دادوەری بەگشتی پارێزگاری لە سەربەخۆیی دادگا دەکاتو ڕێگا نادات هیچ لایەنو دەسەڵاتێك دەست لەکاروباری دادگا وەربدات.[٩٥]

لەپێشوودا باسمان کرد، کە تاقی کردنەوەی سیستەمی فەرمانڕەوایی لەعێراق ئەوەی سەلماندووە، دەسەڵاتی دادوەری بەردەوام بۆ دەسەڵاتی جێبەجێ کردنو وەزارەتی داد ملکەچبووە.

بەدامەزراندنی ئەنجومەنی دادوەری سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری دێتەدی، چونکە لەگرنگترین دڵنیایی بۆسەربەخۆیی دادگا بریتیە، لەوەی سەربەخۆیی کارگێڕی بدرێت بەئەنجومەنی دادوەری بۆ دوورخستنەوەی کاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردن لەسەر دادوەرەکان بەهۆی سەرپەرشتی کارگێڕی.[٩٦] بۆ ئەم مەبەستە ئەم ئەنجومەنە لێپرسراوە لەسەرپەرشتی کردنی سیستەمی دادوەری لەعێراق بەشێوەیەکی سەربەخۆ لەوەزارەتی داد بەئەرکەکانی هەڵدەستێت.[٩٧] لەوانە ئەنجومەنی دادوەری سەرپەرشتیاری کارگێڕی هەموو دادوەرو داواکاری گشتی دەکات، جگە لەئەندامانی دادگای پێداچوونەوەو سزای دادوەرو داواکاری گشتی دەدات بەهۆی خراپی ڕەوشتیان، کەسانی شایستە دەپاڵێوێ بۆ کاری دادوەریو ئەندامانی داواکاری گشتی، هەڵدەستێ بە پلە بەرزکردنەوەو گواستنەوەی دادوەرو ئەندامانی

95 فاروق الكيلاني: س. پ، ل٢٦٨.

96 سردار ياسين حمدامين: س. پ، ل١٠٠، ١٠١.

97 بەشی یەکەم لە فەرمانی ژمارە (٣٥)، (دووبارە پێکهێنانەوەی ئەنجوومەنی دادوەری) دەرچووە لەلایەن دەسەڵاتی هاوبەندی (الائتلافی) کاتی.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

داواکاری گشتیو دامەزراندنو دووبارە دامەزراندنەوەی دادوەرو ئەندامانی داواکاری گشتی.[٩٨]

جگە لەوە ئەنجومەنی دادوەری سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری لەبەردەم دەسەڵاتی یاسادانان دەپارێزێت، کە مافی پێشنیارکردنی یاسای پەیوەندی دار بە دادگا بۆ ئەنجومەنی دادوەری دەگەڕێتەوە، ئەمەش سەرەتای پرەنسیپی دەست وەرنەدانی دەسەڵاتی یاسادانان لەکاروباری دادگا دەبێت، ئەمەش یەکێکە لەپاشماوەکانی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری لەدەسەڵاتی یاسادانان،[٩٩] بەڵام لەفەرمانی ژمارە (٣٥) باس لەم ئەرکەی ئەنجومەنی یاسادانان نەکراوەو لەبەندی (٤٥)ی یاسای بەڕێوەبردنیش ئەم ئەرکەی باس نەکردووە. کەواتە بەدووبارە دامەزرانەوەی ئەنجومەنی دادوەری لەعێراق، دادوەرو داواکاری گشتی دەتوانن بە ئەرکی خۆیان هەڵسن دوور لەهەر کاریگەریو چاودێریو سەرپەرشتی کردنێك لەلایەن وەزارەتی داد،[١٠٠] بەڵام سەبارەت بە هاتنەدی ئامانجی دووەم کە هەوڵدانە بۆ دامەزراندنی دەوڵەتی یاسا لەعێراق، کە ئەنجومەنی دادوەری بەشێك لەم ڕۆڵە دەبینێ.

دەوڵەتی یاسا مانای ملکەچکردنی دەوڵەتە بۆ یاسا لەهەموو ڕووە چالاکیەکانی، جا چ لەکارگێڕی، یاسادانان یان دادوەری بێت، لەمەوە هەموو دەسەڵاتەکانی فەرمانڕەوایی لەدەوڵەت ملکەچی یاسا دەبنو پەیوەست

98 بەشی سێیەم لە فەرمانی ژمارە (٣٥)، (دووبارە پێکهێنانەوەی ئەنجوومەنی دادوەری) دەرچووە لەلایەن دەسەڵاتی هاوبەندی (الائتلافی) کاتی.

99 فاروق الكيلاني: س. پ، ل٢٧٤.

100 قاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٤٣.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

بەبڕیارەکانی دەبن و پرەنسیپی سەروەری یاسا جیاوازە لەدەوڵەتی یاساو ئەو پرەنسیپە بەڕەگەزێك لەڕەگەزەکانی سیستەمی دەوڵەتی یاسایی دادەنرێت.[١٠١]

دامەزراندنـەوەی ئەنجومـەنی دادوەری دەبێتـە هـۆی هێنانـەدی پرەنـسیپی جیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان، چـونکە ئـەم ئەنجومەنـە ڕێگـە نـادات، بەهـەردوو دەسـەڵاتی جێبـەجێ کـردن‌و یاسـادانان سەرپەرشـتی بکـەن‌و دەسـت لـەکاری دادوەری وەربـدات. بۆیـە پرەنـسیپی جیاکردنـەوەی دەسـەڵاتەکان بەڕەگـەزێك لەڕەگەزەکانی دەوڵەتی یاسایی دادەنرێت.[١٠٢]

ڕەگـەزێکی تـری دەوڵـەتی یاسـا بریتیـە لـەدان پێنـان بـەمافی تاکـەکان، کـە پێویـستە مـاف‌و ئـازادی تاکـەکان بپارێزێـت لـەدژی زوڵـم‌و زۆری دەسـەڵاتی فـەرمانڕەوا، ئەمـەش لەوکاتـە دەبێـت کەدەسـەڵاتی دادوەری سـەربەخۆ بێـت بـۆ ئەوەی تاکـەکان بتـوانن پـەنا بۆ دادگا ببـەن لـەکاتی سەرپێـچی کردنـی یاسایی لەلایەن دەسەڵات، کەواتە ماف‌و ئازادی تاکەکان پارێزراوە.[١٠٣] ئەم پایانـەش بۆ هێنانـەدی دەوڵـەتی یاسـا وەك بـاس کـرا گـرنگن، بـەهۆی ئەنجومـەنی دادوەری دێتەدی، بەڵام سەبارەت بە دەستوری هەمیشەیی عێراق کە دوای گفتوگۆیـەکی زۆر نوسـرایەوە، تیایـدا هـەوڵ دراوە کـەمو کوڕییـەکانی یاسـای بـەڕێوەبردنی عێراق نەهێڵرێت ئەم ئامانجە لەهەندێ شوێن هاتۆتە دی، لەهەندێك شوێنی تر بەپێـچەوانەوە. لـە دەسـتور جـەخت کراوەتـەوە لەسـەربەخۆیی دەسـەڵاتی

---

[101] ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسة الدول والحكومات، ل١٠٢.

[102] د. محمد فاروق النهبان: س. پ، ل٤٨.

[103] ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسة الدول والحكومات، ل١٠٥.

مەکتەبی بیر و هۆشیاری

دادوەری‌و دادوەرەکان،[١٠٤] دادوەرەکان سەربەخۆن لەکارەکانیان‌و ڕێگـە نادرێـت بەدەسەڵاتەکانی تر دەست لەکاروباری دادگا وەربدەن.[١٠٥]

دەسـتوری هەمیـشەیی تـەنها بـاس لـەوە دەکـات، کـەنابێت دادوەرەکـان لابدرێت،[١٠٦] بێ ئەوەی ئەو حاڵەتە دیاری بکات، کە بەهۆیەوە دادوەر لەسـەرکار لادەدرێـت، بـەڵام یاسـای بـەڕێوەبردنی عێـراق ئـەم ئامانجـەی وردتـر دیـاری کـردووە، کـە هـاتووە: "دادوەر یـان ئەنـدامی ئەنجومـەنی باڵای دادوەری ناشـێ لـەکاربخرێت، مەگـەر بـەتاوانێکی ئابڕوبـەر یـان بەگەنـدەڵی تاوانبـار کرابـێ یـان تووشـی کەنەفتییـەکی بـەردەوام بووبـێ".[١٠٧] لەبـەر ئـەوەی لانـەدانی دادوەر لـەگرنگترین دڵنیـایی سـەربەخۆیی دادوەر دادەنرێـت.[١٠٨] بۆیـە پێویـستە لەدەسـتور بـاس بکرێـت، و دواتـر لەیاسـای تایبـەت ووردەکاریـەکان ڕوون بکرێتـەوە، جگـە لـەوە دەسـتوری هەمیـشەیی عێـراق باسـی لـەباری دارایـی دادوەرەکـانی نـەکردووە لـەڕووی ئاسـتی مووچـەیان، و ڕێگەنـەدان بەدەسەڵاتەکانی تر بۆ زیاد کـردن‌و کـەم کردنـی مووچـە. وەك ئـەوەی لەتـەوەری دووەم باس کرا، کە لەدەستوری ئەمەریکیدا هەیە.

بۆئەوەی لەم ڕێگایەوە کاریگەری دانەنرێت لەسەر دادوەرەکان‌و مامەڵـەکردن لەگـەڵ دادوەر بەمامەڵەیـەکی جیاکـار لەسـەرجەم فەرمانبـەرەکانی تـر لەکاروبارەکانیان، بەتایبەت لە مامەڵەی دارایی بەشێوەیەك کە کۆمـەڵێك ڕێساو مـەرجی پێویـست دابنرێـت بۆ ڕێکخستنی موچەکەیان جیاکاربێت لەسـەرجەم

---

[104] ماده (٨٧)، دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[105] ماده (٨٨)، دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[106] ماده (٩٧)، له دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[107] ماده (٤٥)، له یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

[108] د. ابراهيم نجيب سعد: س. پ، ل٢٦٥.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

فەرمانبەرەكانی تر، ئەمە دەبێتە هۆی ڕێزگرتن لەپرەنسیپی دادو ڕێزگرتن لەو ئەركە گرنگەی كە بەدادوەرەكان دراوە.[109] هەروەها لەدەستور جەختکراوەتەوە لەمافی شكات كردن بۆ سەرجەم هاووڵاتیان و ئەم مافە پارێزراوە.[110]

[109] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل٩٨، ٩٩.

[110] مادە (١٩)/ سێیەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٤-٤ پێكهاتەی دەسەڵاتی دادوەری لە دەوڵەتی عێراقی فیدراڵدا

٤-٤-١ دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی :

٤-٤-١-١ ئەنجومەنی دادوەری باڵا :

دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی لە ئەنجومەنی دادوەریی باڵاو دادگای فیدراڵی باڵاو دادگای پێداچوونەوەی فیدراڵی و دەزگای داواكاری گشتی و دەستەی سەرپەرشتیاری دادوەریی و دادگاكانی دیكەی فیدراڵی پێكدێت، كەبەپێی یاسا ڕێك دەخرێت.[111]

بۆهاتنەدی سەربەخۆیی دادوەری پێویستمان بەدڵنیاییە، ئەمەش لەڕێگای ئەنجومەنی دادوەریی باڵا دێتەدی، بەڵام دەستوری نوێ كەموكوڕی زۆرە لەباس كردنی ئەم ئەنجومەنە، لە دەستور باس لەچۆنیەتی پێكهێنان و ئەندامانی ئەنجومەنی باڵای دادوەری نەكراوە، بەڵام بەپێچەوانەوە بەگوێرەی یاسای بەڕێوەبردن ئەو ئەنجومەنە پێك دێت لە:-

١-سەرۆكی دادگای باڵای فیدراڵی.

٢-سەرۆك و جێگرانی دادگای پێداچوونەوەی فیدراڵی.

٣-سەرۆكی دادگاكانی تێ هەڵچوونەوەی فیدراڵی.

٤-سەرۆك و هەردوو جێگری دادگای تەمیزی هەرێم.[112]

لەبەر سروشتی پێكهاتەی دەوڵەتی فیدراڵی پێویستە لە ئەنجومەنی دادوەری ڕێژەی ئەندامی هەرێمەكانیش لەبەرچاو بگیرێت، جگە لەوە لە دەستوردا نەهاتووە باس لەچۆنیەتی دانانی سەرۆكی ئەو ئەنجومەنە بكات.[113]

[111] مادە (٨٨)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[112] مادە (٤٥) لەیاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

[113] بێ ناوی نوسەر: ملفات، اما ان الاوان لتطهر الاجهزة القضائية فی العراق؟، وەرگیراوە لەسایتی

سەبارەت بە دەسەڵاتەکانی ئەنجومەنی دادوەری باڵا بریتیە لە:-

یەکەم: بەڕێوەبردنی کاروباری دادوەریی و سەرپەرشتی کردنی دادوەریی فیدراڵی.

دووەم: پاڵاوتنی سەرۆکی دادگای پێداچوونەوەی فیدراڵی و ئەندامەکانی و سەرۆکی داواکاری گشتی و سەرۆکی دەستەی سەرپەرشتیاری و خستنە بەردەمی ئەنجومەنی نوێنەران بۆ ڕەزامەندیی لەسەر دامەزراندنیان.

سێیەم: پێشنیارکردنی پڕۆژەی بودجەی ساڵانەی دەسەڵاتی دادوەریی فیدراڵی و خستنە بەردەم ئەنجومەنی نوێنەران بۆ ڕەزامەندی لەسەردان،[114] ئەم دەقە کەمو کوڕی هەیە، چونکە بۆ زیاتر دڵنیایی لەسەربەخۆی دەسەڵاتی دادوەری پێویست بوو ڕەزامەندی لەسەر بودجەی گشتی، لەلایەن ئەنجومەنی سەرۆکایەتی و سەرۆکی دەوڵەت بوایە، بەڵام بەر لەوەی هەر ئەرکەی بەجیا باس بکەین دەگەڕێینەوە بۆ دوو ماددە، کە هەردوکیان بەشێوەیەکی گشتی باس لەدامەزراندن و خزمەتی دادوەران و ئەندامانی داواکاری گشتی و خانەنشین کردنیان و لەگەڵ لانەدانی دادوەر دەکات.[115]

دەبوایە ئەم دوو ماددەیە لەیەک ماددەدا کۆبکرانایەوەو بەئەرکێك لەئەرکەکانی ئەنجومەنی دادوەری باڵا دابنرانایە، چونکە ئامانج لەدامەزراندنی ئەم ئەنجومەنە ڕێکخستنی کاروباری دادوەریی و دادوەرەکانە، کە ئەم ئەرکانە لەیاسای ژمارە (٣٥)ی تایبەت لەدامەزراندنەوەی ئەنجومەنی دادوەری بەڕونی باسکراوە.

ئەلکترۆنی www.al-bayyna.com,p.1, ، لەڕێکەوی ٢٠٠٦/٧/١٤.

[114] مادە (٩٠)، سێیەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[115] مادە (٩٧، ٩٦)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

جگە لەوە لە ماددە (٩٣)ی دەستوردا دەسەڵاتی دامەزراندنی دادوەرەکان دیاری ناکات، کە ئایا دادوەرەکان لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان یان دەسەڵاتی جێبەجێ کردن یان ئەنجومەنی دادوەری باڵا دادەمەزرێت، بەڵام لەئەرکەکانی ئەنجومەنی دادوەری باسی لەوە کردووە کە سەرۆکی دادگای پێداچوونەوەی فیدراڵی و ئەندامەکانی و سەرۆکی داواکاری گشتی و سەرۆکی دەستەی سەرپەرشتیاری لەلایەن ئەنجومەنی دادوەریی باڵاوە دادەمەزرێن، بەڵام پێویستە ئەنجومەنی نوێنەران ڕەزامەندبێ، لەسەر دامەزراندنیان، بەڵام پاڵاوتنی سەرۆکی (دادگای باڵای فیدڕاڵی) کە باڵاترین دەسەڵاتی دادوەرییە لەدەوڵەت باسی نەکردووە، بۆیە ئەمە کەمو کوڕیەکی دەستورییە، کە چاکتربوو تەنها ئاماژەی بۆ ئەوە کردبووایە ئەنجومەنی دادوەری باڵا دەسەڵاتی دامەزراندنی دادوەرو ئەندامانی داواکاری گشتی هەیە بۆ سەرجەم پلەکانی دەسەڵاتی دادوەریی،[116] بەڵام ڕەزامەندی لەسەر دامەزراندیان پێویستە بدرێتە ئەنجومەنی سەرۆکایەتی، چونکە لەم قۆناغە لەجێگای ئەنجومەنی هەرێمەکانەو ئەم ئەنجومەنەش نوێنەری هەرێمەکانی بەیەکسانی تێدایە.

٤-٤-١-٢ دادگای باڵای فیدراڵی:

لەعێراق بۆشاییەك بۆیەکلایی کردنەوەی دەستوری بوونی یاساو بڕیارو فەرمانەکان هەبوو، کە لەدەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن دەردەچێت، ئەمەش بەهۆی نەبوونی دادگای باڵا، کە ڕەنگ دانەوەی خراپی هەبوو لەسەر مافی خەڵك و سەروەری یاسا.[117] بۆیە لەیاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت و دەستوری نوێ بڕیاری دامەزراندنی دادگای باڵای فیدڕاڵی درا، ئەم دادگایە

---

[116] البينة: س. پ، ل١.

[117] قاضي مدحت المحمود: س. پ، ل٥٢.

بەشێکە لەدەسەڵاتی دادوەریی فیدراڵی و ئەم دادگایە لەعێراق باڵاترین دادگایە، و سەربەخۆیە لەڕوی دارایی و کارگێڕییەوە،[١١٨] کە ئەم سەربەخۆیی دادگا لەدیارترین گۆڕانکاریەکانە، کە لەعێراق ڕوویدابێت دوای ئازادکردنی عێراق.[١١٩]

سەبارەت بەپێکهاتەی دادگای فیدراڵی باڵا لەدەستوری هەمیشەیی عێراق لە هیچ دەقێك ئاماژە بۆ ژمارەی دادوەرەکانی دادگای باڵا نەکراوە، بەڵام لەیاسای کاتی بەڕێوەبردنی عێراق هاتووە، کە دادگای باڵای فیدراڵی لە (٩) ئەندام پێك دێت،[١٢٠] بەڵام لەدەستوری هەمیشەیی تەنها باسی جۆری ئەو کەسانە دەکات کە ئەندامن لەو دادگایە، وەك: ژمارەیەك دادوەر، شارەزا لە فیقهی ئیسلامی، شارەزا لە یاسا،[١٢١] بەڵام ژمارەو جۆری دەستنیشان کردنیان و کاری دادگاکە بەیاسایەك لەلایەن ئەنجومەنی نوێنەران بەزۆرینەی دوو لەسەر سێی ئەندامان ڕێکدەخرێت، و پێویستە دامەزراندیان بە کۆی دەنگ بێت، لەلایەن ئەنجومەنی سەرۆکایەتی لەسەر پێشنیاری ئەنجومەنی دادوەری و ڕەزامەندی ٣/١ی ئەنجومەنی نوێنەران.[١٢٢]

دادگای باڵای فیدراڵی دامەزراوەیەکی گرنگە بۆیە بەلای شارەزایانی یاساوە سەیرە کە زۆربەی وردەکاری پەیوەست بەپێکهاتەو کارکردن و دروست بوونی جێهێڵدراوە بۆ داهاتوو تا بەیاسا ڕێکبخرێت.[١٢٣]

---

118 مادە (٩٢)، دەستووری هەمیشەیی عێراق

119 مجموعة الباحثين: س. پ، ل٢٨٨.

120 مادە (٤٤)، خاڵی (٥) یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

121 مادە (٩٢)، بڕگە (٢)، دەستووری هەمیشەیی عێراق.

122 مجموعة باحثين: س. پ، ل٢٨٩.

123 مجموعة باحثين: س. پ، ل٤٩.

پێکهاتنی دادگا لە ژمارەیەك شارەزایانی ئیسلامی دەرخەری ئەو ناکۆکیانەیە، کە لەکاتی دانانی دەستور لەنێوان لیژنەی دانانی دەستور هەبووە. بوونی ئەو ژمارەیە لە شارەزایانی ئیسلامی لە دادگای باڵای فیدراڵی لەلایەن یاساناسان بۆچوونی جیاوازی لەسەرە، (نعمان منی) بۆئەوە دەچێ کە بوونی شارەزا لە فقهی ئیسلامی لە دادگای باڵای فیدراڵی وادەکات عێراق بەرەو دروست بوونی دەوڵەتێکی فقهی ببات وەك ئەوەی لە ئێران هەیە، کە ئەنجومەنی دەستور پێك دێت لە شەش ئەندامی هەڵبژێردراو لەلایەن پەرلەمان و شەش ئەندامیش کەدادەنرێت بەبێ هەڵبژاردن.[١٢٤]

بۆیە بەمەبەستی دوورخستنەوەی ئەو ئەگەرە چاکترە دادگا لەدادوەرو شارەزایانی یاسای مەدەنی نەك پیاوانی ئاینی پێکبێت، چونکە دەبنە هۆی تێك دانی شارستانی و هاوسەنگی فیدراڵی.[١٢٥] بە بۆچوونی دادوەر وائل ئەم ماددەیە، دژی ئەو ماددەیە کە دادگای فیدراڵی باڵا دەستەیەکی دادوەریی سەربەخۆیە لەدارایی و کارگێڕی، چونکە دادگا لەڕێگای دەرکردنی بڕیار ناکۆکییەکانی نێوان تاکەکان یەك لادەکاتەوە، ئەم بڕیارانەش پێویستە لە دەستەی دادوەری دەربچێت، دەستەی دادوەریش لەژمارەیەك دادوەر پێك دێت، لەبەر ئەوە بەشداربوونی شارەزایانی ئاین، کارێکی سەیرە.[١٢٦]

---

124 مجموعة باحثين: س. پ، ل١٤٤.

125 مجموعة باحثين: س. پ، ل٢٨٩.

126 قاضی وائل عبداللطيف الفضل: دستور جمهورية العراق بين الافاق والتحديات، وەرگیراوە لەسایتی ئەلکترۆنی www.salamcenter-iraq.com,p.1، بڵاوکراوەتەوە لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/٨/١٧.

(ناتان براون) هەمان بۆچوونی هەیە، بەڵام بۆ چارەسەری ئەم کەمو کوڕییە وا بەباش دەزانێت، ژمارەی شارەزایانی ئاینی دیاری کراوو سنوور داربێت.[127] بۆیە بۆ پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییە پێشنیاز دەکرێت کە:-

١-دەبێت زۆربەی ئەندامەکانی دادگا هەڵگری بڕوانامەی دکتۆراو ماجستێربن لەیاسای شارستانی، لەگەڵ شارەزایی لەپیادەکردنی دادگا، کە ١٠ساڵ کەمتر نەبێت.

٢-ژمارەی شارەزایانی ئاینی ئیسلامی، لەژمارەی شارەزایانی دیموکراسی و یاسای شارستانی زیاتر نەبێت.

٣-ڕێژەی نوێنەرایەتی ژن لە دادگا لە ٢٥٪ی کورسی کەمتر نەبێت.[128]

سەبارەت بە تایبەتکارییەکانی دادگای باڵای فیدراڵی بە گوێرەی دەستوری هەمیشەیی عێراق لە دەستوردا دیاری کراوە، بەڵام سەرەتا بەر لەباس کردنی تایبەتکارییەکانی دادگای باڵا پرسیار لەڕەوایەتی کارەکانی دادگای باڵای فیدراڵی دەکەین، کە ئایا دوای دانانی دەستوری نوێ یاسایەك دەرچووە لەپەرلەمانەوە بۆ دادگای باڵای فیدڕاڵی هەتا ڕەوایەتی بدات بەکارەکانی؟

بەژمارەی دادوەرەکانی دادگای باڵای فیدراڵی ئەوە ڕون دەبێتەوە، کە لەدوای دانانی دەستور و دەست بەکاربوونی حکومەتی نوێ هیچ یاسایەك بۆ ڕێکخستنی دادگای باڵای فیدڕاڵی دەرنەچووە، چونکە ژمارەی دادوەرەکان لەدەستور ئاماژەی پێ نەکراوەو هیچ یاسایەکیش بۆ ئەم مەبەستە دەرنەچووە، لەکاتێکدا دادگای باڵا لە (٩) دادوەر پێك دێت، کە ئەمە لە فەرمانی ژمارە

---

[127] مجموعة باحثين: س. پ، ل٥٠.

[128] مجموعة باحثين: س. پ، ل٢٨٩.

(٣٠)ی ساڵی ٢٠٠٥ دا هاتووە تایبەتە بەیاسای دادگای فیدراڵی باڵا، کە دادگا لەسەرۆك و هەشت ئەندام پێك دێت.[129]

کەواتە لەدوای دەست بەکاربوونی حکومەتی نوێ ڕەوایەتی دادگای باڵای فیدڕاڵی جێگای پرسیار کردنە. لەدەستوری نوێدا هاتووە: "یاسای ئیدارەی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوەو پاشکۆکەی لەکاتی دەست بەکاربوونی حکومەتی نوێدا هەڵدەوەشێتەوە".[130]

لەدوای دانانی دەستور و دەست بەکار بوونی حکومەتی نوێی دادگای باڵای فیدڕاڵی لەبەڕێوەبردنی کارەکانی پشت بە بڕیارو یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەت بۆ قۆناغی گواستنەوە دەبەستێت، ماوەی ساڵێك بەسەر دامەزراندنی حکومەتی نوێ تێ پەڕیووە، کەچی تا ئێستا پەرلەمان پڕۆژەی یاسای دادگای باڵای فیدڕاڵی دەرنەکردووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەش حکومەتی نوێی عێراق مامەڵەی ڕاستەوخۆ لەگەڵ دادگای باڵای فیدڕاڵی لە سنووری ئەرکە دیاری کراوەکانی ئەو دادگایە دەکات، کەواتە ڕەوایەتی دادگای باڵای فیدڕاڵی بەشێوەیەکی نا ئاشکرایە (ضمنی)یە، بەهۆی مامەڵەی حکومەت لەگەڵ دادگای باڵای فیدڕاڵییە،[131] کەواتە ئەم دادگایە پشت بەچەند یاساو بڕیارێك دەبەستێت، کە لەڕوی یاسایی پووچەڵ بووبنەوە، بەڵام بەهۆی دەرنەچوونی یاسای تایبەت بە دادگای باڵاو پڕکردنەوەی ئەم بۆشاییە بۆیە لەکارەکانیدا پشت بە یاسا هەڵوەشاوەکان دەبەستێت، بە گوێرەی مادده (٩٠)ی دەستوری هەمیشەیی عێراق دادگای باڵای فیدراڵی هەشت تایبەتکاریی هەیە:-

---

[129] مادە (٣) لە یاسای ژمارە (٣٠) ساڵی ٢٠٠٥. بڕوانە: (الوقائع العراقیە، العدد ٣٩٩٦)، ٢٠٠٥/٣/١٧، ل١٢).

[130] مادە (١٤٣) لە دەستووری هەمیشەی عێراق.

[131] چاوپێکەوتن لەگەڵ دادوەر (محەمەد صائب)، ئەندام لە دادگای فیدراڵی باڵا، ٢٠٠٦/٩/٢٠.

یەکەم: ڕاڤەکردنی دەقە دەستورییەکان: دادگای باڵا تەنها ڕاڤەی دەقە دەستورییەکانی فیدڕاڵی دەکات، لەکاتی بوونی ناکۆکی لەسەر مانای دەقێك. ئەمەش کاریگەری لەسەر یەك بونی مانای دەقە دەستوریەکان دەبێت، کە نابێتە پارچە پارچەبوونی یاسا لەڕێگای ڕاڤە جیاوازەکانەوە، بەڵام ئەو لایەنانەی دیاری نەکردووە، کە دەتوانن داوای ڕاڤەکردن بکەن، بۆ نموونە لە دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ڕاڤەی دەستور لەسەر داوای یەکێك لەدەسەڵاتەکانی فیدڕاڵی یان حکومەتی یەکێك لەهەرێمە ئەندامەکان دەبێت.[132]

دووەم: یەکلاکردنەوەی کێشەکان لەنێوان لایەنەکان لەدەوڵەتی فیدراڵی: دەستوری نوێی عێراق چارەسەری ناکۆکیەکان دەکات لەنێوان:

أ- حکومەتی فیدراڵی و حکومەتی هەرێمەکان.

ب- حکومەتی فیدراڵی و پارێزگاکان.

ج- حکومەتی فیدراڵی و شارەوانیەکان.

د- حکومەتی فیدراڵی و بەڕێوەبەرایەتیە خۆجێیەکان.

هـ- حکومەتی هەرێمەکان و پارێزگاکان.

هەروەها سیستەمی فیدراڵی لە کۆماری عێراق لەپایتەخت و هەرێمەکان و پارێزگا ناناوەندییەکان و بەڕێوەبەرایەتیە خۆجێییەکان پێکدێت.[133]

پارێزگاکان لەژمارەیەك قەزاو ناحیەو گوند پێکدێن و دەسەڵاتی کارگێڕی و دارایی فراوانیان پێ دەدرێت بۆ بەڕێوەبردنی کاروبارەکانیان،[134] لێرەدا ئەرکی دووەمی دادگا کەموکوڕی هەیە چونکە:-

---

[132] مادە (٣٣)، لە سیستەمی یاسایی ناوخۆیی دادگای باڵا، وەرگیراوە لەسایتی ئەلکترۆنی، www.arab-ipu.org.p.7 ، بلاوکراوەتەوە لەڕێکەوتی ٢٠٠٦/٧/١٣.

[133] مادە (١١٦)، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

١- ئەم دەقە باسی چارەسەری ناکۆکی نێوان دوو هەرێمی نەکردووە، هۆی ئەمەش ئەوەیە کە یەك هەرێم لەعێراق هەیە ئەویش هەرێمی کوردستانە، بەڵام پێویست بوو دەستور ئەگەری ئەوە دابنێت کە هەرێمی باشووری فیدراڵ یان هەر هەرێمێکی تر، لەئایندە لەعێراق دروست بێت، چونکە دەستوری هەمیشەیی دان بەو هەرێمە نوێیانە دادەنێت کە بەپێی حوکمەکانییەوە دادەمەزرێن.[135]

٢- باسی چارەسەری ناکۆکی نێوان هاوولاتیانی هەرێم و هاوولاتیانی فیدراڵی و هاوولاتیانی دوو هەرێمی لەکاتی ناکۆکی نەکردووە، کە لەو کاتەدا دادگای باڵا ڕۆڵی گرنگ دەبینێ، چونکە هەرێمەکان ترسی ئەوەیان نییە دادگای باڵای فیدڕاڵی لایەنگری بۆ هاوولاتی هەرێمێك لەبەرامبەر هاوولاتی هەرێمەکەی تر بکات.

٣- دەستور باسی چارەسەری ناکۆکی نێوان هاوولاتیان و بێگانە، بەتایبەت باڵوێزو قنصولەکانی نەکردووە، ئەم ئەرکە بەڕونی لەدەستوری دەوڵەتە فیدڕاڵیەکان باس کراوە وەك ویلایەتە یەکگرتوەکانی ئەمەریکا، دەتوانین بڵێین بۆ دیاری کردنی تایبەتکاریی دادگای باڵا پێوەری لایەنەکانی وەرگرتووە، بەڵام باڵوێزو قونصوڵگەو بێگانەکانی باس نەکردووە.

٤- دەقەکە بەڕەهایی هاتووەو تەنها باس لە یەکلاکردنەوەی ناکۆکییەکان دەکات هیچ ئاماژەیەك بۆ جۆری ناکۆکییەکان ناکات، ئەم کەمو کوڕییە لەدەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبیش دا هەیە، کە دەقەکە لەسەر

---

[134] مادە (١٢٢)، یەکەم، دووەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

[135] مادە (١١٧)/ دووەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

ناكۆكی نێوان هەرێمو حكوومەتی فیدراڵی بەرەهایی هاتووە.[١٣٦] بۆیە چاكتر بوو ئاماژەی بە جۆری ناكۆكییەكان كردبوایە.

سێیەم: یەكلاكردنەوەی ئەو تۆمەتانەی ئاراستەی سەرۆكی كۆمارو سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیرانو وەزیرەكان دەكرێت، ئەویش بەیاسایەك ڕێك دەخرێت:

لەدەستوری ئەمەریكی پەرلەمان بەم ئەركە هەڵدەستێو پێی دەڵێن (دادگای پەرلەمانی)، كە لە تەوەری سێیەم باسمان كردو لەئەمەریكا سەرۆكی دەوڵەتو جێگرو فەرمانبەرانی شارستانیو دادوەرەكان بۆ ئەم دادگایە ملكەچن،[١٣٧] چونكە سیستەمەكەی سەرۆكایەتییە سەرۆكی دەوڵەتو سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیران یەك كەسە، بەڵام لەعێراق دادگای باڵا بەم ئەركە هەڵدەستێت، و سیستەمەكە بەگوێرەی دەستور پەرلەمانیە، بۆیە سەرۆكی كۆمارو سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیرانو وەزیرەكان دەگرێتەوە، بەڵام چاكتر بوو جۆری ئەو تۆمەتانەی دیاری بكردبوایە، كە بەهۆیەوە سەرۆك كۆمارو سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیرانو وەزیرەكان دادگایی دەكرێت، كەواتە لەبەر ناڕۆشنی ئەم دەقە پرسیاری زۆر هەڵدەگرێ لەسەر مافی تۆمەتەكانو سروشتی داواكە، و ئەو لایەنەی دەسەڵاتی بەرزكردنەوەی ئەو داوایەی هەیە،[١٣٨] بەڵام ئەگەر بگەڕێینەوە بۆ تایبەتكارییەكانی ئەنجومەنی نوێنەران ئەوەمان بۆ ڕون دەبێتەوە، كە سەرۆك كۆمار تۆمەتبار دەكرێت لەلایەن دادگای باڵاوە، لەكاتی شكاندنی سوێندنی دەستوری، پێشێل كردنی دەستور، خیانەتی گەورە،[١٣٩]

---

136 د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی في الامارات العربية، ل٣٢٧.

137 د. عبدالرؤوف هاشم محمد: س. پ، ل٣٧، أ. د. داوود مراد حسين: س. پ، ل٦٧.

138 طالب الوحيلي: اختصاص المحكمة الاتحادية العليا في الدستور الدائم، وەرگیراوە لەسایتی ئەلكترۆنی ,www.annabaa.org بڵاوكراوەتەوە لە ٢٠٠٦/٧/١٣.

139 مادە (٦١)/ شەشەم/ ب، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

بەڵام لەهیچ دەقێكی دەستور باسی چۆنیەتی تۆمەتباركردنی سەرۆك ئەنجومەنی وەزیرانو وەزیرەكان نەكراوە.

چوارەم: چاودێری كردنی دەستوریی بوونی یاساكانو پەیڕەوە كارپێكراوەكان:

دەوڵەتی عێراق دوای دامەزراندنەوەی لەهەوڵی ئەوە دایە ڕووەو دەوڵەتێكی یاسایی هەنگاو بنێت، و چاودێری دادوەریش یەكێكە لەڕەگەزەكانی دروست بوونی ئەو جۆرە دەوڵەتە، چونكە بۆ هێنانەدی سیستەمی دەوڵەتی یاساییو ڕێزگرتنی ڕێسایی یاسایی لەلایەن دەوڵەتو سەرجەم دەسەڵاتەكانی، ئەوا پێویستە ئەو ڕێگایە ڕێك بخرێت، كە كەفالەتی ڕێزگرتنی ئەو ڕێسایانە دەكات، ئەگەر ئەو دەسەڵاتانە زیادە ڕۆییان كردوو لایاندا لێی.[١٤٠]

سێ خاڵ گرنگە لەچاودێری دەستوری بوونی یاساكان:-

١-دیاری كردنی ئەو لایەنەی پیادەی ئەو چاودێرییە دەكات، و سەبارەت بەم خاڵە چاودێری دەستوری بوونی یاساكان دادگای باڵای فیدراڵی لەسەرجەم عێراق پیادەی دەكات، كەواتە جۆری چاودێرییەكە چاودێری دادوەرییە، چونكە دەسەڵاتێكی دادوەری پێی هەڵدەستێت، بۆیە بەپێی شارەزایانی دەستوری ئەم جۆرە چاودێرییە پێی دەڵێن چاودێری دادوەری ناوەندی، بەڵام لەعێراق دادگایەكی تایبەتمەند بەم ئەركە دانەمەزراوە بەتەنیشت سێ دەسەڵاتەكەی تر،[١٤١] بەڵكوو دادگای باڵا بەتەنیشت ئەركەكانی تری بەم ئەركەی هەڵدەستێت.

---

140 ابراهيم عبدالعزيز شيحا: النظم السياسة الدول والحكومات، ل١٠٦.

141 د. عصمت عبدالله الشيخ: مدى استقلال القضاء الدستوري في شأن الرقابة على دستورية التشريعات، دار النهضة العربية، ٢٠٠٣، ل١٣٨.

٢-دیاری کردنی جۆری چاودێرییەکە، لەبەشی دووەمی یاسای ناوخۆیی دادگای بالآی فیدڕاڵی. ئەوە ڕوون دەبێتەوە کەشێوەی چاودێرییەکە هەڵوەشانەوەی یاسایی نا دەستورییە (الغاء)، لەو یاسایە هاتووە داواکار بەڵگە پێشکەش دەکات لەسەر ئەو زیانانەی لێی کەوتووە لەئەنجامی ئەو یاسایەی کە داوای کردووە هەڵدەوەشێتەوە،[١٤٢] و هەروەها ئەو دەقەی داوا دەکرێت هەڵوەشێتەوە دەبێت جێبەجێ کرابێت لەسەر داواکار بە کردار یان جێبەجێ بکرێت.[١٤٣]

کەواتە کاتێك داوایەك بەرزدەکرێتەوە لەسەر دەستوری بوونی یاساکە دادگا بڕیار بەهەڵوەشانەوەی دەدات.

٣- دیاری کردنی ئەو لایەنەی مافی جووڵاندنی چاودێریەکەی هەیە.

ئەم دەقە لە دەستوردا وەك زۆربەی دەقەکانی تر بەرەهایی هاتووەو ئەو خاڵانەی پێشووی دیاری نەکردووە، بۆ نموونە دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ئەو لایەنانەی دیاری کردووە کە تانە لەدەستوری بوونی یاساکان دەدات،[١٤٤] بەڵام ئەو لایەنەی مافی جووڵاندنی داوای چاودێری هەیە لەدادگای باڵای فیدراڵی بریتییە لە:-

١- دادگاکان: دادگاکان دەتوانن داوا بۆ دادگای باڵای فیدراڵی بەرزبکەنەوە، بەمەبەستی یەك لاکردنەوەی دەستوری بوونی یاساکان، ئەمەش لەدووکات دەبێت:-

[142] مادە (٦)، برگە (٢)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

[143] مادە (٢)، برگە (٦)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

[144] مادە (٩٩)، دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی، ساڵی ١٩٧١.

أ- (ئەگەر یەکێك لەدادگاکان لەکاتی سەیرکردنی داوایەك خۆی داوای کرد بۆ یەك لاکردنەوەی ڕەوایەتی دەقێکی یاسا یان بڕیارێك یان پەیڕەو یان ڕێنمایی کە پەیوەستن بەداواکەوە).[١٤٥]

ب- (ئەگەر یەکێك لە دادگاکان داوایان کرد بۆ یەك لاکردنەوەی ڕەوایەتی دەقێکی یاسا یان فەرمانێکی تەشریعی یان سیستەم یان ڕێنمایی یان فەرمانێك لەسەر داوای یەکێك لەدژەکان (بەرامبەرەکان)).[١٤٦]

٢- لایەنی فەرمی بەهۆی دروست بوونی ناکۆکی لەنێوان لایەنی فەرمیو لایەنی تر، لایەنی فەرمی دەتوانێ داوای یەکلاکردنەوەی دەستوری بوون یاساکان بکات لەم کاتەدا داواکە دەنێردرێت بۆ دادگای باڵا، بەڵام لایەنی فەرمی بەدیاری کراوی نازانرێ کێیە، بەڵام لەکۆتایی ئەو ماددەیە دەڵێ بەواژۆی وەزیری تایبەتمەند.[١٤٧]

دەستور مافی تانە لێدانی ڕاستەوخۆی داوە بەهەریەکە لە ئەنجومەنی وەزیرانو پەیوەستدارەکانو تاکەکان لەبەردەم دادگای باڵای فیدڕاڵی.[١٤٨]

کەواتە لەپاڵ لایەنی دەسەڵاتدار تاکەکان بۆیان هەیە تانە بدەنو داوا بەرزبکەنەوە، جگە لەوە لە سیستەمی ناوخۆیی دادگاش ئەم مافە بە داواکاری دراوە، بەڵام مافی بەرزکردنەوەی ئەو داوایە بەچەند مەرجێك کۆتکراوە:-

١- "داواکار لە داواکەی بەرژەوەندی هەبێتو بەرژەوەندییەکەی لەئێستا بێت، ڕاستەوخۆ کاریگەر بێت لەسەر ناوەندێکی یاسایی یان داوایی یان کۆمەڵایەتی".[١٤٩]

[145] مادە (٣)، برگە (١)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

[146] مادە (٤)، برگە (١)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

[147] مادە (٥)، برگە (١)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

[148] مادە (٩٠)،سێیەم، لە دەستوری هەمیشەیی عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٢– داواکار سەبارەت بەزەرەرمەند بوونی بەڵگە پێشکەش بکات.[150]

٣– زیانەکە ڕاستەوخۆو سەربەخۆ بێت و ئەگەر بڕیار بەدەستوری نەبوونی یاساکە دەرچوو بتوانرێت زیانەکە لابدرێت. زیانەکە تیۆری و داهاتوو، ونبوو نەبێت.[151]

٤– "داواکار سوودی نەبینێت لەلایەنێکی ئەو دەقە، کەداوای هەڵوەشانەوەی دەکات"،[152] سەبارەت بە بڕیارەکانی "دادگای باڵای فیدراڵی بڕیارەکانی بنبڕەو هەموو دەسەڵاتەکان پابەندن پێیەوە"،[153] ئەم خاڵە لە سیستەمی ناوخۆی دادگای باڵاش جەختی لێ کراوەتەوە،[154] کە بەهیچ شێوەیەك شایەنی تانە لێدان نییە، بەڵام لەدەستوردا سنووری ئەم چاودێرییە دیاری نەکراوە، کە ئایا تەنیا یاساو پەیڕەوە کارپێکراوەکانی فیدراڵی دەگرێتەوە یاخود هەرێمەکانیش، بۆ نموونە لەویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دادگای فیدراڵی تەنها پابەندە بەلێکۆڵینەوەو بە بەراورد کردنی یاساو بڕیارەکان لەگەڵ دەستوری فیدراڵی بەتەنها،[155] جگە لەوە لە مادده (٩٠)ی دەستور ئەو لایەنانەی دیاری نەکردووە، کە پێویستە ئەرکی جێبەجێ کردنی یاساکان بگرنە ئەستۆ.

پێنجەم: یەك لاکردنەوەی کێشەی تایبەتکاریی لەنێوان:–

149 مادە (٦)، بڕگە (١)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

150 مادە (٦)، بڕگە (٢)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

151 مادە (٦)، بڕگە (٢، ٣)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

152 مادە (٦)، بڕگە (٥)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

153 مادە (٩١)، دەستووری هەمیشەیی عێراق.

154 مادە (١٧)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.

155 محمد ظهری محمود: س. پ، ل٦.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١– دادوەریی فیدراڵی و دەستە دادوەرییەکانی هەرێمەکان.

٢– دادوەری فیدراڵی و ئەو پارێزگایانەی لەهەرێم ڕێك نەخراون.

٣–دەستە دادوەرییەکانی هەرێمەکان یان ئەو پارێزگانەی لەهەرێمێکدا ڕێك نەخراون.

ناکۆکی تایبەتکاریی دوو جۆرە:–

أ– پۆزەتیڤ، کەهەموو دەستە دادوەرییەکان بڕیاری نەبوونی تایبەتکارییان لەسەیر کردنی داوایەك دەدەن.

ب– نێگەتیڤ، لەم کاتە زیاتر لەلایەنێکی دادوەری داوا دەکەن، کە سەیرکردنی داواکە مافی ئەوە.[156]

جا لەم کاتەدا دادگای باڵای فیدراڵی بڕیار لەسەر دیاری کردنی ئەو لایەنە دەدات کەمافی سەیرکردنی داواکەی هەیە.

٤– پەسەندکردنی دەرەنجامە کۆتاییەکانی هەڵبژاردنی گشتی بۆ ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەران.

دەستوری نوێ هیچ ئاماژەیەکی نەداوە بەئەرکی تێ هەڵچوونەوە، کە دادگای باڵا پێی هەستێت، لەکاتێکدا ئەم ئەرکە لە یاسای بەڕێوەبردنی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە باس کراوە،[157] ئەم ئەرکە بۆ یەك خستنی یاساکان لەدەوڵەتدا گرنگی هەیە.

٥– لەبەردەم دادگای باڵای فیدراڵی تانە دەدرێت لەو بڕیارانەی لەدادگای کارگێڕی دەردەچێت. سەرۆکی دادگای کارگێڕی هەڵدەستێت بەبەرزکردنەوەی

156 د. عادل الطبطائی: النظام الاتحادی في الامارات العربیة، ل٣٣١.

157 مادە (٤٤)، بڕگە (٢)، لە یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

ئەم جۆرە داوایانە.[158] لەم ئەركە ڕوون دەبێتەوە كە سیستەمی دادوەری لە عێراق بە پرەنسیپی یەك پارچەی دادوەری وەرگرتووە، چونكە بڕیارەكانی دادگای كارگێڕی لەبەردەم دادگای باڵای فیدراڵی تانەی لێدەدرێت.

٦- یەك لایی كردنەوەی ئەو كێشانەی لەجێبەجێ كردنی یاساو بڕیارو پەیڕەو ڕێنمایی و ڕێو شوێنە فیدڕالیەكان پەیدا دەبێت و یاسا مافی تانە لێدانی ڕاستەوخۆی بۆ هەریەكە لەئەنجومەنی وەزیران و پەیوەست دارەكان لەبەردەم دادگادا دەستەبەر دەكات.

كەواتە ئەو یاساو بڕیارو پەیڕەوو ڕێنماییانەی لەدەسەڵاتی فیدڕاڵی دەردەچێت دەتوانرێت تانەی لێبدرێت و لایەنەكانی ئەم مافەیان پێدراوە بریتیە لە حكومەت و تاكەكان. ئەوەی دووەم جێگای ڕەخنەیە لەلایەن بەشێك لە شارەزایانی یاسای دەستوری، چونكە كاتێك تاكەكان بۆیان هەبێت داوای هەڵوەشانەوەی یاسایەك لەبەردەم دادگای باڵای فیدڕاڵی بەرز بكەنەوە ئەمە دوو ئەنجامی نا سروشتی لێدەكەوێتەوە، یەكەم تەنها لەسەر ئارەزو و ویستی هاووڵاتییەك كاری دەسەڵاتی باڵا تەرخان دەكرێت بۆ گەڕان و لێكۆڵینەوە لە داواكەی. دووەم ئەو هاووڵاتیە دەبێتە هۆكارێك بۆ هەڵوەشانەوەی ئەو یاسایەی كە دانراوە لەلایەن دەسەڵاتی باڵا ئەویش دەسەڵاتی یاسا دانانە لەزۆربەی كات نوێنەرایەتی گەلی دەكات،[159] بەڵام بە بۆچوونی ئێمە چاكتر بوو لەگەڵ پێدانەی ئەم مافە بەتاكەكان مەرجی بوونی بەرژەوەندی ئاماژەی بۆ كرابوایە.

158 مادە (٧)، یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدڕاڵی.).

159 المحامی طالب الوحیلي، س. پ، ل٢، ٣.

٤-٤-١-٣ دادگای پێداچوونەوەی فیدراڵی:

ئەم دادگایە سەیری ئەو تانانە دەكات، كە لە بڕیارەكانی دادگای تێ هەڵچوونەوە دەردەچێت لەگەڵ دادگای بواری كەسێتی و دادگای مەوادی كەسی.....[160] و پێكدێت لەسەرۆك و پێنج ئەندام.[161] لە ڕوی بودجەی دارایی سەربەخۆیەو بە ئەنجومەنی دادوەرییەوە نەبەستراوەتەوە.[162]

٤-٤-١-٤ دادگاكانی تری دەوڵەتی فیدراڵی:

ئەم دادگایانە دابەش دەكرێن بەسەر دوو بەش:-

أ-دادگا شارستانییەكان: ئەمەش چەند جۆرێكەو لەهەمووی گرنگتر دادگای تێهەڵچوونەوەیە. عێراق بەسەر (١٤) ناوچەی تێ هەڵچوونەوە دابەش كراوە.[163] هەر ناوچەیەكی تێ هەڵچوونەوە لەسەرۆك و ژمارەیەك لە نوێنەر پێكدێت، لەڕوی كارگێڕی سەرجەم دادگاكان دەكەونە ناو بازنەی تایبەتكاریی جوگرافی دادگای تێهەڵچوونەوە، كە بەم دادگایەوە بەستراونەتەوە. دادگاكانی تر بریتین لە دادگای سەرەتایی، مەوادی شارستانی، كاروباری كەسێتی و كار.

ب- دادگا تاوانكارییەكان: بریتییە لە دادگاكانی تاوانكاری، كەتن، نەوجەوانان، گومرگی و لێكۆڵینەوە.

جگە لەو دادگایانەی دەوڵەتی فیدراڵی و ئەنجومەنی دادوەری، كە باسكران، دەسەڵاتی دادوەری فیدراڵی پێك دێت لە:-

160 قاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٥٤.

161 مادە (١٢)، یاسای ڕێكخستنی دادوەری ژمارە (١٦) بۆ ساڵی ١٩٧٩و هەمواركردنەكانی.

162 بەشی سێیەم، یاسای ژمارە (١٢) دەسەڵاتی كاتی هاوبەندی جێ بەجێ كردنی سەربەخۆیی سیستەمی دادوەری.

163 قاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٥٦.

أ- داواكاری گشتی: ئەمیش پێك دێت لە سەرۆكی داواكاری گشتی و دوو جێگرو ژمارەیەك لە داواكاری گشتی و نوێنەرەكانیان، بارەگای سەرەكی لە بەغدایەو دەسەڵاتی درێژ دەبێتەوە بۆ سەرجەم عێراق كەتایبەتە بە جولاندنی داواكاری مافی گشتی و..... [164]

ب- دەستەی سەرپەرشتیاری دادوەری: پێكدێت لەسەرۆك و دوو جێگرو ژمارەیەك لەسەرپەرشتیاری داد. [165]

٤-٤-١-٥ پەیوەندی و كاریگەری نێوان دەسەڵاتی دادوەری لەگەڵ دەسەڵاتەكانی جێبەجێ كردن و یاسادانان:

١- پەیوەندی دەسەڵاتی دداوەری لەگەڵ دەسەڵاتەكانی یاسادانان و جێبەجێ كردن: دەسەڵاتی دادوەری لە عێراق دابڕاو نیە لەهەردوو دەسەڵاتەكەی تر كە لەهەندێ دەقی دەستووریدا پەیوەندی نێوانیان دەردەكەوێت وەك:-

أ- دامەزراندن: "سەرۆك و ئەندامانی دادگای پێداچوونەوەی فیدراڵی سەرۆكی داواكاری گشتی و سەرۆكی دەستەی سەرپەرشتیاری دادوەری لەسەر پێشنیازی ئەنجومەنی دادوەری لەلایەن دەسەڵاتی یاسادانان ڕەزامەندی لەسەر دامەزراندنیان دەكرێت". [166]

---

164 قاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٦٢.

165 قاضی مدحت المحمود: س. پ، ل٦٢.

166 مادە (٩١)/ دووەم ، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

ب- بوودجەی گشتی: ئەنجومەنی دادوەری بەهەمان شێوە پڕۆژەی بودجەی ساڵانەی دەخاتە بەردەست ئەنجومەنی نوێنەران بۆ ڕەزامەندی دەربڕین لەسەری. [167]

ج- دەركردنی لێ بووردن و پەسەندكردنی حوكمی لە سێدارەدان، "ئەنجومەنی وەزیران لەسەر ڕاسپاردەی سەرۆكی ئەنجومەنی وەزیران لێبووردنی تایبەت دەردەكات، جگە لەوانەی كە پەیوەستن بەمافی تایبەت یان ئەوانەی بە تاوانی نێو دەوڵەتی و تیرۆریستی و گەندەڵیی دارایی و كارگێڕیی حوكم دراون". [168]

كەواتە دەسەڵاتی دەركردنی لێبووردن ڕەها نییەو كۆتكراوە، جگە لەوە سەرۆكی كۆمار پەسەندی بڕیاری لەسێدارەدان دەكات كە لەلایەن دادگا تایبەتمەندەكانەوە دەردەچێت. [169]

٢- كاریگەری نێوان دەسەڵاتی دادوەری لەگەڵ دەسەڵاتەكانی یاسادان و جێبەجێ كردن: لەتەوەرەكانی پێشوو باسمان لەكاریگەریی دەسەڵاتی دادوەری لەسەر هەردوو دەسەڵات و یاسادان و جێبەجی كردن كرد، بەڵام سەبارەت بە ئاستی كاریگەری دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ كردن لەسەر دەسەڵاتی دادوەری جیاوازن، چونكە كاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ كردن لەسەر دەسەڵاتی دادوەری لاوازە، هۆی ئەمەش بۆ دامەزراندنەوەی ئەنجومەنی دادوەری باڵا دەگەڕێتەوە، كە تایبەتمەندە بەدامەزراندنی دادوەرو داواكاری گشتی، هەروەها هەبوونی بودجەیەكی تایبەت و سەربەخۆ لە بودجەی وەزارەتی داد، بەڵام كاریگەری دەسەڵاتی یاسادانان زیاترە، ئەمەش بۆ ڕەها

---

167 مادە (٩١)/ سێیەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

168 مادە (٧٣)/ یەكەم ، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

169 مادە (٧٣)/ هەشتەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

بوونی دەقەکانی دەستور دەگەڕێتەوە، بەتایبەتی لە دەوڵەتێکدا کە تازە لە قۆناغی گەشەسەندنی یاسایی و سیاسییە هێشتا بنەماکانی دەوڵەتی یاسایی نەچەسپاون، بۆ نموونە لە مادەکانی (٨٦، ٨٧، ٨٩، ٩٣) کە تایبەتن بەڕێکخستنی دادگاکانی فیدراڵی و دەسەڵات و پێکهاتەی ئەنجومەنی دادوەری باڵاو ژمارەی دادوەران و کاری دادگای باڵاو ڕێکخستنی پلەو خزمەتی دادوەری و داواکاری گشتی و خانەنشین کردن بۆ دەسەڵاتی یاسادانان جێهێڵراوە، تاوەکو بەیاسا ڕێکی بخات، بۆ دەرکردنی ئەم یاسایەش ڕێژەی دەنگی پێویست لە دەستوردا ئاماژەی پێ نەکراوە، جگە لەیاسای تایبەت بە دادگای باڵای فیدراڵی، کە پێویستی بە زۆرینەی (٣/٢) ئەندامانی ئەنجومەنی نوێنەرانە،[170] بۆیە چاکترە دەقەکانی تایبەت بەدەسەڵاتی دادوەری هەموار بکرێت و جارێکی تر بە وردی دابڕێژرێتەوە.

مەکتەبەی بیروهۆشیاری

[170] ماده (٩٢)/ دووەم، لە دەستووری هەمیشەیی عێراق.

مەکتەبەی بیروهۆشیاری

٤-٥ دەسەڵاتی دادوەری لەهەرێمەکان:

لەعێراقی نوێ یەك هەرێمی فیدراڵی هەیە، کە خاوەنی هەرسێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن و دادوەرییە، ئەویش هەرێمی کوردستانە.

هەرێمی کوردستان دوای کشانەوەی یەکە کاگێڕییەکانی حکومەتی عێراق لێی لە ٢٣ی تشرینی یەکەمی ١٩٩١دا، وەك هەرێمێکی سەربەخۆ ناسرا، دواتر (بەرەی کوردستانی)،[171] بانگەوازی هەڵبژاردنێکی گشتی لەهەرێمی کوردستان کرد، ئەوە بوو لەساڵی ١٩٩٢ هەڵبژاردن ئەنجام دراو پەرلەمان و حکومەت دامەزرا.[172]

بۆ دروست کردنی بناغەیەکی دادوەریی سەربەخۆو بەهێز لە کوردستان، پەرلەمانی کوردستان بڕیاریدا ئەم دەسەڵاتە ڕێك بخاتەوە، کە بەیاسای دەسەڵاتی دادوەری ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢ ناسراوە، بەپێی ئەم یاسایە "دادگاکان سەربەخۆن و هیچ دەسەڵاتێك بەسەریانەوە نییەو ڕێگە نادرێت بەهیچ دەسەڵات و کەسێك دەست لەکاروباری دادوەریی وەربدات"،[173] و "وولایەتی دادگا هەموو کەسێکی سروشتی و مەعنەوی دەگرێتەوە".[174]

ئەم یاسایە جۆری دادگاکانی لە کوردستان دیاری کردووە، کە هەمان دابەش کردنی دادگاکانی دەوڵەتی عێراقە کە لەیاسای ژمارە ١٦٠ی ساڵی ١٩٧٩دا

[171] کە پێکهاتبوو لە زۆربەی ڕێکخراوو پارتە سیاسییەکانی ئەو سەردەمی کوردستان لە ساڵی ١٩٨٨ تا ١٩٩١.

[172] سردار یاسین حمدامین: س. پ، ل١٨٣.

[173] ماده (١)، یاسای دەسەڵاتی دادوەریی لەهەرێمی کوردستان، یاسای ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢.

[174] ماده (٣)، یاسای دەسەڵاتی دادوەریی لەهەرێمی کوردستان، یاسای ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢.

هاتووە،[١٧٥] بەڵام بەهۆی بارودۆخی سیاسی کوردستانو کێشە ناوخۆییو نێو دەوڵەتیەکانی هەرێمی کوردستان دەستوری تایبەتی نەبوو، کە هەڵبەستیێ بەڕێکخستنی دەسەڵاتەکان تا ٢٠٠٦/٨/٢٢ پڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق بڵاوکرایەوە.

٤-٥-١ دەسەڵاتی دادوەری لەهەرێمی کوردستان – عێراق:

٤-٥-١-١ بنەما گشتییەکانی دەسەڵاتی دادوەری:

لەپڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان باس لە بنەما گشتییەکانی دەسەڵاتی دادوەری کراوە، کە لێرەدا لەلایەك باس لەو دەقانە دەکەین، کە لەپڕۆژەی دەستورەکە هاتووە، لەلایەکی تر باس لەکەمو کوڕییەکانی دەکەین:

١–ئەو دەقانەی کە هەیە:– لەبنەما گشتییەکان باسی سەربەخۆیی دادگاکان کراوە،[١٧٦] کە ئەمە لەبنەما سەرەکییەکانی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەرییە، و دڵنیاییەکان بۆ دادوەر هاتووە، کە دادوەر لانادرێت تەنیا لەو کاتانەدا نەبێت کەیاسا ڕێی پێدەدات.[١٧٧] چاکتر بوو لەم دەقە لەگەڵ (لانەدان) گواستنەوەی دادوەریش هاتبوایە، جگە لەوە باسی لەو حاڵەتەش بکردایە کە بەهۆیەوە دادوەر لا دەدرێت، و ئەو دەسەڵاتی دیاری بکردایە کە تایبەتکاریی لادانی دادوەری هەیە، چونکە پاراستنی دادوەر لە لانەدان لە گرنگترین دڵنیاییە، بۆیە ناکرێت دەقەکە بەم شێوەیە ڕەها بێتو ڕێگە بدات پرەنسیپی لانەدانی دادوەر بەیاسای دیاریکراو ڕێك بخرێت.

[175] بڕوانە: (مادە (٨)، یاسای دەسەڵاتی دادوەریی لەهەرێمی کوردستان، یاسای ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢).

[176] مادە (١١٦)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠/٨/٢٢.

[177] مادە (١٢٠)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق.

لەبەرامبەر ئەو دڵنیاییانەی، کەدەبێ لەدادوەر هەبێت، دادوەرو داواکاری گشتی ڕێگەی چوونە ڕیزی پارتی سیاسیو ڕێکخراوی ڕامیاریو کارکردن لەهەر چالاکیەکی ڕامیاری پێ نادرێت.[١٧٨] کەواتە مەرجە دادوەر بێ لایەن بێو بەشداری سیاسەت نەکات، بەو مانایە دادوەر دەتوانێ پەیوەندی بکات، بەڕێکخراوە شارستانیو نا سیاسییەکان، سەبارەت بەو دڵنیایەی پەیوەندی بەتاکەکانەوە هەیە دەستور ڕێگە نادات بە دامەزراندنی دادگای تایبەت یان نا ئاسایی لەهەرێمدا.[١٧٩] ئەمەش خاڵێکە بۆ پارێزگاری تاکەکانو هێنانەکایەی یەکسانی لەنێوان هاوولاتیان، کە هەموویان لەبەردەم دادگا یەکساندەبن.

٢–ئەو دەقانەی کە نییە:–

أ– هیچ ئامارەیەك نەکراوە بۆ مووچەی دادوەرەکان، کە ڕێگا لەکەمکردنو زیاد کردنی بگرێت لەلایەن دەسەڵاتەکانی هەرێمی کوردستان، ئەمەش کاریگەر دەبێت لەسەر هێنانەدی سەربەخۆیی دادوەرەکان لە کارەکانیان.

ب– ئاماژە نەکراوە بۆ ڕێگاو شێوازی دامەزراندنی داوەرەکانی دادگای هەرێمەکان.

٤-٥-١-٢ ئەنجومەنی دادوەری:

دامەزراندنی ئەنجومەنی دادوەری ئەمەش لەلایەك بۆ گونجاندنێکە لەگەڵ دەستوری نوێی عێراقی فیدراڵ، لەلایەکی تر دەستەبەری سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری دەکات، بەڵام (ئەنجومەنی دادوەری) لەیاسای ژمارە (١٤)ی دەسەڵاتی دادوەری باس کراوە، کە سەرۆکی دادگای پێداچوونەوەی هەرێمی کوردستان سەرۆکایەتی دەکاتو سەرپەرشتی کاروباری دادوەرەکان

[178] مادە (١٢٠)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق.

[179] مادە (١٢٢)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان– عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەکات،[١٨٠] بەلاّم پێکهاتەی ئەنجومەنی دادوەری لەپڕۆژەی دەستور بریتیە لە:-

.

أ- سەرۆکایەتی دادگای دەستوری‌و یەکێك لەجێگرەکانی.

ب- سەرۆکی دادگای پێداچوونەوەو یەکێك لەجێگرەکانی.

ج- سەرۆکی دەستەی سەرپەرشتیاری دادگا.

د- سەرۆکی داواکاری گشتی.

ه- سەرۆکی دادگای ناوچەکانی تێهەڵچوونەوە لەهەرێمدا.[١٨١]

سەرۆکی ئەنجومەنی دادوەری هەرێمی کوردستان لەهەمان کاتدا سەرۆکی دادگای دەستورییە، ئەمەش بەهەمان شێوەی سەرۆکی ئەنجومەنی دادوەری عێراق لەهەمان کاتدا سەرۆکی دادگای بالاّی فیدراڵییەو "ئەنجومەنی دادوەری بەڕێوەبردنی کاروباری دادوەری‌و سەرپەرشتیکردنی دەستەکانی دادوەری‌و دەستەبەرکردنی سەربەخۆییەکەی بەپێی یاسا دەگرێتە ئەستۆ".[١٨٢]

کەواتە سەرپەرشتی کردنی دەسەلاّتی دادوەری لەلایەن ئەنجومەنی دادوەری دەبێت نەك وەزارەتی داد، ئەمەش خاڵێکی گرنگە بۆ هێنانەدی سەربەخۆیی دەسەلاّتی دادوەری لەبەرامبەر دەسەلاّتی جێبەجێ کردن خاڵێکی گرنگە.

جگە لەوە جەخت کراوەتەوە لەسەر سەربەخۆیی بوودجەی ئەنجومەنی دادوەری، ئەمەش بەهەمان شێوە لەژێر کاریگەری دەستوری هەمیشەیی عێراق، کەواتە دەسەلاّتی دادوەری بودجەیەکی تایبەتی هەیە بە بودجەی هەرێمەوە دەلکێنرێت.[١٨٣]

[180] مادە (٣١، ٣٢) لە یاسای دەسەلاّتی دادوەری (یاسای ژمارە ١٤ بۆ ساڵی ١٩٩٢).

[181] مادە (١٣١)، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[182] مادە (١٣١)، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[183] مادە (١٣٢)، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٤-٥-١-٣ دادگای دەستوری:

ئەم دادگایە دادگایەکی نوێیە لەپێکهاتەی دەسەلاّتی دادوەری هەرێمی کوردستان، "کوردستانی عێراق دادگایەکی بالاّی هەیە بەناوی (دادگای دەستوری کوردستان)و بەپێی یاسا دادەمەزرێت".[١٨٤]

١-پێکهاتەی دادگای دەستوری:[١٨٥]

ئەم دادگایە بەسەرۆکەوە لە نۆ ئەندام پێك دێت کە ئەندامەکان بریتین لە دادوەرو مامۆستایانی یاساو پارێزەرو یاسادانەر، واتە لە بواری یاسا کەسانی شارەزاو لێهاتوون. بەپێچەوانەوەی (دادگای بالاّی فیدراڵی) بۆ کەسانی شارەزا لە ئیسلام یان پیاوانی ئاینی بەگشتی هیچ ئاماژەیەك نەکراوە، ئەمەش خاڵێکی باشە لە دەستوری هەرێمی کوردستان.

"دامەزراندن یان (هەڵبژاردن)ی دادوەرەکان لەلایەن ئەنجومەنی دادوەریەوە دەبێت بەڕاوێژ لەگەڵ سەرۆکی هەرێمی کوردستان‌و بەڕەزامەندی پەرلەمانی کوردستان بێت"،[١٨٦] لێرەدا دەسەلاّتی دامەزراندن لەنێوان ئەنجومەنی دادوەری‌و سەرۆکی هەرێم‌و پەرلەمان کۆکراوەتەوە، هۆی ئەمەش بۆ گرنگی دادگاکەو گرنگی دەسەلاّتەکانی دەگەڕێتەوە، جگە لەوە دەستوری نوێ ئاماژەی بەسەرۆکی دادگا کردووە، کە لەنێوان ئەندامەکانیەوە هەڵدەبژێردرێت.[١٨٧] لە کاتێکدا لەدادگای بالاّی فیدراڵی ئاماژە بۆ سەرۆکی دادگای بالاّ نەکراوە، کە چۆن دادەنرێت،

[184] مادە (١٣٣)، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[185] مادە (١٣٤)، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[186] مادە (١٣٤)، دووەم، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[187] مادە (١٣٥)، لە پرۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دەسەڵاتەکانی دادگای دەستوری لەهەرێمی کوردستان بریتیە لە:

١- ڕاڤەکردنی دەقەکانی دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق.

٢- چاودێریکردنی دەستوری بوونی یاساکان لەسەر داوای سەرۆکی هەرێمی کوردستان یان ئەنجومەنی وەزیران یان زەرەرمەندی ڕاستەوخۆ.

کەواتە هەرێمی کوردستان بەچاودێری ناوەندیان وەرگرتووە، کە تەنها دادگای دەستوری دەسەڵاتی چاودێری کردنی دەستوری بوونی یاساکانی هەیە، هەر لەو تایبەتکارییە ئەوە دەردەکەوێت کە مافی بەرزکردنەوەی داوای دراوە بە:-

أ- دەسەڵاتی هەرێم کە بریتیە لە سەرۆکی هەرێمو سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران، بەڵام هیچ ئاماژەیەك بۆ وەزیرەکان نەکراوە.

ب- لایەنی زیان لێ کەوتوو: واتە تاکەکان دەتوانن داوا بەرزبکەنەوە لەکاتی زیان لێ کەوتنی ڕاستەوخۆدا، داوا بەرز بکرێتەوە، بەڵام دیاری نەکراوە ئایا بڕیارەکانی دادگای دەستور لەسەر دەستوری بوونی یاساکان بەهەڵوەشانەوە یان بەرێگرتن لە جێبەجێ کردنە، و بڕیارەکانی دادگای دەستوری بنبڕەو هەموو لایەك پابەند دەکات،[188] بەڵام ئایا ئەو بڕیارە بنبڕەی لە دادگای دەستوری هەرێمی کوردستان دەردەچێت، لەبەردەم دادگای باڵای فیدڕاڵی دەتوانرێت تانەی لێ بدرێت؟

ئەم پرسیارە هەریەك لە پڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستانو دەستوری هەمیشەیی عێراق بەدەقو یاسایەك وەڵامیان نەداوەتەوە، بەڵام لەبواری پراکتیکی لە کوردستان دادگاکان پەیوەندییەکی ئەوتۆیان بەدادگای باڵای فێدراڵی نییە، بۆیە چاکترە لەدەستوری هەرێمو لەدەستوری دەوڵەتی فیدراڵی پەیوەندی نێوان دادگاکانی هەرێمو دادگاکانی دەوڵەتی فیدراڵی دیاری بکرێت،

---

[188] مادە (١٣٩)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

بەڵام ناکرێت پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکانو دەسەڵاتی دەوڵەتی فیدراڵی لەیەکتری دابڕاو بێت، چونکە وەك لەتەوەری یەکەم ڕوونمان کردەوە دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر هەردوو پایەی یەکگرتنو سەربەخۆیی دامەزراوە، واتا هەر یەك لەم پایانە بەتەنیا نابنە هۆی هێنانەدی دەوڵەتی فیدراڵی، لەبەر ئەوە دەبێ پەیوەندی نێوان ئەم دووانەییەی دەسەڵات بمێنێت، لەتەوەری سێیەمیش ئەوەمان ڕون کردەوە کە دەکرێت ئەو داوایانەی لەبەردەم دادگا هەرێمەکان دەبینرێت لەسەر داوای لایەنەکانی داواکە یان لەسەر داوای هەرێمەکان یان دادگای فیدراڵی بۆ دادگای باڵای فیدراڵی بگوازرێتەوە، بەڵام بۆ هاتنەدی سەربەخۆیی خۆجێی لە هەرێمەکان چاکترە ئەو داوایانەی لەهەرێمەکان دەبینرێن پلەی کۆتاییان وەرگرتبێت ئەو کات بتوانرێت لەبەردەم دادگای باڵای فیدراڵی تانەی لێ بدرێت.

٣-یەکلاکردنەوە لە داکۆکی ئەو داوایەی خراوەتە بەردەم دادگا لەبەر دەستوری نەبوونی یاسا، یان ناڕەوایی بڕیار، پێڕەو، ڕێنماییەکان، دەبێ دادگای بابەتەکە داوایەکە دوا بخات بۆ ئەوکاتەی ئەنجامی ئەو داکۆکیە یەکلا دەبێتەوە.[189]

٤- پەسەندکردنی ئەنجامی هەڵبژاردنە گشتیەکان بۆ سەرۆکی هەرێمی کوردستانو پەرلەمانی کوردستان- عێراق.[190]

٥-تایبەتکاریی تاوانکاریی: دادگای دەستوری هەڵدەستێ بەتاوانبارکردنی سەرۆکی هەرێمو جێگرەکەی لەکاتی کارکردن پێچەوانەی سوێندی دەستوری، پێشێل کردنی دەستور، ناپاکی (خیانەت) گەورە،[191] ئەم دەقە بەهەمان شێوە

---

[189] مادە (١٣٧)، بڕگە (٣)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[190] مادە (١٣٧)، بڕگە (٤)، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

[191] مادە (٩٣)/ چوارەم، لە پڕۆژەی دەستووری هەرێمی کوردستان- عێراق.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

لە دەستوری عێراقدا هاتووە، بەهەمان شێوەی لە ماددەی تایبەت بە تایبەتکارییەکانی دادگای بالا باس نەکراوە، بەڵکو لەباس کردنی دەسەلاتەکانی یاسادانان باس کراوە، جگە لەوە پێویست بوو هەر لەو چوارچێوەیەدا دادگای دەستوری دەسەلاتی تاوانبارکردنی سەرۆکی ئەنجومەنی وەزیران و وەزیرەکانی هەبوایە.

جگە لە دادگای دەستوری هەرێمی کوردستان خاوەنی چەند دادگایەکی ترە لەوانە:

دادگای پێداچوونەوە: بالاترین دادگایە کە چاودێری دادوەری سەرجەم دادگاکان دەکات بارەگاکەی لەهەولێرەو لەسەرۆکێك و چەند دادوەرێك پێکدێت کەپێویستە ژمارەیان لە (٧) دادوەر کەمتر نەبێ.[١٩٢] کەواتە دادگای پێداچوونەوە دوانەییە کە هەرێمەکان خاوەن دادگای پێداچوونەوەی تایبەتن.

دادگای تێ هەڵچوونەوە: دەستەی دادوەری بالایە بۆ دادگای یەك پارێزگا یان زیاتر لە سەرۆکێك ژمارەیەك جێگرو دادوەر پێك دێت، دادگای تێ هەڵچوونەوەی ناوچەی هەولێر دادگای پارێزگاکانی هەولێرو دهۆك دەگرێتەوەو بارەگاکەی لەشاری هەولێرە.

دادگای تێ هەڵچوونەوەی ناوچەی کەرکوك: کەدادگای پارێزگاکانی کەرکوك و سلێمانی دەگرێتەوەو بارەگاکەی لەشاری کەرکوکە.[١٩٣]

دادگاکانی تر بریتیە لەدادگای سەرەتایی، دادگای کاروباری کەسێتی، دادگای تاوانکاری، دادگای کەتن، دادگای نەوجەوانان، دادگای کار، دادگای لێکۆڵینەوە.

---

[192] مادە (٧)، لە یاسای دەسەلاتی داوەریی هەرێمی کوردستان. یاسای ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢.

[193] مادە (١٣)، لە یاسای دەسەلاتی داوەریی هەرێمی کوردستان. یاسای ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢.

مەکتەبی بیرو هۆشیاری

دەرئە نجامەکانی تەوەری چوارەم

لەکۆتایی ئەم تەوەرەیەدا دەتوانین بگەینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:—

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١- ئەنجومەنی سەرۆکایەتی بەگوێرەی دەستوری هەمیشەیی لە دەوڵەتی عێراقی فیدڕاڵ دامەزراوەیەکی پەرلەمانی نییە، بەڵکو دەسەڵاتی جێبەجێ کردنەو پیادەی کاری یاسا دانان دەکات.

٢- ئەنجومەنی دادوەری پارێزگاری دەکات، لە هێنانەدی پرەنسیپی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری‌و پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان‌و دورخستنەوەی کاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

٣- هەبوونی شارەزایانی ئاینی لە دادگای باڵای فیدراڵ لەگەڵ سرووشتی دەسەڵاتی دادوەری ناگونجێت، چونکە پێویستە دەسەڵاتی دادوەری لە شارەزایانی یاسا پێکبێت.

٤- سەرجەم تایبەتکارییەکانی دادگای باڵای فیدراڵ لەدەستوردا بەڕەهایی هاتووە، ئەمەش لەگەڵ گرنگی ئەم دامەزراوەیە نەشیاوە.

٥- نەبوونی ڕەوایەتی یاسایی بۆ کارەکانی دادگای باڵای فیدڕاڵی لە دوای پەسەند کردنی دەستور، کەبەهۆی ئەو بۆشاییە یاساییەی لەنێوان قۆناغی هەڵوەشانەوەی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوەو پەسەندکردنی دەستوری هەمیشەیی عێراق دروستبووە.

٦- دابڕانی پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی دادوەری هەرێمی کوردستان‌و دەسەڵاتی دادوەری دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

کۆی دەرئەنجامەکان

لە کۆتایی ماستەرنامەکەمان، گەیشتینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:-

١- مێژووی دەوڵەتی فیدراڵی کۆنەو لەشارستانیەتە سەرەتاییەکانیشدا هەبووە، بەڵام شێوەو پێکهاتەی دروستی بە مانای تەواوی یاسایی بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا دەگەڕێتەوە.

٢-هۆکارەکانی ترس و جیاوازی لەڕووی نەتەوەو زمان و ئایین و فراوانی جوگرافیا، هۆکاری پۆزەتیڤن بۆ دروست بوونی دەوڵەتی فیدراڵی، بەڵام دەکرێت هۆکاری نێگەتیڤیش بن بۆ هەڵوەشاندنەوەی دەوڵەتی فیدراڵی.

٣- دەوڵەتی فیدراڵی لەسەر پایە ناکۆکەکان دامەزراوە، لەهەمووی گرنگتر پایەکانی وازهێنان و یەکگرتنە، بۆیە دەبێت هاوسەنگی نێوان ئەم دوو پایەیە پارێزراو بێت لەدابەش کردنی دەسەڵات و دانان و هەموار کردنی دەستور، و سەرجەم پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتی فیدڕاڵی و هەرێمەکان.

٤-دوانەیی دەستورو دەسەڵاتەکان لە سیما هەرە سەرەکییەکانی دەوڵەتی فیدراڵی دەژمێرێت.

٥- ئەنجومەنی هەرێمەکان و دەستورێکی نوسراوی ووشك بە دوو دڵنیایی گرنگ دادەنرێت بۆ هەرێمە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدراڵی.

٦- پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان بەرهەمی تاقیکردنەوەی فەرمانڕەوا ستەمکارەکانی مێژووە، کە چڕ بوونەوەو کۆبوونەوەی هەر سێ دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن و دادوەری، یان دوو دەسەڵات لەگەڵ

مەکتەبی بیروهۆشیاری

یەکتری، دەبێتە مایەی هێنانە کایەی ستەم کاری، ئەمەش لەناوبردنی پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان و پرەنسیپی سەربەخۆیی دادوەرییە.

٧- مەبەست لە پرەنسیپی جیا کردنەوەی دەسەڵاتەکان هاوکاری و چاودێرییە لەنێوان دەسەڵاتەکان، نەك دابڕان و دوور کەوتنەوە لەیەکتری، بەو مانایەی دەسەڵاتەکان لەکاتی سنوور بەزاندن و زیادەڕەوی لە تایبەتکارییەکانیان یەکتری ڕادەگرن.

٨- دادوەری بە دەسەڵاتێکی سەربەخۆو یەکسان دادەنرێت لەگەڵ هەردوو دەسەڵاتی یاسادانان و جێبەجێ کردن، بۆیە لەپەیوەندی و کاریگەری نێوانیان دەسەڵاتەکان بە دوو ئاراستەی ئاڵوو گۆڕە.

٩- سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری تەنها بە بوونی دەقی دەستوری نایەتەدی، بەڵکو پێوویستە چەند دڵنیاییەك هەبێت سەبارەت بە لایەنە پەیوەندی دارەکانی دەسەڵاتی دادوەری.

١٠- دامەزراندنی دادوەرەکان لەڕێگای ئەنجومەنێکی دادوەری سەربەخۆ، دڵنیاییە بۆ پاراستنی سەربەخۆیی دادوەرەکان.

١١- دادگای باڵای فیدراڵی لەبەرزترین لووتکەی دەسەڵاتی دادوەرییە، و بەیەکێك لە دڵنیاییەکان دادەنرێت بۆ لایەنە پێکهێنەرەکانی دەوڵەتی فیدڕاڵی، لەبەر ئەوە پێویستە لەدەستور خاڵە پەیوەندی دارەکانی دادگای باڵای فیدراڵی باس بکرێت.

١٢- گرنگی دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکان لەلایەك بۆ ڕوویەك لە ڕووەکانی دەوڵەتی فیدراڵی و پێویستیەك بۆ سەربەخۆیی خۆجێیی هەرێمەکان دەگەڕێتەوە، لەلایەکی تر زۆری کێشەکانی تایبەت بە سنووری دیاری کراوی هەرێمەکە.

١٣- بۆ پاراستنی ماف‌و ئازادیان تاکەکان پێویستە لە دەوڵەتی فیدراڵی دا مافی داوا بەرزکردنەوەیان هەبێ لەسەر دەستوری بوونی یاساو پەیڕەوو ڕێنماییەکان، بەڵام بەمەرجی هەبوونی بەرژەوەندی لەو داوایانە.

١٤- لەکاتی بوون‌و نەبوونی دەق دەستوری، لەبارەی چاودێری دەستوری دادگای باڵای فیدراڵی بەم کارە هەڵدەستێت.

١٥- ئەنجومەنی سەرۆکایەتی بەگوێرەی دەستوری هەمیشەیی لە دەوڵەتی عێراقی فیدڕاڵ دامەزراوەیەکی پەرلەمانی نییە، بەڵکو دەسەڵاتی جێبەجێ کردنەو پیادەی کاری یاسا دانان دەکات.

١٦- ئەنجومەنی دادوەری پارێزگاری دەکات، لە هێنانەدی پرەنسیپی سەربەخۆیی دەسەڵاتی دادوەری‌و پرەنسیپی جیاکردنەوەی دەسەڵاتەکان‌و دورخستنەوەی کاریگەری دەسەڵاتی جێبەجێ کردن.

١٧- هەبوونی شارەزایانی ئاینی لە دادگای باڵای فیدراڵ لەگەڵ سرووشتی دەسەڵاتی دادوەری ناگونجێت، چونکە پێویستە دەسەڵاتی دادوەری لە شارەزایانی یاسا پێکبێت.

١٨- سەرجەم تایبەتکارییەکانی دادگای باڵای فیدراڵ لەدەستوردا بەڕەهایی هاتووە، ئەمەش لەگەڵ گرنگی ئەم دامەزراوەیە نەشیاوە.

١٩- نەبوونی ڕەوایەتی یاسایی بۆ کارەکانی دادگای باڵای فیدڕاڵی لە دوای پەسەند کردنی دەستور، کەبەهۆی ئەو بۆشاییە یاساییەی لەنێوان قۆناغی هەڵوەشانەوەی یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوەو پەسەندکردنی دەستوری هەمیشەیی عێراق دروستبووە.

٢٠- دابڕانی پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی دادوەری هەرێمی کوردستان‌و دەسەڵاتی دادوەری دەوڵەتی عێراقی فیدراڵ.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

مەکتەبی بیروهۆشیاری

ڕاسپاردەکان

١- لەئەنجومــەنی دادوەری دەوڵــەتی عێراقــی فیــدراڵ ڕێــژەی دادوەرانــی هەرێمەکان بەڕێژەیەکی دیاری کراو بوونی هەبێت.

٢- پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی دادوەری هەرێمەکان لەگەڵ دەوڵەتی فیدراڵ ڕێــک بخرێــت و بــە دابــڕاوی نەمێنێتــەوە، ئەمــەش لــە دەســتوری هــەرێمی کوردستان و دەستوری هەمیشەیی عێراقدا، ئاماژەی بۆ بکرێت.

٣- ڕەزامەندی دامەزراندنی دادوەرەکانی دادگای باڵای فیدراڵی بە هاوبەشی نێوان هەردوو ئەنجومەنی هەرێم و ئەنجومەنی نوێنەران بێت، دوای پێشنیاز کردنی لەلایەن ئەنجومەنی دادوەری.

٤- دەســەڵاتەکانی ئەنجومــەنی دادوەری هــەرێمی کوردســتان لــە پــڕۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق دیاری بکرێت.

٥- دادگــای دەســتوری هــەرێم تایبــەتکاریی تاوانکــاریی، بــۆ لێپرســینەوە لەسەرجەم لێپرسراوانی هەرێم هەبێت.

٦- لەدەسەڵاتەکانی سەرۆکی هەرێم ئاماژە بەوە بکرێت، کە سەرۆکی هەرێم بەهۆی ئەنجومەنی وەزیرانەوە پیادەی دەسەڵات و تایبەتکارییەکانی دەکات.

٧- لەدەستوردا ئاماژە بە لانەدانی دادوەرەکان بکرێت و لەکاتی پێویست بۆ لادانی دادوەر، ئەو لایەنەی دەسەڵاتی لادانی هەیەو لەگەڵ ئەو حاڵەتانەی بەهۆیەوە لادەدرێت باس بکرێت.

٨- هەمووارکردنی ڕەهاکانی تایبەت بەڕێکخستنی بەدەسەڵاتی دادوەریی و دوبارە داڕشتنەوەی بەشێوەیەکی ورد دور خستنەوەی کاریگەری دەسەڵاتی یاسادانان لەسەری.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

٩- بۆ دور کەوتنەوە لەگەڕانەوەی دەوڵەتی ساکار هەوڵ بدرێت، ڕۆشەنبیری یاسایی و سیاسی لەسەرانسەری دەوڵەتی عێراقدا لەپێناو تێگەیشتن لە فیدراڵیەت و پێویستی ئەم جۆرە سیستەمە بۆ دەوڵەتی عێراق بڵاوبکرێتەوە.

ليستى سەرچاوەكان

يەكەم: پەرتوكەكان بە زمانى عەرەبى:

دكتۆر ابراهيم درويش:

١. القانون الدستورى النظرية العامة والرقابة الدستورية، دار النهضة العربية، القاهرة، ٢٠٠٤.

دكتۆر ابراهيم عبدالعزيز شيحا :

٢. النظم السياسة، الدول والحكومات، منشاة المعارف بالاسكندرية، ٢٠٠٦.

٣. القانون الدستوري، الدار الجامعة للطباعة والنشر، بيروت، ١٩٨٣.

٤. المبادىء الدستورية العامة، توزيع منشاة المعارف الاسكندرية، ٢٠٠٦.

دكتۆر ابراهيم نجيب سعد:

٥. القانون القضائى الخاص، ج١، منشاة المعارف بالاسكندرية، بدون سنة.

ابوزيد على المتين:

٦. النظم السياسية والحريات العامة، ط٣، مؤسسة شباب الجامعة، الاسكندرية، ١٩٨٢.

احسان عبدالهادى سلمان:

٧. الفيدرالية، دراسة في الاطار المفاهيميها والنظرى قراءة في النموذج الالمانى، منشورات مكتب الفكر والتوعية في الاتحاد الوطني الكردستانى، ٢٠٠٥.

دكتۆر احسان حميد المفرجى و د. كطران زنجير نعمة و د. رعد ناجى الجدة:

٨. النظرية العامة في القانون الدستورى والنظام الدستورى في العراق، كلية القانون، جامعة بغداد، ١٩٩٠.

دكتۆر احمد فتحى سرور:

٩. الحماية الدستورية للحقوق والحركات، ط٢، دار الشروق، بدون مكان، ٢٠٠٠.

دكتۆر احمد كمال ابو المجد:

١٠. التاريخ الدستورى للولايات المتحدة الامريكية، بدون سنة ومكان طبع.

دكتۆر اسماعيل ابراهيم البدوي:

١١. نظام القضاء الاسلامي، ط١، جامعة الكويت، ١٩٨٩.

دكتۆر اسماعيل الغزال:

١٢. القانون الدستورى والنظم السياسية، ط١، المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت– لبنان، ١٩٨٢.

دكتۆر اسماعيل مرزة:

١٣. القانون الدستوري، دراسة مقارنة للدستور الليبي ودساتير دول العربية الاخرى، منشورات الجامعة الليبية، ليبيا، بدون سنة.

الكيسي دو توكفيل:

١٤.عن الديمقراطية في أميركا (١)، ترجمة بسام حجاز، ط١، معهد الدراسات الاستراتيجية، بغداد- بيروت، ٢٠٠٧.

اوستن رنى:

١٥.سياسه الحكم، ت/ د.حسين على الدنون، ج٢، المكتبة الاهلية، بغداد، ١٩٦٦.

ثروت البدوى:

١٦. النظم السياسة، ط١، دار النهضة العربية، ١٩٦٤.

دكتۆر جابر ابراهيم الراوى:

١٧. شرح احكام قانون الجنسية، وفقا لآخر التعديلات (دراسة المقارنة)، ط١، دار وائل للنشر، عمان- اردن، ٢٠٠٠.

جابر بيل اية، الموند جى. بنجهام باويل الاين:

١٨. السياسات المقارنة في وقتنا الحاضر، نظرية العالمية، ت/ هشام عبدالله، دار الاهلية للنشر والتوزيع، ط١، عمان، ١٩٩٨.

جان جاك روسو:

١٩.العقد الاجتماعي، ترجمة، عادل زعيتر، دار المعارف بمصر، القاهرة، ١٩٥٤.

دكتۆر جواد كاظم الهنداوي:

٢٠. مراجعة تصحيحية لنصوص الدستور الاتحادي العراقى، ط١، دار الرافدين للطباعة والنشر والتوزيع، بيروت- لبنان، ٢٠٠٦.

دكتۆر حافظ علوان حمادى الدليمى:

٢١.النظم السياسة في اوروبا الغربية والولايات المتحدة الامريكية، دار وائل للطباعة والنشر، الاردن، ٢٠٠١.

دكتۆر حسين عثمان محمد عثمان:

٢٢.النظم السياسة، ط١، منشورات الحلبى الحقوقية، حلب، ٢٠٠٦.

دكتۆر حسين عثمان محمد عثمان:

٢٣. النظم السياسة، والقانون الدستورى، ج٢، المكتبة القانونية، دار الجامعة، بيروت، ١٩٨٨.

دكتۆر حكمت شبر:

٢٤.القانون الدولى العام، دراسة مقارنة في الفقهين الاشتراكى والرأسمالى، ج١، مطبعة دار السلام، بغداد، ١٩٧٥.

دكتۆر خالد سمارة الزعبي:

٢٥.مبادىء القانون الدستورى والنظم السياسية، ط١، عمان-اردن، ١٩٩٦.

دكتۆر خالد قبانى:

٢٦. اللامركزية ومسألة تطبيقها في لبنان، ط١، منشورات بحر الوسط ومنشورات تحويدات، بيروت، ١٩٨١.

داود الباز:

٢٧. اللامركزية السياسية الدستورية في دولة الامارات العربية المتحدة، دار النهضة العربية- القاهرة، بدون سنة.

أ. د. داوود مرا حسين:

٢٨. سلطات الرئيس الامريكي بين النص الدستور والواقع العملي، ط١، مركز الكتاب الاكاديمى، عمان، ٢٠٠٦.

دكتۆر رمزى طه الشاعر:

٢٩. النظرية العامة للقانون الدستورى، جامعة الكويت، بدون سنة ومكان الطبع.

ريموندكار فيلد كيتيل:

٣٠. العلوم السياسية، ت/ د. فاضل زكى محمد، ج١، مكتبة النهضة، بغداد، ١٩٦٠.

زهير شكر:

٣١. الوسيط في القانون الدستوري، الجزء الاول، ط٣، القانون والمؤسسات الاساسية (النظرية العامة والدول الكبرى)، المؤسسة الجامعة للدراسات والنشر والتوزيع، ١٩٩٤.

دكتۆر سامى جمال الدين:

٣٢. القانون الدستورى والشرعية الدستورية على ضوء قضاء المحكمة الدستورية العليا، ط٢، منشاة المعارف بالاسكندرية، ٢٠٠٥.

دكتۆر سعد عصفور:

٣٣. القانون الدستورى، مقدمة القانون الدستورى، ج١، ط١، دار المعارف، الاسكندرية، ١٩٥٤.

دكتۆر سعيد السيد على:

٣٤. حقيقة الفصل بين السلطات في النظام السياسى والدستورى للولايات المتحدة الامركيية، بدون سنة والمكان الطبع.

سيد صبرى:

٣٥. مبادىء القانون الدستورى، ط٤، القاهرة، ١٩٤٩.

دكتۆر الشافعى محمد بشير:

٣٦. نظرية الاتحادين الدول وتطبيقاتها بين الدول العربية، ط١، دار المعارف بالاسكندرية، القاهرة، ١٩٦٣.

دكتۆر صالح جواد الكاظم و دكتۆر على غالب العانى:

٣٧. الانظمة السياسية، مطبعة دار الحكمة، بغداد، ١٩٩١.

دكتۆر طعيمه الجرف:

٣٨. نظرية الدولة والاسس العامة للتنظيم السياسي، مكتب القاهرة الحديثة، القاهرة، ١٩٧٣.

دكتۆر عادل الطبطائى:

٣٩. النظام الاتحادى في الامارات العربية، (دراسة مقارنة)، مطبعة القاهرة الجديدة، القاهرة، ١٩٧٨.

٤٠. الحدود الدستورية بين السلطتين التشريعية والقضائية، (دراسة مقارنة)، مجلس النشر العلمى، جامعة الكويت، ٢٠٠٠.

دكتۆر عبدالحميد ميتولى:

٤١. القانون الدستورى والانظمة السياسية، ج١، ط٤، دار المعارف، الاسكندرية، القاهرة، ١٩٦٦.

دكتۆر عبدالرؤوف هاشم محمد سيونى:

٤٢. اتهام رئيس الجمهورية و محاكمتة فى النظام الامريكى (المحاكمة البرلمانية، الناشر دار النهضة العربية)، القاهرة، ٢٠٠٢.

دكتۆر عبدالرحمن البزاز:

٤٣. الدولة الموحدة والدولة الاتحادية، مطبعة العانى، ط١، بغداد، ١٩٥٨.

دكتۆر عبدالغنى بسيونى عبدالله:

٤٤.النظم السياسة والقانون الدستورى، بدون سنة ومكان الطبع، ١٩٩٧.

٤٥. مبدأ المساواة امام القضاء وكفالة حق القاضي، ط٢، منشورات الحلبى الحقوقية، جامعة بيروت العربية، بدون سنة.

دكتۆر عبدالله اسماعيل البستانى:

٤٦. مذكرات أولية في القانون الدستورى، مطبعة الرابطة، ط٤، بغداد، ١٩٥٠– ١٩٥١.

دكتۆر عبدالكريم علوان:

٤٧. النظم السياسية والقانون الدستورى، دار الثقافة والتوزيع، عمان، ٢٠٠١.

دكتۆر عصام العطية:

٤٨. القانون الدولى العام، ط٦، وزارة التعليم العالى والبحث العلمي، بدون سنة ومكان طبع.

دكتۆر عصام سليمان:

٤٩.الفدرالية والمجتمعات التعددية ولبنان، دار العلم الملايين، ط١، بيروت، ١٩٩١.

دكتۆر عصمت عبدالله الشيخ:

٥٠. مدى استقلال القضاء الدستوري في شأن الرقابة على دستورية التشريعات، دار النهضة العربية، ٢٠٠٣.

دكتۆر على غالب خضرالعانى و دكتۆر نورى لطيف:

٥١.القانون الدستوري، بدون سنة ومكان الطبع.

فاروق كيلانى:

٥٢.استقلال القضاء، ط٢، دار المؤلف، بيروت– لبنان، ١٩٩٩.

دكتۆر فيصل كلثوم:

٥٣. دراسات في القانون الدستوري والنظم السياسية، منشورات جامعة دمشق، كلية الحقوق، مطبعة روضة، دمشق، ٢٠٠٤– ٢٠٠٥.

القاضى مدحت المحمود:

٥٤.القضاء في العراق، (دراسة استعراضية للتشريعات التي نظمت شؤون القضاء في العراق)، ط١، مكتبة العدل، وزارة العدل، ٢٠٠٥.

القاضى نبيل عبدالرحمن حياوى:

٥٥.الدول الاتحادية الفدرالية، السلطة التشريعية (٥)، ط١، المكتبة القانونية، بغداد.

٥٦. الدولة الاتحادية الفدرالية، تعديل الدستور، (٤)، ط١، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠٠٤.

٥٧. السلطة القضائية فى الدول الاتحادية الفيدرالية، ط١، السلطة القضائية (٧)، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠٠٤.

٥٨. اللامركزيه والفدراليه، المكتبة القانونية، ط١، بغداد، ٢٠٠٤.

٥٩.ضمانات الدستور، ط١، نشر وتوزيع المكتبه القانونيه، بغداد، ٢٠٠٤.

٦٠. الدول الاتحادية الفيدرالية (٦) السلطة التنفيذية، ط١، المكتبة القانونية، بغداد، ٢٠٠٤.

قحطان احمد سليمان (الدكتور):

٦١. الاساس في العلوم السياسة، بدون سنة والمكان الطبع.

كارول مورلاند:

٦٢. النظام في الولايات المتحدة، ت/ د. محمد لبيب شنب، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة.

دكتۆر كمال الغالى:

٦٣. مبادىء القانون الدستورى والنظم السياسة، ط٨، مطبعة دار الكتاب- دمشق، ١٩٩٦- ١٩٩٧.

دكتۆر كميل حبيب و أحمد عودى:

٦٤. قاموس المفردات الدبلوماسية والعلاقات الدولية، (انكليزى، انكليزى- عربى)، المؤسسة الحديثة- للكتاب، طرابلس- لبنان.

ماجد راغب الحلو:

٦٥. القانون الدستورى، دار الجامعة الجديدة للنشر، الاسكندرية، ٢٠٠٣.

دكتۆر محسن خليل:

٦٦. القانون الدستورى والنظم السياسة، بدون مكان طبع، ١٩٨٧.

مجموعة باحثين:

٦٧. مأزق الدستور (نقد وتحليل)، ط١، الفرات للنشر والتوزيع، بغداد- بيروت.

مجموعة مؤلف العرب:

٦٨. دراسات دستورية عراقية حول موضوعات اساسية للدستور العراقى الجديد، الدولة الموحدة والدولة الفيدرالية، ط١، المعهد الدولى القانون حقوق الانسان كلية الحقوق بجامعة دي بول شيكاغو، ٢٠٠٥.

دكتۆر محمد جزوب:

٦٩. القانون الدستورى والنظام السياسى فى لبنان، ط٤، منشورات الحلب الحقوقية، بيروت- لبنان، ٢٠٠٢.

دكتۆر محمد رفعت عبدالوهاب:

٧٠. الانظمة السياسية، منشورات الحلبى الحقوقية، بيروت- لبنان، ٢٠٠٥.

دكتۆر محمد ظهرى محمود:

٧١. المعالم البارزة للمحاكم المدنية الامريكية، المكتب الجامعي الحديث، مصر، ٢٠٠٦.

دكتۆر محمد عبدالحميد ابو زيد:

٧٢. توازن السلطات ورقابتها (دراسة مقارنة) النشر الذهبي، بدون مكان، ٢٠٠٣.

دكتۆر محمد عبدالخالق عمر:

٧٣. النظام القضائي المدنى، ج١، ط١، دار النهضة العربية، القاهرة، ١٩٧٦.

محمد عزيز شكرى:

٧٤. المدخل الى قانون الدولى العام وقت السلم، ط٢، دار الفكر، سوريا، ١٩٧٣.

دكتۆر محمد فاروق النبهان:

٧٥. نظام الحكم في الاسلام، مطبوعات جامعة الكويت، ١٩٨٧.

محمد كاظم المشهدانى:

٧٦. النظم السياسية، دار الحكمة، بغداد، ١٩٩١.

دكتۆر محمد كامل ليلة :

٧٧. النظم السياسة، مطبعة نهضة– مصر، القاهرة، ١٩٦٠– ١٩٦١.

محمد هماوەندي:

٧٨. الفدرالية والحكم الذاتى واللامركزية الادراية الاقليمية، مؤسسة موكريانى للطباعة والنشر، أربيل، ٢٠٠١.

٧٩. الفيدرالية والديموقراطية للعراق، دار ئاراس، ط١، مطبعة وزارة التربية، اربيل، ٢٠٠٢.

دكتۆر محمود خيرى عيسى و بطرس بطرس غالى:

٨٠. المدخل في علم السياسة، ط١٢، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، ١٩٩١.

المستشار عزالدين الدناصورى و د. عبدالحميد الشوالى:

٨١. الدعوى الدستورية، منشأة المعارف بالاسكندرية، القاهرة، بدون سنة.

دكتۆر مصطفى ابو زيد فهمى:

٨٢. مبادىء الانظمة السياسة، دار الجامعة الجديدة الاسكندرية، ٢٠٠٣.

دكتۆر منذر الشاوي:

٨٣. الدولة الديموقراطية فى الفلسفة السياسية والقانونية (الفكرة الديموقراطية)، ط١، شركة المطبوعات للتوزيع والنشر، بيروت– لبنان، ٢٠٠٠.

دكتۆر منير محمود الوترى:

٨٤. في القانون العام، المركزية واللامركزية، ط١، مطبعة المعارف، بغداد، ١٩٧٦.

موريس دوفرجية :

٨٥. المؤسسات السياسية والقانون الدستورى والانظمة السياسية الكبرى، ت/ د. جور ج سعد، ط١، المؤسسة الجامعة للدراسات والنشر والتوزيع، بيروت، ١٩٩٢.

دكتۆر نجيب احمد عبدالله الجبلي:

٨٦. ضمانات استقلال القضاء (دراسة ماقارنة بالفقة الاسلامىء الانظمة الوضعية)، المكتب الحامعي الحديث، الاسكندرية، ٢٠٠٧.

نعمان احمد الخطيب:

٨٧. الوسيط في النظم السياسية والقانون الدستوري، دار الثقافة للنشر والتوزيع، ط١، عمان، ٢٠٠٤.

٨٨. مبادىء القانون الدستورى، ط١، منشورات مؤتة عمادة البحث العلمى ء الدراسات العليا، المطبعة الوطنية، أيلول، ١٩٩٣.

نورمان دبالمر:

٨٩. النظام السياسى في الهند، ت/ محمد فتح الله الخطيب، مكتبة الانجلو المصرية، القاهرة، بدون السنة.

دكتۆر نورى لطيف:

٩٠. القانون الدستورى، والنظام الدستورى في العراق، ط٢، مطبعة علاء، وزيرية، ١٩٧٩.

٩١. النظام الفدرالى، دار المسيرة، بدون سنة ومكان طبع.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

هاملتن ومالسن وجاي:

٩٢.الدولة الاتحادية، اسسها ودستورها، ت/ جمال محمد احمد، دار مكتبة الحياة، بيروت، ١٩٥٩.

هاملتون، ماديسون، جاي:

٩٣. الاوراق الفيدرالية، ت/ عمران ابو حجلة، ط١، دار الفارس للنشر والتوزيع، بيروت– لبنان، ١٩٩٦.

دكتۆر هشام خالد:

٩٤.المركز القانوني لمتعدد الجنسية، ط١، دار الفكر الجامعي، الاسكندرية، ٢٠٠١.

هيلين تورار:

٩٥.تدويل الدساتير الوطنية، ت. باسيل يوسف، بيت الحكمة، بغداد، ٢٠٠٤.

دكتۆر يحيى الجمل:

٩٦. الانظمة السياسة المعاصرة، دار النهضة العربية، القاهرة، بدون سنة طبع.

دكتۆر يحيى جميل:

٩٧. النظام الدستوري في الكويت، مطبوعات جامعة الكويت، ١٩٧٠–١٩٧١.

دكتۆر يس عمر يوسف:

٩٨. استقلال السلطة القضائية في النظامين والوضعي والاسلامي، ط١، دار مكتبة الهلال، بيروت– لبنان، ١٩٩٥.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دووەم: کتێبەکان بە زمانی کوردی:

Geoffrey Roberts F Alistair Edwards:

٩٩.فەرهەنگی نوێ بۆ شیکاری ڕامیاری– ئینگلیزی، عەرەبی، کوردی، و/ محمد چیا، ب. س، ب. ش.

ئەسەدوڵڵا ئەلەم:

١٠٠. بنچینەکانی فیدرالیزم، و/ ڕێباز مستەفا، چاپخانەی کارۆ، وەزارەتی ڕۆشنبیری بەڕێوەبەرایەتی خانەی وەرگێڕان، ب. س.

بێ ناوی نووسەر:

١٠١. فیدرالیزمو ئەزموونە جیاوازەکانی، ئامادەکردنو وەرگێڕانی لە ئەڵمانیەوە: ئیسماعیل حەمە ئەمین، مەکتەبی بیروهۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٥.

بەهادین ئەحمەد محەمەد:

١٠٢. تیۆری دەوڵەتو سیستەمە ڕامیارییەکان، دەزگای چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٢.

حوسێن محەمەد عەزیز:

١٠٣. فیدرالیزمو دەوڵەتی فیدراڵ، چ٣، چاپخانەی سیما، ٢٠٠٤.

سەیوان کاکە ڕەش:

١٠٤. بەراورد لەنێوان ڕژێمە فیدراڵەکاندا، بڵاوکراوەی مەکتەبی بیرو هۆشیاری، سلێمانی، ٢٠٠٢.

عەلی شممەری:

١٠٥. فیدرالیزمو سیستەمەکانی یەکێتی فیدراڵی، و/ حەسەن یاسین، بڵاوکراوەکانی مەکتەبی بیروهۆشیاری (ی. ن. ك)، سلێمانی، ٢٠٠٤.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

کۆمەڵێك نووسەری بیانی:

١٠٦. ڕۆتگار لینداڵ/ سەرپەرشتیکار: دابەشکردنی دەسەڵات، و. فایەق سەعید، چاپو پەخشی سەردەم، سلێمانی، ٢٠٠٣.

مۆنتیسکیۆ:

١٠٧. ڕۆحی یاساکان، و/ ئیدریس شێخ شەرەف، دەزگای چاپو بڵاوکردنەوەی موکریانی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، چ١، هەولێر، ٢٠٠٣.

دکتۆر محەمەد عومەر مەولوود:

١٠٨. فیدراڵیەتو دەرفەتی پیادەکردنی لە عێراقدا، و/ محەمەد عومەر مەولودو د. عومەر ئیبراهیم عەزیز، بڵاوکراوەی ئاراس، چ١، هەولێر، ٢٠٠٦.

دکتۆر نوری تاڵەبانی:

١٠٩. دەربارەی سیستەمی فیدراڵی، و/ کەریم سۆفی، چاپخانەی ڕۆشنبیری، هەولێر، ٢٠٠٥.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

سێیەم: پەرتووکەکان بە زمانی ئینگلیزی:

110. ANDERSON: AMERICA LEGAL SYSTEMS: ARESOURCE AND REFERNCE GUIDE.
111. GEOFFREY MARSHALL: CONSTITUTIONAL THEORY, OXFORD, 1971.
112. MARSHALL, GEOFFREY: CONSTITUTIONAL THEORY, OXFORD AT TGE CLARENDON PRESS.
113. Select constitutions (U.A., U.S.A., FRANCE, CANADA, SWITZER LAND, U. S. R., CHINA, JAPAN & INDIA).
114. ZINES, LESLIE (1997) THE HIGH COURT AND THE CONSTITUTION FOURTH. EDITION.

چوارەم: ماستەرنامەکان:

سردار یاسین حمدامین:

١١٥. استقلال السلطة القظائية بين النظرية والتطبيق، دراسة مقارنة، رسالة ماجستير غير منشور، كلية القانون والسياسة– قسم قانون في جامعة صلاحالدين، ٢٠٠١.

سولاف محمد أمين:

١١٦. تحديد الصلاحيات في الدولة الفدرالية، دراسة تحليلية مقارنة في طبيعة الدستور الفدرالى، رسالة ماجستير، غير منشور، كلية القانون، جامعة صلاح الدين، ٢٠٠٦.

لطيف مصطفى امين:

١١٧. مبدا الفصل بين السلطات وحدتها وتطبيقها فى الدساتير العراقية (دراسة تحليلية مقارنة)، رسالة ماجستير، غير منشور، كلية القانون بجامعة– السليمانية، ٢٠٠٣.

پێنجەم: دەستوری هەرێمی کوردستان:

١١٨. پرۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان– عێراق، ٢٠٠٦/٨/٢٢.

شەشەم: دەستورەکانی عێراق:

١١٩. یاسای بنەڕەتی ١٩٢٥.

١٢٠. دەستوری کاتی ساڵی ١٩٦٤.

١٢١. دەستوری کاتی ٢١ی ئەیلولی ١٩٦٨.

١٢٢. دەستوری کاتی کۆماری عێراق، ١٩٧٠/٧/١٦

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١٢٣. یاسای بەڕێوەبردنی دەوڵەتی عێراق بۆ قۆناغی گواستنەوە، ٢٠٠٤/٣/٨.

١٢٤. دەستوری هەمیشەیی عێراق، ٢٠٠٥.

حەوتەم دەستورە بیانییەکان:

١٢٥. دەستوری وویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمەریکا.

١٢٦. دەستوری هیند، ساڵی ١٩٤٩.

١٢٧. یاسای بنەڕەتی کۆماری ئەڵمانیای فیدراڵی ساڵی ١٩٤٩.

١٢٨. دەستوری میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ساڵی ١٩٧١.

١٢٩. سیستەمی ناوخۆیی و پێکهاتەی دادگای باڵای فیدراڵی میرنشینە یەکگرتووەکانی عەرەبی ساڵی ١٩٧٣.

١٣٠. دەستوری سویسرای یەکگرتوو ساڵی ٢٠٠٠.

هەشتەم: یاساو بڕیارەکان:

١٣١. یاسای ژمارە (١٢) دەسەلاّتی کاتی هاوبەندی جێ بەجێ کردنی سەربەخۆیی سیستەمی دادوەری.

١٣٢. فەرمانی ژمارە (٣٥)، (دووبارە پێکهێنانەوەی ئەنجومەنی دادوەری) دەرچووە لەلایەن دەسەلاّتی هاوبەندی (الاتلافی کاتی).

١٣٣. یاسای دەسەلاّتی دادوەری، یاسای ژمارە (١٤) بۆ ساڵی ١٩٩٢

١٣٤. یاسای ژمارە (١) ساڵی ٢٠٠٥، سیستەمی ناوخۆیی دادگای باڵای فیدراڵی

مەکتەبی بیروهۆشیاری

١٣٥. یاسای ڕێکخستنی دادوەری ژمارە (١٦٠) بۆ ساڵی ١٩٧٩و هەموارکردنەکانی.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

نۆیەم: سایتەکانی ئینتەرنێت:

بێ ناوی نوسەر:

١٣٦. ملفات، اما ان الاوان لتطهر الاجهزة القضائية فى العراق؟ www.al-bayyna.com,p.1، ٢٠٠٦/٧/١٤.

الفيدرالية:

١٣٧. : www.alrafdain.com, p.5، ٢٠٠٥/٤/٨.

تحديد ماهو القانون:

١٣٨. عمل المحكمه العليا بصفتها الحكم فى دستوريه القوانين، www.usinfo.state.gor, P.2. ٢٠٠٦/٦/٧.

جون بول جونز:

١٣٩. المحكمة العليا، مؤسسة فريدة، www.usinfo.state.gor,p.3 ٢٠٠٦/٧/٢٥.

روبرت س. باركر:

١٤٠. أقسم يمينا مغلظة، www.usinfo.state.gor,p.، ٢٠٠٦/٧/٢٥.

ستيفن جي- براير:

١٤١. استقلال القضاء في الولايات المتحدة، www.democrcy.goor/ddar, P.1 25/٧/٢٠٠٦.

ضرغام الشلاه:

١٤٢. الثقافة الدستورية – السلطة القضائية، www.bahzani.org,p.1 ٢٠٠٦/٧/١٣.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

طالب الوحيلي:

١٤٣. اختصاص المحكمة الاتحادية العليا في الدستور الدائم، www.annabaa.org, ٢٠٠٦/٧/١٣.

دكتۆر عاصم خليل:

١٤٤. الفدراليه كحل للصراعات العرقيه فى الشرق الاوسط، ٢ی نيسانی ٢٠٠٤، www.amin.org, ٢٠٠٦/١٠/٧.

دكتۆر غازى فيصل مهدي:

١٤٥. الدستور العراقى الدائم أفكار وطموحات، www.mcsr.net,p.6، ٢٠٠٦/٥/٧.

دكتۆر فلاح حاجم:

١٤٦. بعض خصائص النظام القضائي في الدولة الفيدرالية، www.elaph.com,p.1، ٢٠٠٦/٦/٢٧.

وائل عبداللطيف الفضل:

١٤٧. دستور جمهورية العراق بين الافاق والتحديات، www.salamcenter-iraq.com,p.1, ، ٢٠٠٦/٨/١٧.

مەریوان ووریا قانیع:

١٤٨. چەند سەرنجێك لەسەر فیدرالیزم، www.rahand.com,p.2

ياسر خالد على بركات:

١٤٩. الفدرالية في العراق، لأسلوب لضمان الوحدة الوطنية، www.mcsr.net,p.3 ,٢٠٠٦/٥/٧.

مه كته‌بی بیر و هۆشیاری

دەیەم: گۆڤارو ڕۆژنامەكان بە زمانی كوردی:

Dr. Franz Fallend

١٥٠. فره جۆری فیدرالیزم بەراورد كاری لەنێوان چەند سیستەمێكی فیدراڵی، و/ كەمال رەشید، نۆڤین (گۆڤار)، ژمارە (١)، مەكتەبی بیرو هۆشیاری (ی. ن. ك)، ساڵی یەكەم، ئایاری ٢٠٠٤.

ئەحمەد عەزیزی:

١٥١. فیدرالیزمو سیستەمی فدیراڵی، نۆڤین (گۆڤار)، ژمارە (١)، ساڵی یەكەم، ئایاری ٢٠٠٤.

ئەكرەمی مهرداد:

١٥٢. فیدرالیزم شێوەو بنەماكانی، ڕێبازی نوێ (گۆڤار)، ژمارە (٣٢)، گۆڤارێكی فیكری سیاسی ڕووناكبیرییە، ئاداری ٢٠٠٤. .

ئیسماعیل حەمە ئەمین (وەرگێڕان):

١٥٣. فیدرالیزم چی یە؟ پرسیارێكو هەزارەها وەڵام، نۆڤین (گۆڤار)، ژمارە (٤)، ئایاری ٢٠٠٥.

حشمەت خوسرەوی:

١٥٤. خوێندنەوەیەك بۆ مۆدیلەكانی فیدرالیزم، قەڵەم (گۆڤار)، ژمارە (٥)، گۆڤارێكی ڕۆشنبیری گشتی سەربەخۆیە، ئەنجومەنی قەڵەمی كوردستانی ئێران– تاراوگە دەری دەكات، جوڵای ٢٠٠٥.

دێڤید بودنهایمەر:

١٥٥. فیدرالیزمو دیموكراسی، و/ كامل محەمەد قەرەداغی، ڕێبازی نوێ (گۆڤار)، ژمارە (٣١)، كانوونی یەكەمی، ٢٠٠٣.

مه كته‌بی بیر و هۆشیاری

ڕۆجەر داڤیدسۆن:

١٥٦. فیدرپیالیزم... و/ عومەر كەریم عەزیز، ڕێبازی نوێ (گۆڤار)، ژمارە (٣٢)، گۆڤارێكی فیكری سیاسی ڕووناكبیرییە، ئاداری، ٢٠٠٤.

زانا رەئوف مە نمی (مافناس):

١٥٧. ئەگەر دەستوری هەرێم بەم جۆرە بێت ناتوانین زەمانەتی ئەوە بكەین كە بەرەو دیكتاتۆری ناڕۆین، چاوپێكەوتن، ئاڵای ئازادی (ڕۆژنامە)، ژمارە (٦٨٨)، دوو شەممە، ٢٧ی تشرینی دووەمی ٢٠٠٦.

سەعدی عوسمان:

١٥٨. مەسەلەی فیدراڵی لە ویلایەتە یەكگرتووەكانی ئەمەریكا، سەنتەری برایەتی (گۆڤار)، ژمارە (٩)، ساڵی دووەم، كانوونی یەكەمی ١٩٩٨.

شێخ لطیف مستەفا (حاكم):

١٥٩. سەرنجێك لەسەر سەرۆكایەتی هەرێم لەپڕۆژەی دەستوری هەرێمی كوردستان، ئاوێنە (ڕۆژنامە)، ژمارە (٤٠)، سی شەممە ٢٠٠٦/١٠/١٠.

سەردار عەبدولكەریم عەبدوڵڵا:

١٦٠. پڕۆژەی دەستوری هەرێمی كوردستان لەنێوان دیموكراسی ڕاستەقینەو نزمترین ئاستیدا، كوردستانی نوێ (ڕۆژنامە)، پاشكۆی دەستور، ژمارە (٢)، چوار شەممە، ١/١١/ ٢٠٠٦.

سمكۆ ئەسعەد ئەدهەم:

١٦١. نەخێر بۆ پڕۆژەی دەستوری هەرێمی كوردستان، هاوڵاتی (ڕۆژنامە)، ژمارە (٣٠١)، چوارشەممە ٢٠٠٦/١١/٢٢.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

دکتۆر شێرزاد ئەحمەد النجار:

١٦٢. گوتاری فیدرالیزم، لەخەباتی سیاسی ئەمڕۆی گەلی کوردستان و عێراقی داهاتوودا، یاسا (گۆڤار)، ژمارە (٦)، چاپخانەی ڕەنج، بەهاری ٢٠٠٢.

دکتۆر یاسین سەردەشتی:

١٦٣. دەسەلاتی سەرۆکی هەرێم لەڕەشنوسی دەستوری هەرێمی کوردستاندا، چاوپێکەوتن، لڤین (گۆڤار)، ژمارە (٤٥)، چاپخانەی ڕەنج، کوردستان- سلێمانی، تشرینی یەکەمی ٢٠٠٥.

طارق محمد سعید جامباز:

١٦٤. بەراوردێك و راوبۆچوونەکانم لەبارەی یەکەمین پرۆژەی دەستوری هەرێمی کوردستان- عێراق، یاسا پارێزی (گۆڤار)، ژمارە (١١)، سالی پازدەهەم، هەولێر، ٢٠٠٦.

یانزەیەم: گۆڤارو ڕۆژنامەکان بە زمانی عەرەبی:

دکتۆر عبدالرحمن رحیم عبدالله:

١٦٥. اللامرکزیة الاداریة واللامرکزیة الفدرالیة و اوجه المقارن بینهما، القانون والسیاسة (مجلة)، العدد (١)، السنة الاولى، حزیران ١٩٩٤.

١٦٦. الوقائع العراقیه، العدد ٣٩٩٦)، ٢٠٠٥/٣/١٧.

دوانزەهەم: چاوپێکەوتن:

چاوپێکەوتن لەگەڵ دادوەر (محەمەد صائب)، ئەندام لە دادگای فیدراڵی باڵا، ٢٠٠٦/٩/٢٠.

مەکتەبی بیروهۆشیاری

This document was created with Win2PDF available at http://www.daneprairie.com.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.